МАТЕРИЯЛИ
ЗА
ИСТОРИЯТА НА МАКЕДОНСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ

ИЗДАВА „МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ"
КНИГА XIII.

СПОМЕНИ
НА
ГЬОРЧО ПЕТРОВЪ

СЪОБЩАВА Л. МИЛЕТИЧЪ

СОФИЯ — ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — 1927

ИСТОР

пари въ Болградъ
шения съ Букуринъ. — Прин-
К. и Д. К. не сж
бота. — Гьор-
етровъ като

СЪДЪРЖАНИЕ.

Гьорчо Петровъ (образъ) 72
Предговоръ . . . . . на назначенъ списъкъ
I. Биографични данни. — Изключенъ отъ солунската г. води Гьорчо Петровъ дохажда въ Пловдивъ. — Влияние ек-Захарий Стояновъ и Д. Ризовъ върху „македончет.ъ ученици въ Пловдивъ. Тукъ се заражда мисъльта у Гьо. чо за въстаническо движение въ Македония. — Станалъ учитель въ Щипъ, почва да проповѣдва тая мисъль . .
II. Г. Петровъ като учитель въ Скопье събира географически и етнографически материяли за цѣлия скопски окржгъ. Премѣстенъ въ Битоля, Петровъ продължава и тукъ да събира подобни материяли и действува противъ сръбската и гръцката пропаганда. — Движение у младежьта противъ изключителното влияние на екзархията въ черковно-училищнитѣ работи.— Борба съ владишкия намѣстникъ въ Битоля.—Петровъ премѣстенъ въ Солунъ . 9
III. Полагане първитѣ основи на революционната организация въ Македония презъ 1894 г.— Петровъ издава хектографиранъ революционенъ вестникъ въ Битоля. — Купуване първото оржжие—револвери, а сетне и пушки. — Съставътъ на първия централенъ революционенъ комитетъ въ Солунъ. — Два шифъра на централния комитетъ и първитѣ псеудоними на по-главнитѣ революционни дейци 13
IV. Въстанието въ 1895 год. и вжтрешнитѣ дейци. — Първитѣ внесени въ Битоля бомби, заловени отъ турцитѣ. — Кираджията Доне въпрѣки изтезанията нищо не изказва.— Прилепскитѣ затворници на чело съ Гавазовъ. — Борбата на „екзархиститѣ“ противъ вжтрешната организация. — Първоначалната дейность на централния комитетъ въ Солунъ 21
V. Първото събиране парични помощи за организацията. — Истината по ученическитѣ вълнения въ солунската гимназия. — Организацията се отзовава на единъ позивъ

дава подкрепа. — Борбата между две-
партии въ Солунъ и напразни опити за
. — Основаването на революционно „Брат-
30
лчевъ въ срещи съ върховиститѣ въ София.
жение отъ В. К. до Ц. К. за задружна рабо-
празни преговори. — Мистериозно предложе-
организацията да приеме даромъ голѣмо коли-
пушки. — Разговори на Гьорчо съ видни лич-
въ София. — Пълно разочарование отъ хората
ло В. К. на чело съ генералъ Николаевъ. 39
ганизаторската дейность на Дѣлчева по границата. —
Първъ таенъ конгресъ въ Солунъ. — Първо разпредѣ-
ление Македония на революционни окржзи. — Първи-
тѣ шифъри, първиятъ печатъ на организацията. —
Гьорчо Петровъ заедно съ Дѣлчева изработва и напе-
чатва първия по-подробенъ уставъ на организацията.
— Гьорчо Петровъ дохожда въ София като задгранич-
ченъ представитель на организацията. — Дружеството
„Странджа“ и Одринско. — Лѣярница за бомби. . . . 48
VIII. Гьорчо и Дѣлчевъ. — Доставката на пушки отъ Българ-
рия. — Политиката на бълг. правителство спрямо В. К.
и Ц. К. — Българскитѣ агентства въ Македония. — Пълно разочарование у вжтрешнитѣ, решили вече да дей-
ствуватъ напълно самостоятелно, а населението да се
въоржжи само съ свои срѣдства. — Открито стълкновение съ бълг. правителство. — Ризовъ посрѣдничи. —
Приети пушки безъ патрони. — Преговори между
България и Сърбия за раздѣла на сфери на влияние.. 55
IX. Устройване собствена тайна фабрика за лѣене бомби;
майсторитѣ и материалитѣ за бомби; разни ви-
дове бомби; опити съ задушливъ гасъ. — Фабри-
ката, открита отъ българското правителство, спира да
работи. — Оскждни срѣдства у вжтрешнитѣ дейци.
— Опити да се набавятъ срѣдства чрезъ обири . . . 67
X. Офицерски спомагателни братства. — Генералъ Цончевъ
се сближава съ вжтрешнитѣ дейци и тайно заминава
въ Солунъ. — Правителството противъ офицерскитѣ
братства; Цончевъ премѣстенъ въ Видинъ. — Янковъ
посрѣдникъ между централиститѣ и върховиститѣ. —

Несполучливъ опитъ да се събератъ пари въ Болградъ и въ Исмаилъ. — Завързватъ се сношения съ Букурещъ. Единъ българинъ, студентъ, шпионинъ. — Принципиялнитѣ различия, поради които В. К. и Ц. К. не сж могли да се споразумѣятъ за задружна работа. — Гьорчо Петровъ издава в. „Бунтовникъ". — Петровъ като агитаторъ съ живо слово 72

XI. Решение на Ц. К. да се наложи на екзархията да назначи на служба въ Македония по представенъ списъкъ посочени лица. — Гьорчо Петровъ въ Цариградъ води преговори съ екзархията. — Следъ дълго противене екзархията предъ натиска на Ц. К. отстжпва. — Петровъ търси подходеще лице за председатель на новия Върховенъ комитетъ. — Борисъ Сарафовъ излиза на чело на комитета. — Задружната работа на двата комитета, В. К. и Ц. К., отначало върви успѣшно. 84

XII. Планътъ за съвмѣстна дейность се разстройва поради кжсогледство отъ двете страни. — Тайно решение на офицеритѣ да взематъ В. О. въ свои ржце. — Първитѣ действия на В. К. за да се приложи това решение. — Сарафовъ лекоумио се довѣрява на Фитовски, турски шпионинъ. — Предателството на Фитовски. — Разногласия между Петровъ и Сарафовъ. — Нелоялно отношение на В. К. спрямо Ц. К. 97

XIII. Недовѣрието къмъ офицеритѣ отъ новия В. К. се усилва. — Планътъ да се изпратятъ офицери въ вжтрешностьта се осуетява. — Следъ арестуването на Ц. К. въ Солунъ се прави новъ опитъ отъ В. К. да се наложи на В. О. — Капитанъ Софроний Стояновъ въ Солунъ. — Настроение противъ Гьорчо Петровъ и опитъ да го убиятъ. — Борисъ Сарафовъ отказва да отстжпи мѣстото си въ В. К. на генералъ Цончева. Борба между тѣхъ. — И двете партии ратъ една противъ друга
на Цончева. . . .

XIV. Сарафовъ се колеба
Петровъ; оконч
реденъ кон
делява.
ло съ
ван

и Стефановъ нови задгранични представители на В. О. ве- 120
XV. Ролята на Г. Петровъ въ аферата на Мисъ Стонъ. — за
Петровъ интерниранъ въ Търново. — Борбата съ вър- т-
ховиститѣ продължава и се засилва. — Капитанъ Да-
видовъ отива въ Битолско. — Нападение върху Дѣл- ия
чева въ заседанието на В. К. — Напразни усилия да о-
се предотврати въстанието, подклаждано отъ Цончева. ке-
— Една слабость у Г. Дѣлчевъ. 133
XVI. Дейностьта на Хр. Матовъ и Д-ръ Хр. Татарчевъ следъ ие-
завръщането имъ отъ заточение. — Петровъ интер- и-
ранъ въ Казанлъкъ. — Графъ Ламсдорфъ въ Софи я и
поведението на представителитѣ на В. О. — Главнитѣ
причини да се ускори общото въстание. — Една раз-
поредба на Гарвановa отъ решаваще значение. . . . 144
XVII. Влиянието на Гарванова и на Лозанчева да се ускори
въстанието. — Непреклонната опозиция на Г. Петровъ.
Резолюция на събранието на вѫтрешнитѣ дейци въ
София противъ тъкменото общо въстание. — Б. Сара-
фовъ съ седействието на сръбскитѣ власти препраща
въ Македония четата на Глигоров. — Вѫтрешнитѣ дей-
ци негодуватъ противъ тая постѫпка на Сарафова.
Сарафовъ се оправдава. — Сношенията на Йор. Трен-
ковъ въ Прилепъ съ войводата Глигоръ. 152
XVIII. Гарвановъ агитира въ полза на взетото решение за
въстание. Гьорчо Петровъ и Дѣлчевъ се противятъ;
Пере Тошевъ непререшителенъ. — Сарафовъ заминава съ
четата за Вѫтрешностьта. — Дѣлчевъ въ Солунъ се обя-
снява съ Гьорчева по въпроса за въстанието. — Настро-
ението у Дѣлчева за атентаторство. 160
XIX. Гьорчо Петровъ минаването границата. — Следъ голѣми уси-
лия и мнoгo мина Вардаръ. — Настроението и подго-
товката, открита отъ ония у населението отсамъ Вардара. 167
— Опити да се набавятъ средства. — Голѣми
работи. — Осѫждни сражения въ Прилепско. — Голѣми
сражение съ турци-
X. Офицерски спомагателни братства. — Четата на Г. Петровъ
се сближава съ вѫтрешнитѣ дейци и четата на Л. Попъ
въ Солунъ. — Правителството противъ общата чета на
братства; Цончевъ премѣстенъ въ Видинъ. — Да разруши
посрѣдникъ между централиститѣ и върховистите. — Заплаща
— Опити да

си пробиятъ пжть. — Ненадейна среща съ Б. Сарафовъ 181
XXI. Разформируване на четитѣ и лошитѣ отъ това морални последствия. — Г. Петровъ, останалъ самичъкъ, се присъединява къмъ четата на Толе-паша. — Петровъ се укрива въ Битоля. — Отъ тукъ Петровъ, горчиво разочарованъ, се прибира въ Прилепъ и следъ това отива въ Велесъ. — Два партизански лагера у дейцитѣ въ Велесъ; Петровъ се намѣсва да ги примири. — Новодошла чета въ Велесъ. — Среща съ Тедоръ Лазаровъ. — Петровъ, отъ вси страни пренебрегнатъ и дълбоко обиденъ, решава да се завърне въ България. 189
XXII. Недоволство у останалитѣ въ Битолско дейци отъ централизаторскитѣ планове на Груева. — Петровъ заминава въ Прилепско на организационенъ окржженъ конгресъ. — Конгресътъ става подвиженъ, мѣстейки се отъ село на село. — Проектъ за децентрализация въ организационната уредба. — Груевъ се противи и предлага свой проектъ. И двата проекта се приематъ за проучване отъ другитѣ окржзи. — Петровъ въ Воденско и въ Ениджевардарско. — Реформаторски идеи у Петрова противъ традиционнитѣ похвати на В. О. — Петровъ по селата въ Прилепско. — Отъ никжде не срещналъ съчувствие, Петровъ заминава въ Струмишко. . . . . 199—208

Гьорчо Петровъ

ПРЕДГОВОРЪ.

Гьорчо Петровъ е необикновено силна и оригинална личность между главнитѣ македонски дейци, които положиха основитѣ на вжтрешната революционна организация и които до общото въстание въ 1903 год. направляваха революционното движение въ Македония. Ако той и да прекара повечето време въ България, въ качество на „задграниченъ представитель" на организацията, дейностьта на Гьорчо Петровъ далечъ засѣга и въ Македония; влиянието на Гьорчо всжду силно се е чувствувало, така че съвременицитѣ му не безъ основание често съзиратъ пърста на Гьорча въ всѣко поважно революционно събитие, при всѣко по-значително стълкновение между борещитѣ се за първенство вжтрешни дейци съ дейцитѣ на македонската емиграция въ България. Това схващане у мнозина се превръща въ предубеждение да се предполага Гьорчова намѣса и въ дѣла, въ които той е билъ непричастенъ, та съ право самъ Гьорчо въ споменитѣ си се оплаква, че така много пжти на правди бога е билъ соченъ за виновникъ: „Кой кривъ — пакъ Гьорчо!" И не напразно се бѣ създало мнение за него, че той е главниятъ spiritus regens въ повечето важни, таинствени начинания по дѣлото на революцията. И наистина Гьорчо се бѣ издигналъ надъ общия уровенъ на ржководнитѣ личности по дѣлото съ необикновена схватливость по тънки и заплетени въпроси отъ организационенъ и политически характеръ. Неговата ловка стратегия, отъ далечъ да подхваща осжществяването на скроенъ планъ, е правила на

съучастницитѣ другари силно впечатление, и Гьорчо рано почва да минава за вещъ дипломатъ съ таинствени похвати, въ които дори едно изтънчено лукавство нерѣдко изиграва първа роля. И друга една характерна черта у Гьорча е правила впечатление — неговата пословична опоритость въ преследване дадена цель, при което не винаги се прави изборъ на срѣдствата стига да се постига цельта. Удивителната енергия, която Гьорчо развива безъ огледъ къмъ лишения, житейски неудобства и всѣкакъвъ родъ спънки, отъ самото начало на революционната му дейность го издига като сила, на която мнозина тогава придаватъ сѣкашъ демонически характеръ.

Въ опорития си стремежъ да осѫществи дадена задача, Гьорчо отива до фанатизъмъ, който за него е наложителна, последователна принципность. Принципътъ, че вѫтрешната организация трѣбва да бѫде въ действията си самостоятелна и независима отъ заинтересовани влияния на външни фактори, е върховната догма, която Гьорчо съ всички срѣдства ревниво защищава. Поради това той не винаги се указва реаленъ политикъ та въ последствие постепенно губи престижъ между съмишленицитѣ си, принудени въ силата на обстоятелствата по нѣкога да смекчаватъ постѫпкитѣ си, да правятъ известни отстѫпки — компромиси. За непроклонния Гьорчо това е опортюнизъмъ, егоизъмъ, безпринципность и пр., вследствие на което той не веднажъ се поставя въ рѣзъкъ конфликтъ съ другари и съ обществената срѣда. Фанатиченъ защитникъ на независимостьта на В. О. спрямо всѣки опитъ на вмѣшателство отъ страна на дейцитѣ около Върховния революционенъ комитетъ въ България, а особено отъ страна на българскитѣ правителствени срѣди, Гьорчо въ своята неотстѫпчивость често на мнозина е правилъ впечатление на македон-

ски „сепаратистъ." Въ споменитѣ си той енергично протестира противъ такъво криво разбиране истинскитѣ му родолюбиви побуждения и изобщо се оплаква отъ едностранчива преценка на неговата дейность, дължима споредъ него на кѫсогледство и на личенъ егоизъмъ у сподвижницитѣ му.

Гьорчо Петровъ, споредъ собственото му убеждение, често се е издигалъ надъ интереситѣ на момента, гледайки по-далечъ въ бѫдещето, когато напротивъ другаритѣ му, рѫководени отъ ефемерни изгоди за дѣлото безъ да могатъ прецени пагубни последствия, сѫ се подавали на опортюнистични увлѣчения, поради което лични конфликти и огорчения между тѣхъ и Петрова сѫ били обикновена последица.

Безспорно Гьорчо Петровъ се указва отъ самото начало твърде способенъ организаторъ и неуморимъ агитаторъ съ демагогски похвати, така че не веднажъ неусѣтно е успѣвалъ чрезъ тайна агитация да подготви масово недоволство и да разстрои не единъ планъ на свои „принципиялни" противници. Колкото и въ своя животъ да се е показвалъ невзискателенъ и скроменъ, обикновено и небреженъ къмъ своята външность, парадирайки съ своя крайно снизенъ демократизъмъ, при все това отъ друга страна Гьорчо е убеденъ, че умствено стои по-високо дори и отъ най-виднитѣ рѫководни сили на В. О., счита се по съобразителность и по конкретни заслуги за дѣлото най-малко равенъ тѣмъ и смѣта, че по право му се пада да има рѫководна роля въ В. О. Въпрѣки всичката му външна скромность въ душата на Гьорчо се таи силно честолюбие, което граничи съ суетно себенадценяване. Ала слабитѣ страни на Гьорчевата природа, особено фанатичната му настойчивость безогледно да се налага и манията му да счита своето мнение най-право, ставатъ причи-

на щото другаритѣ му да го избѣгватъ и постепенно да го пренебрѣгватъ и по въпроси отъ решаващо за дѣлото значение. Гьорчо почва болезнено да чувствува това отнасяне къмъ него, счита се незаслужено обиженъ, незачитанъ; той вече не може хладнокръвно да понася да стоятъ на чело на В. О. по-слаби личности и тѣ да заповѣдватъ. Въ това си лично огорчение Гьорчо за редъ неуспѣхи на В. О. съзира главна причина въ централизацията на В. О., която съсрѣдоточава всичката власть въ ржцетѣ на нѣколко личности въ централния комитетъ, и става решителенъ привърженикъ на една децентрализация, която ще позволява на всички способни дейци да взиматъ прямо участие въ управлението на организацията и чрезъ която би се наложилъ и по-сигуренъ контролъ по изпълнението на всички поважни решения. Затова споредъ Гьорчо се налага да се премахне тайнствеността въ дѣлата на Ц. К., да се демократизира управлението и пр. Когато по време на Илинденското въстание, на чието прокламиране Гьорчо бѣше решителенъ противникъ, той се видѣ явно изоставенъ почти отъ всички, дълго спотайваното у него огорчение се засилва до степень да гледа всички на криво; неговата логика е смутена, и той, използувайки неуспѣшния изходъ на въстанието, вече явно почва да осжжда дотогавашнитѣ ржководители на В. О., правейки главнитѣ дейци прямо отговорни за сполетѣлитѣ народа нещастия. Гьорчо смѣта, че е дошелъ най-сгодниятъ моментъ да се реформира организацията въ казаната „демократична" посока и че това лесно ще се прокара. Главенъ противникъ на тая реформа Гьорчо срѣща у Груева, който не вижда нуждата отъ проповѣдваната децентрализация и твърдо стои на старата система, която следъ Илинденското въстание той иска да съживи. Когато и следъ смъртьта на Груева се явяватъ нови, върли

привърженици на отживѣлата споредъ Гьорчо система въ лицето на по-млади ржководни сили, Гьорчо е извънъ себе си отъ негодование; той не може да понесе мисъльта, че пакъ ще се наложи мимо него нѣкакъвъ всесиленъ Ц. К. на В. О., че той пакъ безапелационно ще решава и пр. Въ това си настроение Гьорчо отива въ опозиция все по-налѣво и въ последствие, както се знае, той става противникъ и на самата В. О. въ лицето на представителитѣ ѝ въ Ц. К.

Личностьта на Гьорчо Петровъ и неговата дейность правдиво ще се оценятъ тепърва, когато бждатъ публикувани повече данни отъ тогавашния първъ, основенъ периодъ на освободителното македонско движение. Затова много ще спомогнатъ и личнитѣ спомени на Гьорчо, обнародвани въ тази книга. Записвайки споменитѣ на другитѣ активни македонски дейци непосрѣдствено следъ Илинденското въстание, азъ все имахъ предъ видъ да не изпусна Гьорчо Петрова, чието голѣмо значение като факторъ въ историята на В. О. бѣхъ овреме оценилъ. Най-сетне това ми се удаде презъ лѣтото въ 1908 година, когато успѣхъ да склоня Петрова да почнемъ съ записването на споменитѣ му. Той се съгласи и на 29 май 1908 г. стана първата среща съ него у дома ми. Гьорчо сериозно се отнесе къмъ задачата ми и обеща подробно да разкаже всичко по-важно отъ дейностьта си по дѣлото. И наистина Гьорчо при излагане споменитѣ си бѣше словоохотливъ; вдълбочавайки се въ миналото той все повече се увличаше да разказва и много нагледъ незначителни подробности, но характеристични лично за него и за тогавашната срѣда на македонскитѣ революционери. Особено върху задкулисната борба между вжтрешнитѣ дейци и така наречените „върховисти" подробноститѣ, които дава Гьорчо, хвърлятъ немалка свѣтлина. Докато Дѣлчевъ, другарьтъ на Гьорчо, въ

качество на задграниченъ представитель на В. О. главно се е занимавалъ съ непосрѣдствената подготовка на революцията като буенъ агитаторъ и организаторъ въ вжтрешностьта, на Гьорча е било предоставено да се разправя и съ върховиститѣ въ София и да създаде правилни връзки между македонската емиграция въ България и В. О. въ Македония. Затова никой отъ онова време не е тъй добре посветенъ въ всичкитѣ интимни начинания и побуждения на ржководнитѣ македонски личности, отразили се сетне и въ самия развой на революционното движение, както Гьорчо Петровъ. Схващайки цената на тоя родъ данни, които Гьорчо съ увлѣчение ми предаваше, азъ не скжпѣхъ времето си и издържахъ да записвамъ подробно разказа му редомъ въ течение на 23 срещи, които се почнаха отъ 29 май и траяха до включително 30 юний 1908 г., както е отбелязано и въ самитѣ ми записки. Въ тѣзи срещи часть отъ времето отиваше за въпроси, които азъ му задавахъ, както и за странични разговори, така че срещитѣ, почвани следъ вечеря, обикновено дълго продължаваха презъ нощьта, нѣкои и до призори. Гьорчо не успѣ до край всичко да разкаже: споменитѣ му се спиратъ до лѣтото 1904 г., когато той на връщане отъ Македония пристига въ Струмишко, гдето тогава се е готвѣлъ окржженъ революционенъ конгресъ, на който и Гьорчо е искалъ да присжтствува. Щѣхме да продължимъ и по-нататъкъ; срещитѣ временно се прекжснаха, защото Гьорчо замина нѣкжде, ала въ туй време се прогласи младотурскиятъ хуриетъ та въ настжпилото голѣмо възбуждение срѣдъ македонскитѣ срѣди вече не стана възможно пакъ да се ставимъ съ Гьорча.

Въ самото начало, преди да почнемъ записването на споменитѣ, Гьорчо сериозно обеща, че ще избѣгва всѣка субективность въ изложението си и въ преценки-

тѣ на събитията. Струва ми се, че той докрай се стараеше да бѫде обективенъ, доколко това е възможно на човѣкъ, който разказва за събития, въ които е взималъ живо участие и отъ които не веднажъ е билъ отблизу и чувствително засѣганъ. Петровъ въ споменитѣ си никого не щади, прямо се произнася за личнитѣ достоинства и на своитѣ сподвижници, не скривайки и личнитѣ си симпатии и антипатии. Поради нараненото честолюбие, отъ което Петровъ тайно страдаше, въ неговитѣ лични характеристики неминуемо ще да е влияло и субективно настроение, така че читателтъ, безъ съмнение, съ резерва ще приеме нѣкои негови твърдения, докато съ време критиката не потвърди самата истина. И за личната характеристика на самия Петровъ споменитѣ му ще трѣбва да се допълнятъ съ данни отъ други източници. Затова и самитѣ спомени, вѣрвамъ, ще дадатъ потикъ.

X. 1927. Л. М.

СПОМЕНИ

НА

ГЬОРЧО ПЕТРОВЪ

I.

Биографични данни. — Изключенъ отъ солунската гимназия, Гьорчо Петровъ дохажда въ Пловдивъ. — Влиянието на Захарий Стояновъ и Д. Ризовъ върху „македончетата", ученици въ Пловдивъ. Тукъ се заражда мисъльта у Гьорчо за въстаническо движение въ Македония. — Станалъ учитель въ Щипъ, почва да проповѣдва тая мисъль.

29 май 1908 г.

Родомъ съмъ отъ село Варошъ (до Прилепъ); сега съмъ на 42—43 год. Баща ми, Петре Николовъ, е родомъ отъ село Трояци (Прилепско), а майка ми, Злата Тоскова, отъ Варошъ. Баща ми се занимаваше съ дюканджилъкъ, съ вино, ракия и др. Първоначално образование получихъ въ селото си, учихъ по псалтиръ, евангелие. Сетне се учихъ въ Прилепъ, гдето бѣха учители Никола Ганчевъ и Йосифъ Ковачевъ, около 5 години. Като свършихъ въ Прилепъ — то бѣ въ 1880 г., руско-турската война бѣше се свършила, дойдохъ въ София да постжпя въ гимназията като стипендиянтинъ. Имахъ силно желание да се уча, а имаше и силно настроение между ученицитѣ въ Прилепъ да дохаждатъ тукъ да се учатъ, разбира се, безплатно. Не сполучихъ и се върнахъ. Ганчевъ и Ковачевъ по-рано бѣха напуснали Прилепъ; азъ при Ковачева даже не съмъ училъ, той държѣше последнитѣ две години. Върнахъ се следъ $1^1/_2$ месецъ стоене въ София и си станахъ бакалинъ въ Прилепъ. Презъ коледнитѣ праздници 1881 г. идва въ Прилепъ Димитъръ Ризовъ, на пжть отъ София за Битоля, гдето той живѣеше като търговецъ и почетенъ драгоманинъ на руското консулство и играеше вече видна общест-

вена роля не само въ Битоля, но и въ цѣла Македония. Той бѣше вече авторитетъ по екзархийскитѣ работи, по общинскитѣ и политическитѣ работи въ Битоля чрезъ руското консулство. Ризовъ бѣше идвалъ въ София презъ Цариградъ съ Методий Кусевъ въ противовесъ на екзарха да действува предъ българското правителство, то да дава подкрепата си за нови училища въ Македония не чрезъ екзарха, а по други канали, посочени отъ него, именно, струва ми се, той препоржчваше щото българското правителство да се споразумѣе съ турското правителство и пр. и пр. Ризовъ бѣше издействувалъ срѣдства отъ българското правителство да се открие чрезъ него класно училище въ Битоля. Той идваше заедно съ четирма учители отъ България да открива това училище. Понеже въ Битоля нѣмало ученици за II класъ, Ризовъ предложилъ на прилепската община и училищното настоятелство да убедятъ бащитѣ на ученицитѣ отъ последния класъ на прилепското училище, между тѣхъ и мене, да отидемъ въ Битоля. Отидохме 14 души и образувахме втори класъ, само прилепчанчета; първи класъ състоеше отъ битолчанчета та стана училището второкласно. Понеже на баща ми не се даваха пари, искаше да ме задържи бакалинъ; азъ ходихъ на издръжка на общината. Следната учебна година Методий Кусевъ бѣше успѣлъ въ екзархията да прекара идеята, класното училище да бжде не въ Битоля, а въ Прилепъ, съ нови учители, а именно да има и III класъ. Това бѣше конкуренция на Ризовското училище. Ние, като прилепчанчета, разбира се, бѣхме принудени и отъ бащитѣ си па и поради локаленъ патриотизъмъ да напустнемъ Битоля и дойдохме въ Прилепъ. Ризовото училище си продължи, но само първи и втори класъ, а въ Прилепъ имаше три класа! Следната учебна година въ Солунъ за първь пѫть се

откри четвърти класъ. Продължихъ учението си тамъ съ полустипендия и то до половината на шести класъ поради това, че бѣхъ немиренъ; въ сѫщность азъ не бѣхъ особено подвиженъ, но все ме мислѣха, че съмъ замѣсенъ въ ученишкитѣ бунтове. Изключиха ме заедно съ 12—13 другари отъ разни класове, между които бѣше и Пере Тошевъ, въ сѫщия класъ съ мене и въ Прилепъ и Битоля, и то по следната причина: въ София се бѣше образувалъ кржжокъ противъ екзархията и противъ гимназиялната дирекция въ Солунъ. Въ тоя кржжокъ влизаха Ризовъ, Китанчевъ, Таневъ, Божилъ Райновъ (сега е въ Варна, радославистъ). Директоръ на гимназията бѣше Кандиларовъ, родомъ отъ княжеството, сега директоръ въ русчушката девическа гимназия. Той е свършилъ въ Русия духовна академия, имаше йезуитски приеми. Ученицитѣ и въ пансиона и въ училището негодувахме противъ директора. Азъ пишехъ дописки още въ V класъ, въ вестникъ „Балканъ", противъ управлението въ гимназията и противъ общината. Бѣха ни повлияли Таневъ, Ризовъ, Китанчевъ, които бѣха божества за насъ, а тѣ бѣха противъ гимназиялния директоръ. Подушиха, че азъ пиша, и за следната година ме лишиха отъ стипендията. Въ шестия класъ освенъ съ дописките бѣхъ се заелъ да пиша и брошура противъ гимназията по подобие на една брошура отъ пловдивската гимназия. Събирахъ материялъ. По една случайность една часть отъ тоя материялъ попадна въ ржцете на директора. Положението ми стана много опасно. Работата се проточи до второто полугодие, стана новъ бунтъ въ гимназията, изключиха ни 8 души, а къмъ насъ се присъединиха и други, между които бѣше и Ляпчевъ, единъ класъ по долу отъ насъ.

Следъ като ни изключиха, заминахме за Пловдивъ. По внушение отъ екзархията, Величковъ, тогава дирек-

торъ на просвѣщението, не ни прие, защото ако да бѣше ни приелъ, половината отъ солунската гимназия щѣше да избѣга. Ние останахме да се занимаваме съ надежда да ни допуснатъ до изпитъ та се надѣвахме да постжпимъ въ гимназията идещата година.

Презъ лѣтото бѣше станало първото въстаническо движение въ Македония, предвестникъ на Съединението. На чело на движението бѣ застаналъ Калмуковъ. Цѣлата компания бѣхме въвлѣчени въ това движение. Като ученици до тогава, не бѣше у насъ минавала мисъль за революционна организация, за освобождение на Македония. Презъ 1881 година бѣше станало комитско движение въ Прилепъ, и ние живо се интересувахме затова, макаръ и деца, а Пере Тошевъ бѣше даже въ връзка съ тия комити, но това нѣмà последствие за насъ.

Въ Пловдивъ тогава се прояви у насъ желание за отмъщение срещу гърцитѣ, пловдивскитѣ гърци, понеже се видѣхме на свобода и въ сила — на българска територия. Спиро Костовъ (сега пожарникарь) първъ ни увлѣче въ движението на Калмукова. Идеалитѣ — авторитетитѣ, звездитѣ ни бѣха Захарий Стояновъ и Д. Ризовъ. Първата ни работа бѣше да съборимъ старото македонско дружество въ Пловдивъ и да го замѣнимъ съ ново. Старитѣ македонски дружества въ Източна Румелия бѣха всѣко за града си, напр. за Пловдивъ, за Стара Загора и пр. и бѣха подъ влияние на правителството, главно за избори. Ризовъ, Паница и Захарий Стояновъ бѣха си поставили задача да организуватъ всички македонски дружества съ центрове Пловдивъ, Русе, София. Ризовъ бѣше инициаторъ и деятеленъ. Борбата срещу старитѣ дружества бѣше да се постигне тази цель. Ние, ученицитѣ „македончета“, бѣхме по-гюрултаджии.

Презъ лѣтото, когато да заминатъ Калмуковъ и Куртевъ, имаше вече въ гимназията ученици, записани за въстаници, въ това число и ние: азъ, Пере Тошевъ, Ляпчевъ и Никола Генадиевъ, който бѣше съ насъ и даже бѣше водителтъ ни. Но Ризовъ не позволи да се завличатъ ученицитѣ въ чети. Вмѣсто това на всички ни възложиха роля да отиваме по градовете низъ Източна Румелия да събираме помощи въ пари и оржжие за въоржжаване четитѣ, които се готвѣха да заминатъ. Азъ бѣхъ изпратенъ въ Казанлъкъ за пари, препоржчанъ бѣхъ до попъ Караджовъ и Стоковъ, тогава „казионни", и въ Карлово — да обера съ тамкашни хора единъ складъ съ оржжие, който се намираше въ една джамия.

Бѣхъ тогава 18-годишенъ. Въ Карлово получихъ телеграма да се върна, а въ Пловдивъ ми се съобщи, че работата се измѣнила, но не ми казаха, какъ и що е станало. После разбрахъ следното: въ Пловдивъ душата на туй движение сж били Тончевъ, и, мисля, Странски, като „казионни" види се въ връзка съ София. Намѣрението е било да се изпратятъ нѣколко чети въ Македония за да се поотклони вниманието отъ готвещето се тайно отъ тѣхъ Съединение. Това бѣше, значи, предъ Съединението, презъ лѣтото. Ние сме били просто мамени, — това ни го каза Захарий Стояновъ, който се възмущаваше и псуваше, че си играели съ такова едно дѣло. Види се, че и Зах. Стояновъ е вѣрвалъ, че движението е сериозно. Той ги псуваше. Въ сжщото време се е готвѣло споразумение съ Пашичъ, който бѣше емигрантъ въ София, да му се дадатъ срѣдства и хора та да нахлуе съ емигрантитѣ сърби въ Сърбия — да се разбъркатъ работитѣ въ Сърбия та Съединението по-лесно да стане. Ризовъ е билъ вжтре въ тая работа. Македонското движение въ Пловдивъ се преустанови.

Презъ ваканцията, по съветитѣ на лѣкарь, понеже бѣхъ боленъ, страдахъ отъ стомашенъ катаръ, заминахъ си дома въ Прилепъ и се излѣкувахъ главно съ гроздье. Презъ септемврий вече бѣхъ добре и ме назначиха общински учитель въ Щипъ, въ новооткритото четирикласно училище. Тогава изведнажъ се отвориха четири класа. Въ Щипъ прекарахъ две години — 1885/6, 1886/7 учебна година. Другари нѣмахъ отъ сетнешнитѣ дейци; тѣ останаха въ Пловдивъ и свършиха тамъ.

Нека забележа, че по-рано, докато бѣхъ още въ Пловдивъ, пловдивскиятъ централенъ комитетъ на македонскитѣ дружества, на които душата бѣше Захарий Стояновъ, действувалъ да се подготви въстание, — именно Калмуковото щѣше да бѫде негово дѣло. Презъ време на движението на Калмукова заминаха, изпратени отъ пловивския комитетъ, Димитъръ Щеревъ и Головъ (книжарь) да основаватъ революционни комитети въ Македония за въстание. И тѣ пропѫтуваха Солунъ, Велесъ, Прилепъ, Крушево, Битоля. Какво сѫ направили, не зная, но сигурно нищо особено не сѫ направили.

При заминаването ми отъ Пловдивъ имахъ пълномощно втъ централния комитетъ въ Пловдивъ да образувамъ комитети за въстание въ Македония, гдето мога. Въ пълномощното личеше портретътъ ми на чело, изваденъ съ моментална фотография, съ подписитѣ на Спиро Костовъ и Зах. Стояновъ, съ печата.

Въ Щипъ веднага, въ единъ месецъ, месецъ и половина, основахъ комитетъ съ 46 души членове. Нѣкаква деятелность не прояви комитетътъ, понеже и войната между Сърбия и България повлия та съвсемъ се спрѣ тая работа.

Третата година останахъ безъ работа, презъ първото полугодие, а второто полугодие, презъ февруарий —мартъ 1888 год. заминахъ за Солунъ, гдето станахъ

коректоръ въ печатницата на Самарджиевъ. Нѣмаше още нищо по дѣлото. Презъ 1888/9 учебна година станахъ екзархийски учитель въ Скопската прогимназия по ходатайството на архимандрита Методий Кусевъ.

II.

Г. Петровъ като учитель въ Скопье почва да събира географически и етнографически материяли за цѣлия окржгъ. Премѣстенъ въ Битоля, Петровъ продължава и тукъ да събира подобни материяли и действува противъ сръбската и гръцката пропаганда. — Движение у младежьта противъ изключителното влияние на екзархията въ черковно-училищнитѣ работи. — Борба съ владишкия намѣстникъ въ Битоля. — Петровъ премѣстенъ въ Солунъ.

Веднага подиръ сръбско-българската война вече се почна сръбската пропаганда въ Македония, сърбитѣ вече имаха консули въ Скопье, Битоля и Солунъ и развиваха дейность. Ние, учителитѣ, доста живо се занимавахме съ въпроса да се противодействува на пропагандитѣ. Но нѣмаше нищо организирано. Стояхъ въ Скопье три години все учитель и всецѣло се бѣхъ вдалъ да изучвамъ Скопския окржгъ въ всѣко отношение — география, фолкло̀ръ (пѣсни, гатанки и пр.), и събирахъ материялъ чрезъ ученици, учители, познати, а лично изходихъ цѣлия окржгъ. Това е изложено въ обнародванитѣ отъ мене „Материяли по географията на Македония“. Пере Тошевъ ми бѣше презъ туй време писалъ отъ Солунъ да се срещнемъ и да почнемъ да работимъ вече за организацията за освобождение. Азъ, вдаденъ въ своитѣ изучвания, съмъ му отговорилъ, че не вѣрвамъ да излѣзе нѣщо отъ такава работа. Това после ми спомни Пере Тошевъ.

Скопскиятъ владика Теодосий и екзархътъ бѣха въ конфликтъ и се борѣха, а причината бѣше, че не си вѣрваха: екзархътъ по калугерски тактъ е искалъ да бждатъ владицитѣ покорни раби, а пъкъ Теодосий, гордъ и хитъръ,

се противи всичко да изпълнява. По подозрение, че ще подържамъ Теодосия въ тая борба, екзархията ме премѣсти въ Битоля, въ четвъртокласното училище, презъ уч. год. 1891/2. Директорътъ въ Скопье ни бѣше Наслѣдниковъ, тогава свестенъ човѣкъ, който добре се държеше. Въ Битоля бѣше директоръ пакъ Наслѣдниковъ, премѣстенъ преди година отъ Теодосия, понеже Наследниковъ държеше повече страната на екзарха. Въ Битоля учителствувахъ петь години — до 1895/6 уч. година. Тукъ преработихъ своитѣ материяли отъ Скопско и продължавахъ въ сѫщата посока да събирамъ материали и отъ Битолско. Все подъ влиянието на сѫщия директоръ Наследниковъ и въ Битоля всичкото ми внимание поглъщаха общинскитѣ работи, църковно-училищнитѣ работи въ града и сръбско-гръцката пропаганда въ Битоля и околията. Бѣхъ много живо заинтересуванъ въ тия работи, и покрай директора бѣхъ най-много излѣзълъ на лице, играехъ вече видна роля въ тия борби. Въ последната година на учителството ми въ Битоля бѣхъ назначенъ училищенъ инспекторъ и въ това си ново положение трѣбваше вече да водя самостоятелно тая борба, толкова повече, че и Наследникова го махнаха. Сръбскиятъ консулъ Боди бѣше много далечъ прострѣлъ своята пропагандска мрежа, но подушихме това съ Наследникова и успѣхме да му попрѣчимъ. Бѣхъ доста ревностенъ въ тая своя работа и писахъ на екзархията единъ дълъгъ рапортъ отъ 16 коли, въ който изложихъ, по кой пѫть би могли да се спечелятъ най-лесно гъркоманскитѣ села, но казвахъ, че самъ не се ангажирамъ да извърша тая работа.

Около 1890 година неосетно въ всички по-живи български центрове се яви настроение у младежьта противъ владицитѣ, общинитѣ, екзархийскитѣ учители и служители, и едно течение срещу домогванията на ек-

зархията безконтролно да господарува въ черковнитѣ и училищни работи въ страната. Еснафитѣ, които въ македонскитѣ градове образуватъ мощно съсловие, скоро въ тая борба минаха на страната на младежитѣ. Брожението бѣше почти стихийно съ немного опредѣлени искания: недоволство изобщо отъ строя на екзархийскитѣ учреждения. Опредѣленото, до което се домогваха младежитѣ, бѣше щото общинитѣ да минатъ въ рѫцетѣ не на старцитѣ и на духовницитѣ, както до тогава, а въ рѫцетѣ на младежитѣ. Отъ директоритѣ, които бѣха екзархийски чиновници, се искаше да се подчинятъ на мѣстнитѣ училищни настоятелства. Младежитѣ искаха въ общинитѣ да влѣзатъ младежи, общинитѣ да бѫдатъ истинска община, а не председателитѣ да си вършатъ всичко на своя глава, както бѣше по екзархийския уставъ, споредъ който общинскитѣ членове бѣха само съветници на председателитѣ. Владицитѣ, общинскитѣ председатели и класнитѣ екзархайски учители, като се противопоставиха на това течение, младежьта и еснафитѣ на всѣкѫде поведоха борба срещу тѣхъ. Нѣмаше владика и по-виденъ екзархийски учитель, който да не беше подложенъ на обиди и преследвания отъ страна на населението. Това движение съвпада съ проявата на тъй наречения отъ нѣкой македонски „сепаратизъмъ", изразенъ чрезъ списанието „Лоза" въ София, рѫководено отъ Арсовъ, Баласчевъ, Хаджи Николовъ и пр. Крѫжокътъ „Лоза" претендира и днесъ, че това движение въ Македония се дължало на тѣхна агитация. Въ Солунъ се прояви между учителитѣ въ гимназията сѫщото това „сепаратистично" движение. Реченото брожение, което трая нѣколко години, го тълкувамъ просто като реакция противъ дългогодишния стремежъ на екзархията да съсрѣдоточи въ свои рѫце дирижирането на обществения животъ, а освенъ това го смѣтамъ първа стѫпка

къмъ самодейность въ страната. Така че не може ни най-малко да се каже, че онзи кржжокъ около „Лоза" е подигналъ това брожение. То неосетно се прероди въ революционно движнние. Отъ начало въ революционното дѣло неусетно първо и главно участие взеха сжщитѣ хора, които водѣха борбата противъ екзархията.

30 май.

Съ владишкия намѣстникъ въ Битоля, като инспекторъ, бѣхъ въ борба, понеже и азъ бѣхъ съучастникъ въ реченото движение противъ екзархията, и второ, понеже си смѣтахъ, че владишкиятъ намѣстникъ не вършеше каквото трѣбва, не бѣше на мѣстото си, прѣчеше. Той бѣше архимандритъ Неофитъ, сега владика въ Цариградъ. Напр. въ битолската околия има две сърбомански села—Свинища и Метимиръ (близу до Смилево) — отъ дълги години тѣзи села останали гъркомански, сетне станали сърбомански. Никой не е можалъ да ги отвърне. Азъ успѣхъ да се сближа съ тѣхъ, влѣзохъ подъ кожата имъ и тѣ дори изгориха сръбскитѣ книги (два чувала), съгласиха се изобщо да преминатъ къмъ екзархията. Тържествувахъ съ тая сполука. Тѣ дойдоха въ Битоля да дадатъ заявления. На Неофита казахъ, да посрещне селянитѣ любезно, да вземе заявлението и да го даде на правителството. Нѣмаше го дѣдо Григория тамъ, бѣше отишелъ въ Цариградъ. Неофитъ отказа да вземе заявлението, не е искалъ да се мѣси въ села отъ друга епархия (Охридска епархия) и пр. и пр. Стана то и безъ него. Но сетне на великденъ пакъ ходатайствували да имъ се даде свещеникъ, и пакъ Неофитъ бѣше противъ това. И Григорий сетне се разсърди, че съмъ се бъркалъ въ епархията му и др. дивотии. Азъ бѣхъ предложилъ начинъ, какъ съ общински приходи да се подържатъ училищата въ всѣко село, а архиман-

дритъ отказа да се заеме съ тоя въпросъ. Рапортирахъ въ екзархията, но отъ тамъ ми се отговори да не съмъ се бъркалъ въ тая работа. Въ сжщность нѣмаше никакви селски училища, но екзархията предпочиташе това състояние отколкото да се погрижи да уреди училищата както трѣбва на по-самостоятелна нога. Тогава учителитѣ получаваха годишно по 6—8 лири въ село, колкото да се каже, че има училища; владѣеше пълна безсистемность. Азъ станахъ неприятенъ на екзархията, че я подканяхъ къмъ реформи. По тѣзи спорове азъ напротивъ съ помощьта на еснафитѣ направихъ архимандрита невъзможенъ въ Битоля. Уволниха го, но и мене премѣстиха въ Солунъ, учитель. Туй бѣше презъ мартъ месецъ 1895 г. Понеже нѣмаше уроци въ мжжката гимназия, преподавахъ география въ девическата гимназия. Директоръ и на дветѣ гимназии бѣше М. Сарафовъ.

III.

Полагане първитѣ основи на революционната организация въ Македония презъ 1894 г. — Петровъ издава хектографиранъ революционенъ вестникъ въ Битоля. — Купуване първото оржжие, револвери, а сетне и пушки. — Съставътъ на първия централенъ революционенъ комитетъ въ Солунъ. — Първитѣ два шифъра на централния комитетъ и първитѣ псеудоними на по-главнитѣ революционни дейци.

Презъ 1894 уч. година, по мое настояване и на директора Наследниковъ, Пере Тошевъ биде отъ Скопье премѣстенъ въ Битоля. Съ познати отъ младежитѣ П. Тошевъ образува първия революционенъ кржжокъ тамъ. Даме Груевъ въ това време бѣше въ Солунъ. Въ този кржжокъ следъ единъ месецъ и азъ формално влѣзохъ като членъ, а въ скоро време дружеството влѣзе въ сношение съ Груева. Пере и Даме се сношаватъ по този въпросъ, и тогава въ новото течение влизатъ и хората

въ Солунъ, които ги обвиняваха въ сепаратизъмъ— д-ръ Татарчевъ, Х. Николовъ и пр. Презъ ваканцията 1894 г. Пере и Даме направиха обиколка по селата да основатъ дружества. Скоро мрежата на кржжока се прострѣ въ Ресенъ, Охридъ и Прилепъ.

Първиятъ ни планъ, до колкото си спомнямъ, почиваше на много скромни и неопредѣлени искания: всѣки членъ да внася по половина лира годишно вноска и при „кръщаването" да даде доброволна помощь споредъ желание и споредъ състоянието си. Нѣмахме още опредѣлени цели. Спомнямъ си едно желание на Перета: съ свои срѣдства да изпратимъ едного въ Европа да изучи „бомбаджилъка," та съ него да съборимъ Турция. Изобщо имаше детински планове. Първото ни желание главно бѣше да образуваме по възможность колкото по-вече можемъ кржжоци, чисто „конспиративни", между близки другари, които си вѣрватъ единъ други— по градоветѣ и по селата та да предприемемъ нѣщо съ „бомби" противъ Турция. Че въ „бомбаджилъка" е била надеждата ни, се вижда отъ това, че подиръ движението отъ 1895 г. на чело съ Сарафова първата ни грижа бѣше да си доставимъ отъ България бомби.

Само ний-близкитѣ, по-събудени младежи въ Битоля, Прилепъ, Охридъ и Ресенъ се посвещаваха. Струва ми се, че Даме презъ туй време отъ Солунъ е пустналъ такива клонове въ Кукушко и Щипско.

Приемътъ между младежитѣ, близки познати намъ, бѣше окуражителенъ още отъ начало, — посветенитѣ скоро се ентузиязираха. Въ кжсо време, въ много кжсо време се направи опитъ на по-широка нога да се вербуватъ единични членове и отъ еснафитѣ въ града и по селата. Първитѣ опити бѣха сполучливи. Между еснафитѣ първия опитъ да ги привлѣкатъ въ кржжока направиха мѣстнитѣ двама-трима младежи Георги Попето,

Георги Пешковъ, Христо Ченковъ и дяконъ Тома Николовъ, който е сега въ битолския затворъ, осжденъ на 10 години. Като се ползувахъ съ широки познанства въ града, по-нататъкъ главната агитаторска роля между еснафитѣ остана върху мене. Азъ много се движехъ между народа — по кръчми, кафенета, панаири. Пере бѣше по-скритъ, а азъ излизахъ на лице. Първиятъ опитъ по селата направихъ азъ съ още единъ двама отъ търговцитѣ младежи — Григоръ Попето и Пешковъ (сега Григоръ Попевъ е голѣмъ търговецъ въ Солунъ, а Пешковъ е сега тукъ, бежанецъ). После главната роля за селата остана върху мене, понеже бѣхъ инспекторъ. На пазаритѣ въ Битоля (отпазарь, битпазарь и пр.) азъ се намирахъ рано-рано: уловя нѣкого, водѣхъ го у дома и го кръщавахъ. Първитѣ опити и предъ селянитѣ бѣха много насърдчителни за насъ. Наистина, правѣхме строгъ подборъ на кандидатиранитѣ лица, бѣхме много внимателни въ избора, много предпазливо подканвахме хората та може би на туй се дължи, че никой не отказа, а съ въодушевление приемаха. А може би защото и не си представляваха възможната бждеща картина, отъ която биха се уплашили.

Както и да е, почвата се указа много благоприятна. Ние се нахвърлихме съ остървенение въ агитация, безъ разборъ, разширихме кржга, съ което и безъ да мислимъ първоначално скромнитѣ цели трѣбваше да се разширятъ. Нѣколко месеца подиръ началото агитацията бѣше вече въ пъленъ разгаръ и стана единствена главна задача на членоветѣ на кржжока: всички като луди тичахме да привлѣчемъ повече хора, а за друго като че ли и не мислѣхме.

Така усилено вървѣше тогава агитацията; тъй на по-широка нога — и въ Прилепъ. Алекс. Пановъ, студентъ, бѣше тамъ; той умрѣ, а следната година дойде

Попъ Арсовъ. Въ Ресенъ въ по-тѣсенъ кржгъ се действуваше между младежитѣ отъ по-първитѣ фамилии — Ляпчевци, Татарчевци, Стрѣзовци. Въ Охридъ се работѣше въ още по-тѣсенъ кржгъ. Захванахме да си пробиваме пжть и въ другитѣ околии на битолския санджакъ — въ Леринско, Костурско, Крушевско, Кичевско — предъ единични личности. Още въ първитѣ времена на агитацията въ Битоля почнахъ да издавамъ хектографиранъ вестникъ „На оржжие!" Излѣзоха 9 броя. Разпращахме го въ 30—40 екземпляра. Списвахъ го и заедно го вадѣхме по цѣли нощи съ Попето и Пешковъ. Едновременно и Даме издаваше въ Солунъ такъвъ вѣстникъ, мисля подъ име „Въстаникъ". Презъ лѣтото 1894 година следъ това Пере и Даме се срещнали въ Битоля и се съгласили битолскиятъ кржжокъ съ клоноветѣ му да се счита подведомственъ на солунския. Солунскиятъ вестникъ на Дамета минаваше като по-тежъкъ по съдържание и по стилъ по-сдържанъ, а нашиятъ бѣше по-буенъ, по-живъ.

Решихме вече да почнемъ да купуваме оржжие, най-напредъ револвери. Първата нужда отъ револвери се появи, когато се установи да има револверъ при даване клетва; имаше нужда отъ револвери и за куриеритѣ. Дадохъ идеята да се купуватъ револвери. Яви се неосетно желание у всички членове всѣки да си носи револверъ — като признакъ на революционерство — револверъ и кама. Купуваха се най-много отъ Солунъ и отъ Битоля. Револверитѣ послужиха като видимо доказателство, че има сериозни революционери на дѣло, а не само на думи. Това нѣщо много помагаше на агитацията. Доставката на тоя материялъ лека-по-лека стана една първа задача на мѣстнятѣ комитети.

Покупката на револвери налагаше на битолския комитетъ да се погрижи за пари — фондъ, да може да

се купи оржжие. Втора грижа бѣше сетне да се продаватъ револверитѣ въ Битоля, Ресенъ и пр. Първитѣ нужди се посрѣщаха освенъ отъ членскитѣ вносове още и отъ доброволни пожертвования на виднитѣ членове търговци. Попето даваше до 150 лири годишно отъ своя кесия. Тогава се направи и първиятъ опитъ да се искатъ пари, въ името на дѣлото, и отъ нечленове. Следъ колебания много страхливо се направи предложение на Ничо Биолчевъ чрезъ лични негови приятели за 5 лири, безъ да се взима за членъ, безъ да му се разправя подробно, а само като му се каже, че има кржжокъ и пр. Той посрещналъ добре, далъ 3 лири и обещалъ, че ще дава и повече, като се увѣри, че има сериозно нѣщо. Този първъ примѣръ бѣше насърдчителенъ. Нѣмаше система за събиране пари, а въ моменти на нужда комитетитѣ сетне сегисъ-тогисъ се обръщали по сжщия начинъ къмъ единични лица за помощь безъ насилие. Паралелно съ револвери почна се покупка и на пушки. Първитѣ пушки, които купихме, бѣха мартинки, мѣстна направа — тетовски и дебърски. Нужда отъ пушки най-напредъ почувствували нѣкои отъ селянитѣ членове. Имаше напр. такъвъ случай: агитирахъ предъ единъ Хр. Самарджиевъ отъ Битоля, посвещавамъ го и се раздѣляме. Отивамъ другия день при него. Той ми казва, че въ сжщность той трѣбвало вчера да ме закълне, защото тия работи той съ свои другари отдавна е вършилъ. Разкри ми, че той съ още 18-тина другари е ималъ по селата другари, та нощно време излизали съ оржжие и гдето има нѣщо като разбойникъ, пакостникъ на народа „ке го суредатъ", а на зараньта —пакъ мирни хора, си работятъ занаята. Това ни очуди. Тая самобитна компания-организация веднага влѣзе въ нашата, посветихме 48 души и си послужихме съ тѣхъ за доставка на оржжие отъ Дебърско. Подобна компа-

ния открихме сетне и въ други села по полето. Първата компания е действувала около Битоля по пѫтя за Крушево, а другата компания, що открихме, — отъ Битоля къмъ Мориовско. Нищо разбойническо въ тѣхната дейность нѣмаше, а само изтрѣбване лоши турци.

Широката народна маса искаше видимъ изразъ на отвлѣчената идея — пушки и пр. Селянитѣ чувствуваха нужда да иматъ пушки, за да може нѣщо да се върши, когато притрѣбва. Първиятъ стремежъ бѣше, купенитѣ пушки да сѫ на разположение на комитета; пазѣха се у по-добритѣ работници, даваха се по нужда и се прибираха. Прикриването и преноската на оржжието послужиха за ново срѣдство за насърдчение: хората се съживяваха съ тая нова задача. Въ Битоля нѣмаше формално управително тѣло. По-близкитѣ приятели направиха веднажъ предложение да се конституираме, но азъ и Пере Тошевъ не се съгласихме, искахме всичко да се крепи на другарска нога. Аслѫ азъ не обичамъ това, никога азъ не съмъ се наричалъ съ официално име като представитель на организацията, азъ винаги съмъ „Гьорче": Гьорче—Дѣлчевъ, Дѣлчевъ—Гьорче, духъ на другарство. Специяленъ касиеръ нѣмахме. Всѣки отъ по-близкитѣ другари си оставаше като началникъ по право на онѣзи лица, които той е вербувалъ и покръстилъ. Той за всичко съ тѣхъ се сношаваше, той събираше отъ тѣхъ и вноскитѣ, а когато трѣбваше да се харчи за нѣщо, тѣ даваха паритѣ. Десетина-дванайсеть души образувахме ядката на организацията въ Битоля, и въ постояннитѣ срещи другарски уреждахме всички въпроси, както ги разбирахме. Такъвъ ни бѣше редътъ. Безъ да сме били формално избрани, азъ и Пере водѣхме първа дума, играехме първа роля. Това бѣше дошло само отъ себе си и си остана така докато бѣхъ въ Битоля.

Паралелно съ тая дейность въ Битолско подобна дейность се е развивала въ Солунъ. Турятъ се така основи въ Кукушъ, Щипъ, Воденъ, Велесъ и Гевгелия. Сама по себе си се яви нужда да има взаимни връзки и нѣкакъ формално да се обедини тая отдѣлна работа на комитетитѣ. Презъ ваканцията на 1893 учебна година, както вече се спомена, Даме и Пере заедно ходиха въ Прилепъ, Смилево, Ресенъ, Охридъ — на гости ужъ у Даме въ Смилево, у Ляпчевъ и Татарчевъ въ Ресенъ, у Филипчевъ въ Охридъ. Тогава Солунъ се прогласява за центрапенъ градъ, а солунскиятъ комитетъ, начело съ Татарчевъ като председатель, за централенъ комитетъ съ Даме Груевъ като секретарь, Антонъ Димитровъ, учитель по турски езикъ (сега е членъ въ апелат. сждъ въ Битоля) и Хаджи Николовъ съветници. Тогава Даме прави кратъкъ проектъ за уставъ (правилникъ) и го разпраща като проектъ само на най-близки — на Перета само въ Битоля. Прегледахъ го и азъ. Тоя проектъ не се приложи. Ц. К. въ първото време още не бѣше известенъ, бѣше начало. Името му още не бѣше разгласено. Нѣмаше никаква наложителность. Трети опитъ отъ Солунъ се направи да се разпредѣли организацията административно. Съобщи се, че такова и такова разпредѣление е направено, основано главно съ огледъ къмъ по-крупнитѣ личности: гдето имаше по-видни деятели, бѣше центъръ. И тоя бѣше единъ отъ първитѣ опити на Ц. К. да се установи като върховно тѣло. Тогава се дадоха псевдоними на по-главнитѣ деятели напр. Марко = Гьорче, Лефтеръ = Пере и пр. Тогава се почувствува нужда и отъ шифъръ. И въ Солунъ и въ Битоля едновременно се изработиха два шифъра: прие се първомъ битолскиятъ шифъръ. Въ основата му бѣше латинската азбука, за основа служи известно изречение, което обхваща по възможность цѣлата азбука. Изречението за-

хващаше съ Стамболовъ, та се наричаше „стамболиката". Приехме редъ, щомъ нѣкое писмо съ една азбука се залови и се открие, или щомъ нѣкой отъ посветенитѣ пропадне и може да я издаде, да се промѣни шифърътъ. И затова до въстанието до 9 шифъра се промѣниха. Когато на 1897 г. дойдохъ въ София като представитель на Ц. К., донесохъ и новъ шифъръ за сношение само между София и Солунъ. Сетне всѣки революционенъ окржгъ имаше шифъръ за сношение съ околиитѣ; специаленъ шифъръ за сношение съ четитѣ и пр. После и околийскитѣ ржководители си съставяха свой шифъръ за сношение съ селата.

Азъ измислихъ „стамболиката." Бѣхъ на много добро мнение за Стамболова, чието име тогава турцитѣ съ респектъ произнасяха; знаеха, че Стамболовъ е силенъ и че България съ Стамболова е силна.

Въ Битоля още тогава се появи въпросъ, да приемаме ли гъркомани въ организацията или не. Решихме ди ги приемаме, но съ голѣма предпазливость, съ голѣми резерви, за да не ни издаватъ на гръцкия владика. Имаше много наши приятели-другари, които бѣха въ приятелски връзки съ млади гъркомани, за които допускаха, че може да станатъ добри работници. Па имаше и сведения, че и гърцитѣ иматъ организация, че иматъ складове съ гръцки пушки, та чрезъ нѣкои членове гъркомани искахме да разберемъ истината та да туримъ ржка и на тия складове. Посветиха се нѣколко младежи гъркомани въ града.

IV.

Въстанието въ 1895 год. и вѫтрешнитѣ дейци. — Първитѣ внесени въ Битоля бомби, заловени отъ турцитѣ. — Кираджията Доне въпрѣки изтезанията нищо не изказва. — Прилепскитѣ затворници на чело съ Гавазовъ. — Борбата на „ексархиститѣ" протинъ вѫтрешната организация. — Първоначалната дейность на Централния комитетъ въ Солунъ.

31 май.

Въ 1895 година въстанието ме завари въ Битоля. Мѣрка ми се въ паметьта, какъ се отнесохме къмъ това въстание. Никакво предизвестие нѣмахме, че ще става подобно нѣщо. Следѣхме съ просто любопитство — нито го осѫждахме, нито му дадохме нѣкакво голѣмо значение. Но повече клонѣхме къмъ симпатия. Нашата психология на чисто мѣстни рожби не допускаше мисъльта, че може България тукъ да играе нѣщо за свои цели. Ни най-малко не повлия това събитие на нашата дейность — нито да ни спре, нито да ни измѣни пѫтя. Дошелъ бѣше въ Битоля офицеринътъ Луковъ, участникъ въ движеиието презъ 1895 г. въ Одринско, гдето бѣше влѣзълъ 4-5 километра отъ границата заедно съ Гарофаловъ. Той предприе пѫтуване въ Македония и дойде въ Битоля. Ние го посрещнахме като господъ, а после тукъ въ София видѣхъ, че той съвсемъ не е заслужавалъ голѣми почести. Такива сме били тогава неопитни и наивни. Презъ лѣтото 1895 г. подиръ въстанието нѣкой си отъ България дошелъ въ Солунъ (презъ Виена) за да покаже, какво нѣщо е динамитъ и какъ се прави фитилътъ. Специяленъ човѣкъ пратихме отъ Битоля да види това чудо и да изучи, какъ се употрѣбява динамитътъ. Ние все бѣхме още на стария умъ — имахме голѣма наклонность къмъ взривнитѣ вещества, макаръ че не имъ знаехме употрѣблението. Азъ позна-

вахъ София — всѣка ваканция идвахъ въ София, гдето печатихъ книгата си (пръвъ пѫть въ 1892 г., сетне въ 1893, 1894 г.).

Презъ 1895 г., подиръ въстанието, бѣше вече наредень начинъ за вноска на материяли чакъ отъ България: презъ границата се носѣше материялъ отъ селяни (нелегални) до Кочани, Виница, Щипъ (бомби, револвери, пушки — Туфекчиевска работа). Презъ това време Дѣлчевъ бѣше въ Щипъ. Въ Битоля пристигнаха 8 бомби отъ щипския комитетъ — отъ Кочани. Втора пратка стигна 4 бомби. Кираджията Доне, организационенъ човѣкъ, при влизането въ Битоля го заловиха. Бомбитѣ бѣха турени въ чували съ оризъ. Колджиитѣ съ шишове бъркатъ за тютюнъ; шишътъ удря въ желѣзото и се заповѣдва скоро да се растоварятъ чувалитѣ. Доне търтилъ да бѣга, хванаха го. Опита се съ подкупъ — не сполучи; отнесоха го като великъ престѫпникъ. Насъ обхвана ужасъ — пръвъ пѫть стълкновение съ властьта. Валията Абдулъ Кязимъ паша наредилъ бомбитѣ на масата си и вика консулитѣ да имъ ги показва, какво правятъ българитѣ. Бѣхме поискали бомби отъ Дѣлчева, да ни прати нѣколко да ги видимъ, какъ изглеждатъ, да се насърдчимъ, да имъ се порадваме. Тѣ бѣха празни. Още бѣхме въ неопредѣленость. Не се надѣвахме още на народната сила, а търсѣхме спасение въ бомбитѣ. И турцитѣ не сѫ знаели, какво сѫ бомбитѣ, и тѣ съ страхъ бѣха ги изнесли въ кошница вънъ отъ града. Отъ кираджията ни бѣше страхъ да не изкаже. Взехме мѣрки да му се внуши да не изказва, и ако се види, че ще изказва, да го унищожимъ вѫтре въ затвора. Докато ние вземахме тѣзи мѣрки, въ самия затворъ покойниятъ Гавазовъ (затворенъ отъ Прилепъ) взелъ отъ себе си мѣрки. Кираджията бѣше туренъ въ долапъ — влажна тъмна дупка, да не може да легне. Гавазовъ

откъртилъ дъски отъ тавана надъ него, и за да го изпита го подканилъ да изкаже, кои сж комититѣ, що му дали бомба. По отговоритѣ му Гавазовъ се убедилъ, че нѣма намѣрение да изказва. Следъ два-три разговора Гавазовъ му се открива и влиза въ сношение съ него, а чрезъ него и съ насъ. Въ долапа Доне почна да яде печени кокошки и пити. Доне биде много изтезаванъ; горенъ по гърба съ желѣзо, битъ, но остана до край твърдъ — съ отговоритѣ си „не знамъ нищо, другъ ги е турилъ безъ да ме е питалъ." Осждиха го на 101 година и лежа въ Битоля, а после биде амнистиранъ. Това бѣше първа афера, неприятность за насъ. Това събитие мина на времето си, като първо, за много крупно, направи силно впечатление на нашето и на турското общество. Твърдостьта на Доне ни направи силно впечатление и много ни окуражи. Доне е щипянецъ, сега е въ Кюстендилъ търговецъ. Примѣрътъ на Доне изигра голѣма, окуражителна роля. Разбра се, че сжществува революционна организация, „толчокъ" за прогресъ. Турцитѣ не се досетиха по-нашироко да изтълкуватъ работата.

Питате за Гавазова. Не знамъ, по какъвъ случай направиха арести въ Прилепъ. Около 40 души затворници, въ вериги, на чело съ бащата и синътъ Гавазови, демонстративно бидоха изпратени отъ Прилепъ въ битолския затворъ за сждене като комити. Съвсемъ неочаквано за турцитѣ, цѣлиятъ градъ Прилепъ при затворена чаршия много демонстративно изказа съчувствие къмъ затворницитѣ и ги изпрати далечъ отъ града. Самитѣ затворници съ бунтовнически пѣсни маршировали низъ града Прилепъ и пѣснитѣ се подземали отъ народа съ открити псувни противъ властитѣ. Даже ескортата стражари и войници били принудени да стѣснятъ кржга безъ да сж въ сила да направятъ нѣщо. Подобна непри-

ятна изненада очакваше турцитѣ и въ Битоля, приготовляваше се демонстративно посрещане. Турцитѣ взеха мѣрки и вкараха затворницитѣ въ Битоля по странични пѫтеки. На времето си голѣмо бѣше впечатлението отъ куража на самитѣ затворници и отъ смѣлостьта на прилепчани. Азъ бѣхъ още въ Битоля. Тамъ бѣхъ и когато стана Доневата афера, но презъ ваканцията бѣхъ излѣзълъ вънъ отъ Битоля. Всичко туй ни доказваше, че има брожение у населението. Имаше подобни случаи отъ заловено оржжие тогава и въ Щипско, въ Виница. Куриерътъ и тукъ не издаде въпрѣки изтезанията: нажеженъ вжгленъ въ устата, желѣзенъ, нажеженъ ръженъ въ дирника. Селянинътъ виничанинъ онемѣ отъ изтезанията и следъ една година проговори. Не издаде нищо. То бѣше едновременно съ Доневата случка и туй много ни насърдчи. Доне си създаде име въ организацията като праотецъ на твърдостьта при най-голѣми страдания. Така се създаде традиция, — единъ духъ да не се изказва, да не се издава нищо. Надпреварваха се, кой повече мжки да изтрае. Претенцията на Донета бѣше само, да се дава по единъ чувалъ брашно на децата му, и това правѣхме. И оня селянинъ въ Виница е поискалъ само да се дадатъ до две лири на децата му. Доне, като излѣзе отъ затвора, съ смѣхъ разказваше за мжкитѣ си като за обикновено нѣщо.

2 юлий.

Борбата противъ екзархията неволно се преобърна въ революционна, и за мнозина отъ солунскитѣ дейци може да се каже, че се намѣрили въ чудо, че работата излѣзла по-сериозна отколкото си я мислили. Екзархията и нейнитѣ хора въ Солунъ, Битоля и другаде въ началото не вѣрваха, че новата дейность ще даде нѣкакви действителни резултати, защото не допускаха, че

населението ще се повлѣче по такива леки хора, за каквито тѣ смѣтаха своитѣ противници, главно солунскитѣ. Тѣ смѣтаха, че всичко произлиза отъ Солунъ, и вѣрваха, че тѣзи „сепаратисти" наречени, го правятъ това не съ искрено намѣрение да дигатъ революция, а просто като една партийна тѣхна маневра за да съборятъ тѣхъ и да се издигнатъ тѣ, да си създадатъ популярность като съборятъ противницитѣ си. Така сѫ мислили екзархиститѣ като Шоповъ въ Цариградъ, секретарь на екзарха, Селджобалиевъ; Кънчевъ, Тошевъ, А. Наумовъ, учители въ Солунъ, Самарджиевъ, Кондовъ, граждани въ Солунъ. За екзархиститѣ революционното дѣло представляваше толкова, доколкото виждаха въ него, като партия, срѣдство да бѫдатъ бити отъ противницитѣ. Относително немалко личности екзархисти не сѫ се лъгали. Именно нѣкои отъ дейцитѣ не сѫ били чужди на това тѣсно партийно схващане на дѣлото. И Даме дори бѣше неволно увлѣченъ, но сетне той се свести и се сепна и се залови — съ това бѣхъ и азъ съ него съгласенъ — да изкореняваме чисто партийнитѣ елементи въ дѣлото и да си гледаме чисто и неуклонно нашето велико дѣло. Пере Тошевъ бѣше чистъ. Въ Солунъ бѣха дошли отъ Кукушъ, струва ми се въ 1894 г., около 400 лири въ Ц. К. Това бѣха подушили екзархиститѣ, а бѣха и други работи дочули, отъ които сѫ разбрали, че влиянието на „вагабонтитѣ" не е тъй малко (ние пъкъ ги наричахме „умнитѣ") и че работата имъ е по-сериозна отколкото си я мислѣли. Стреснати отъ това, по взаимно споразумение отъ Солунъ и Цариградъ изпратиха Самарджиевъ да пропѫтува по Македония за да поизучи, какъ стои дѣлото, и да агитира колкото се може противъ него. Самарджиевъ въ Костурско, като е агитиралъ, явно е говорилъ: „Тѣзи хубави села ще бѫдатъ опропастени, крепете църквитѣ и училищата. България има 200,000 щика и ще

се освободи Македония". Съ тази мисия е обиколилъ Солунско, Битолско и часть отъ Скопско; ходилъ и проповѣдвалъ въ Охридъ, Леринъ, Костуръ, Битоля, Ресенъ, Крушево, Прилепъ, Велесъ, Скопье, Щипъ, Струмица, Гевгели, Воденъ. Заключението му е било — изказа го той самъ въ Битоля, — че тая „агитация" (сир. дѣлото) е взела много широки размѣри и че е пуснала клонове и по селата. Това по-напредъ екзархиститѣ не сѫ го подозирали. Научилъ факти, отъ които се убедилъ, че работата е много по-сериозна, отколкото си представлявалъ. Добилъ е и впечатлението, че младежьта е силно и идеално увлѣчена по това дѣло въ страната. Всичко това той и съмишленицитѣ му сѫ го посрещнали просто съ голѣмъ страхъ вече не като отъ партия, която пада, ами като умни и сериозни хора, които се убеждаватъ, че се опропастява не само учебното дѣло, но и системата, че това, което екзархията е създала и което тѣ сѫ считали единствено полезно за Македония, пропада. Настанала паника, и то главно, че революцията се е подела отъ несериозни хора, хора, които въ тѣхни очи не сѫ нищо друго освенъ едни „вагабонти". За Пере Тошевъ, за Матовъ и за мене сѫ имали подобро мнение. Споредъ Самарджиевъ, единствено утешително било туй, че въ тая работа били замѣсени и „сериозни" хора — Матовъ (въ Скопье), Пере Тошевъ въ Битоля) и азъ (и азъ още въ Битоля). Лично не видѣхъ Самарджиева, защото той бѣше пѫтувалъ презъ ваканцията, когато отсѫствувахъ отъ Битоля.

Вследствие на тия разкрития на Самарджиева настава превратъ у екзархийскитѣ хора спрямо „организацията." Тя още не се наричаше „организация" — тоя терминъ после излѣзе. Вмѣсто да я отхвърлятъ решително, тѣ усвояватъ друга тактика, види се, защото се примирили съ сѫществуването на организацията като

съ необходимость, а смѣло решили да я вематъ въ свои рѫце като се отстранятъ „несериознитѣ" хора. Като посрѣдници за тая цель сѫ искали да употрѣбятъ споменатитѣ по-горе „сериозни хора" — Перета, мене и Матова. Веднага подиръ завръщането на Самарджиева Пере бѣше сондиранъ за да се премѣсти въ Солунъ, но понеже азъ вече заминахъ за тамъ, ролята на посрѣдничество въ съгласие съ Пере остана на мене. Тѣ сѫ вѣрвали, че Пере ще биде съ тѣхъ, а понеже азъ отивахъ, приеха и мене, увѣрени, че азъ ще работя съ „умнитѣ хора", а не съ ония „вагабонти". Съ Пере се съгласихме, че ще трѣбва до се опитаме да се махне онова партизанство, като остатъкъ отъ бивши борби. Ние вече подозирахме, че искатъ екзархийскитѣ хора да вематъ дѣлото въ свои рѫце. При все това приехме да посрѣдничимъ да се съгласятъ партизанскитѣ противоречия, да се приематъ всички въ организацията на общи начала. Самарджиевъ казваше: „Искаме и ние да работимъ, но не можемъ съ ония вагабонти да работимъ". И ние съ Пере допускахме, че и нашитѣ приятели въ Солунъ малко го прекаляватъ въ партизанскитѣ си настроения, като сѫ взели вече въ свои рѫце дѣлото. Имаше вече нѣщо като бойкотъ на Самарджиевата книжарница, понеже бѣше при „умницитѣ", а всички младежи отиваха въ книжарницата на Х. Николова, понеже бѣше отъ „вагабонтитѣ". Това всичко бѣ станало безъ разпореждание, а само по себе си. Раздразненостьта бѣше голѣма. Бѣхме съ Перета на мнение, че нѣкои работи трѣбва да се изгладятъ, че трѣбва вратитѣ на организацията да се отворятъ и на Самарджиевата партия и да се изгуби името на старитѣ ежби: „екзархисти" и „антиекзархисти".

Щомъ пристигнахъ въ Солунъ, веднага бидохъ зачисленъ въ Ц. К. То бѣше 1895 год. въ мартъ месецъ. Заварихъ въ Ц. К. като председатель Татарчева; секре-

тарь бѣше Даме Груевъ, касиеръ Андонъ Димитровъ и членъ Хаджи Николовъ. Тѣ не бѣха избрани, нѣмаше формалности, просто най-виднитѣ другари се събираха и образуваха Ц. К. И азъ влѣзохъ въ Ц. К. като виденъ деецъ, просто безъ разискване. Срещитѣ ставаха най-често при Д-ръ Татарчевъ отъ време на време и по отдѣлни случаи. Протоколи, записвания — никакви. Вече се получаваха писма отъ ржководителитѣ въ доста много градове, повече отъ Солунския вилаетъ и отъ града Битоля. Идѣха по пощата, писани съ шифъръ и съ химическо мастило, на разни адреси; идѣха и по кираджии-куриери. Имаше опредѣлени хора да ги получаватъ, да ги донасятъ. Даме, като всецѣло преданъ на тази работа, вършеше най-много практическитѣ работи, особено за града Солунъ, като най-добре запознатъ. Дамета бѣхъ виждалъ по-рано като селски учитель въ Битоля, а по дѣлото сега лично се запознахъ съ него въ Солунъ. Даме бѣше уволненъ отъ екзархията, и ако и да не е билъ формално опълномощаванъ за дѣловодитель на комитета, фактически бѣше такъвъ, той най-много тичаше, защото и бѣше свободенъ. Той най-много устно се споразумяваше по работитѣ на дѣлото съ хора, които дохождаха въ Солунъ, и най-много той пишеше писмата за Солунско. За Битолско азъ повече пишехъ. За София до Дѣлчевъ пишехме и двамата, всички по-сериозни писма ги пишехме двамата, а двамата дешифрирвахме писмата. Ние двамата останахме като по-силно предадени на работата, а другитѣ повече формално принадлежаха; Татарчевъ подписваше по-важнитѣ писма. Всичкитѣ писма, които се получаваха, четѣхме ги всички заедно, а за по-важнитѣ се разискваше и се знаеше вече, кой ще отговори — за Солунско обикновено, както се каза, пишеше Даме, за Битолско азъ. Повече вършѣше и по лични познанства, — който познаваше вой-

водата, комуто трѣбваше да се пише, той пишеше. Писмата, архивата се пазѣха, давахме ги на нѣкои членове да ги криятъ. Сетне ги изпращаха, следъ като минахъ въ София, тукъ за да ги пазя (1896 и 1897 г. до края, докато Ц. К. пропадна, до затварянето на Ц. К.). Систематическа преписка на Ц. К., както сега се разбира, съ околията още нѣмаше. Централизирана власть — сжщо тъй нѣмаше. Съобщенията повече имаха характеръ на осведомяване. Сегис-тогизъ идваше случай да се даватъ наставления повече съ другарски характеръ, а съвършено рѣдко се даваха заповѣди. Още нѣмахме правило да налагаме. Централниятъ комитетъ, когато пишеше писмо, обикновено освѣтляваше вжтрешностьта по положението въ България. Всички се интересуваха за комитскитѣ работи въ България. Нѣмахме още ясни понятия за тия работи, не бѣхме въ връзка.

Когато дойдохъ въ Солунъ, Дѣлчевъ бѣше въ Щипъ и будно я караше тамъ, най-будно отъ всичкитѣ. Презъ ваканцията дойде Дѣлчевъ въ Солунъ за конгреса. Пръвъ пжть се запознахме съ него тогава.

Работитѣ по околиитѣ си се водѣха почти на самостоятелна нога. Ржководителството бѣше почти въ единични ржце или поне ние си работихме само съ по едно лице въ градоветѣ. Отношенията ни имаха винаги характеръ по-скоро на другарство, отколкото на иерархическа подчиненость. Касата ни бѣше винаги слаба, издържаше се повече отъ самия градъ Солунъ; отъ провинцията повече искаха отколкото даваха.

V.

Първото събиране парични помощи за организацията. — Истината по ученическитѣ вълнения въ солунската гимназия. — Организацията се отзовава на единъ позивъ на екзарха и му дава подкрепа. — Борбата между двете враждебни партии въ Солунъ и напразни опити за споразумение. — Основаването на революционно „Братство."

Презъ лѣтото 1895 г. първъ пѫть се опитахме да събираме пари отъ Солунъ, — доброволни пожертвования (вънъ отъ членскитѣ вносове). Ние отъ Ц. К. си разпредѣлихме търговцитѣ по лични познанства и лично събирахме пари срещу разписки. Разписките бѣха (първитѣ) хектографирани, подпечатени съ печата на Ц. К., подписани съ псеудонима на Татарчевъ и на касиера. Обърнахме се до ограниченъ кржгъ хора, гдето разчитахме на успѣхъ. Отъ хората на противната страна ни единъ не закачихме. Първиятъ опитъ бѣше сполучливъ. Поискахме отъ двадесетина души. Азъ поискахъ отъ Попъ Стефановъ, Петрушъ Сарафовъ, кукушанецъ и др. Отъ 20 до 50 лири се искаха. Имаше и еснафъ хора, отъ които се поискаха 30 до 10 лири. Отъ Шавкулови (братовчеди ми сж) вземахъ 90 лири: „Приятелство, приятелство — сиренето съ пари!"; „ще бѫдемъ приятели или неприятели?" Като му извадихъ разписката на попъ Стефановъ, остана като гръмнатъ. „Приемате или неприемате?" Страхъ го бѣше да вземе разписката, а даде ги. Сетне у Петрушъ Сарафовъ 35 лири — даде ги. Татарчевъ ходи у Х. Мишеви, 100 лири имъ взема отъ дветѣ фирми. Изобщо добре ни посрещнаха. Но тѣ вече имаха и доста доказателства за нашата дейность, че е сериозна. Бѣше наскоро станало и движението отъ Княжеството, авантюрата на Сарафова до Мелникъ и пр. Това въстание даде силенъ потикъ на дѣлото, възбуди надежди у македонцитѣ и на нашето дѣло почнаха

да гледатъ по-сериозно. Това събитие популяризира нашата идея между обществото, даде поводъ то да мисли, че нашата работа е въ свръзка съ България, па и намъ ни даде потикъ. Четницитѣ, 40 души отъ кумановската чета на Геройски, която бѣше заловена, ги прекараха презъ Солунъ. И това е наелектризирало духоветѣ. Събирането пари си стана традиция, кржгътъ се разшири. Измѣни се и системата, постепенно, — намѣсто известни лица почнали да се явяватъ да искатъ пари и неизвестни лица. Вестницитѣ, които бѣхме почнали въ Битоля, бѣха временни, 7—8 броя. Сега въ Солунъ подкачихме заедно съ попъ Коцевъ хектографиранъ вестникъ, отъ който излѣзоха 4—6 броя, струва ми се съ старото название на вестника, който Даме издаваше. Не помня, дали не бѣше нашето „На оржжие!", а тѣхното „Въстаникъ", или обратното.

Истината по гимназиялнитѣ вълнения, които станаха презъ зимата, кжде коледа, е следната. Настроението у ученицитѣ бѣше вече революционно. Въ класъ 1895 г. I полугодие, именно въ VI класъ на урокъ на учителя Д-ръ Лука Димитровъ става единъ ученикъ, Нацевъ, (отъ Леринско) и му заявява натъртено: „Господинъ учителю, имамъ да Ви зачвя отъ страна на цѣлия класъ, че подобре ще сторите, ако си вземете каменитѣ (преподаваше минералогия) и си излѣзете та правете каквото щете съ тѣхъ. Сега не е време да се занимаваме съ камени, а съ революция!" Ученицитѣ изобщо бѣха настроени и съ симпатия се отнасяха къмъ всички, които боравѣха съ „дѣлото". Азъ бѣхъ именно за това добре гледанъ отъ ученицитѣ. Преподавахъ география и се увличахъ и ги увличахъ. Напр. като говорѣхъ за „управлението", азъ имъ говорихъ четири урока и, разбира се, 3-тѣ за турското управление. Ученицитѣ просто гълтаха. Въ урока по занаяти, търговия и земледѣлие азъ въ осъмъ

урока разправяхъ и то все за условията въ Турция. Давахъ имъ класнитѣ карти, искахъ отъ тѣхъ да научатъ фактическитѣ работи, а имъ разправяхъ вънъ отъ туй голѣми подробности. Това силно настройваше ученицитѣ. Имаше между тѣхъ и чисто революционенъ кржжокъ, и по решение ние ги приемахме за членове отъ четвърти класъ на горе. Ученическиятъ кржжокъ бѣше подъ висшето ржководство на Дамета. Ученици, разбира се, ржководѣха. Даме бѣше вече окончателно освободенъ отъ партизанство.

Самиятъ бунтъ въ гимназията нѣма нищо общо съ организацията, освенъ до толкова, до колкото ученицитѣ бѣха революционно настроени и чувствително вече показаха своето недоволство спрямо учителитѣ и началството. Мене не ме интересуваше бунтътъ. Намѣсихъ се само, когато Наумовъ послуша покойния Ганевъ та го прати да вика полицията противъ ученицитѣ „да се извържатъ тия чапкъни". Азъ затворихъ вратата и казахъ на Наумова да размисли хубаво, какво прави като иска да вика турска полиция. Наумовъ се свести и не направи това. И въ учителския съветъ, като искаха да решатъ пакъ полиция да се вика и пр., азъ се възпротивихъ. Лазаровъ дойде и добре се държа — по-либераленъ се показа и умно послуша.

Да разправя за една случка съ екзарха. Азъ разяснихъ на Лазарова да не дава по-голѣмо значение на събитието, защото е проява на настроението у ученицитѣ. По това време бѣше се подигналъ нѣкакъвъ въпросъ, отъ Русия струва ми се, да се дигне екзархията. И въ екзархията бѣха почувствували нужда отъ една подпора отъ мѣстното население въ видъ на манифестации, декларации и пр. Агентитѣ на екзархията бѣха се поотчаяли, съмняваха се, че ще получатъ исканитѣ манифестации отъ всички общини — съ подписи и печати —

съ които се изказва довѣрие въ екзарха и се иска отъ правителството да задържи екзарха, да не лишава населението отъ екзархията. Какъвъ бѣше въпросътъ, който бѣ толкова сплашилъ екзарха, ние го не знаехме, но ние показахме, че не сме чужди и на тоя въпросъ. Таневъ, секретарь въ училищния отдѣлъ, който се считаше поблизъкъ до насъ заедно съ Лазарова (Кънчевъ се считаше по-вече нашъ противникъ) се обърна къмъ насъ, Централния комитетъ, съ подкана да подкрепимъ и ние това искане на екзарха. Предложението го приехме безъ всѣкакво съпротивление; подканихме нашитѣ другари низъ провинцията, и екзархията биде претрупана съ заявления. Нѣкои отъ тия заявления бѣха много оригинални и сърдечни. Ние отъ сърдце приехме това, защото ние бѣхме убедени, че екзархията, като учреждение, трѣбва да си сѫществува въ Цариградъ, и ако сме се борили съ нея, борили сме се по екзархийки работи въ свръзка съ нашата идея.

Въ първитѣ времена при започване на дѣлото недѣлнитѣ училища послужиха за агитационно срѣдство за групирване и възбуждане по-интелигентната младажь. По инициатива на младежитѣ и съ съучастие на първитѣ работници на дѣлото недѣлни училища бѣха открити въ повечето чистобългарски градове въ страната. И тѣ служеха като общественъ факторъ за противовесъ спрямо общинитѣ, които все тежнѣеха къмъ владицитѣ и не можеха да станатъ духовенъ центъръ на всичкитѣ слоеве на населението. Сказки отъ учителитѣ, често близки до бунтовнически, макаръ и не открито (въ Щипъ е имало и открити бунтовнически сказки отъ Даме Груевъ), библиотеки, книги за прочитъ — това сѫ тритѣ роли на недѣлнитѣ училища. Главната роля бѣше, че бѣха мѣсто, гдето се събираше и закрепваше младежьта. И по този въпросъ имахме решително сражение съ екзархийскитѣ

агенти. На Кънчевъ, Наумовъ и С-ie дошла хитрата мисъль да образуватъ въ Солунъ читалище и да образуватъ една организация отъ всичкитѣ читалища въ Македония, като направятъ солунското недѣлно училище централно, увѣрени, че то ще бжде въ тѣхни ржце, защото по-крупнитѣ учителски и граждански сили бѣха на тѣхно разположение. По тоя начинъ сж мислили да подбиятъ авторитета на Ц. К., да издигнатъ своя и да спечелятъ на своя страна младежьта. Уговоренъ планътъ предварително въ тѣсенъ партиенъ кржгъ, Наумовъ го поднесе на решение на цѣлото учителско тѣло въ Солунъ — класно и първоначално. Свика общо учителско събрание и предложи въпроса. И се прие отъ болшинството. Азъ се сетихъ, кжде отиватъ, и по мое настояване се реши да се приеме идеята за основаване недѣлно училище въ Солунъ безъ да се споменва за организирване на другитѣ читалища и безъ да се споменва, че солунското ще бжде централно. Мотивътъ ми бѣше, че първомъ трѣбва да се основе въ Солунъ недѣлно училище, а че сетне може да се види, ще ли стане то централно. Тѣ не ме разбраха, и се прие тъй. Свика общината по-събудени 30—40 граждани за да се основе недѣлно училище. Бѣха взели мѣрки да се свикатъ повечето тѣхни партизани. Съ една агитация отъ наша страна събранието стана по-голѣмо и се наложи да бждатъ всички приети, а не само поканенитѣ. Недѣлното училище се основа и за председатель изкокна Татарчевъ, а за секретарь азъ. Инициаторитѣ веднага се отказаха отъ недѣлното училище и напустнаха. Гарвановъ на срѣда стоеше. Той бѣше съ тѣхъ, но повече съ мене бѣше, — лично бѣхме привързани. Опълномощени бѣхме азъ и Гарвановъ да съставимъ устава на недѣлното училище и се взе решение, че то, като ново и младо, не може да се прогласи само отъ себе за

централно. Недѣлното училище просѫществува нѣколко време — свърши съ 7—8 сказки, а уроцитѣ се преподаваха на неграмотни и малограмотни. По редъ преподаваха и повечето първоначални учители. Ние държахме сказки. Недѣлнитѣ училища не траяха дълго, останаха безъ значение и изчезнаха. Капиталитѣ имъ се прибраха въ комитетскитѣ каси.

Да се повърнемъ къмъ въпроса за главната ми работа — мисията ми за посрѣдничество. Щомъ дойдохъ въ Солунъ, бѣхъ добре посрещнатъ отъ противната страна: Сарафовъ, Самарджиевъ, Наумовъ. Въ дълги разговори дадоха мнението си, изказаха и желанието си на широко. Извадихъ заключение отъ всичко, че искатъ Ц. К. да се дѣли между двете партии. Тѣ ми говориха открито. И Сарафовъ говори — въ канцеларията си даже — все въ посока, щото Ц. К. да се дѣли на половина, да се погаждатъ като две страни. Но се виждаше, че интимното имъ желание е да вематъ работата въ ржцетѣ си и да се отстранятъ отъ Солунъ нѣкои отъ неприятнитѣ имъ лица. Колушевъ, Гарвановъ и азъ бѣхме образували тѣсна другарска компания. Азъ умишлено дружехъ съ тѣхъ съ намѣрение да ги увлѣка и да ги зачисля въ организацията. Даже имъ направихъ формално предложение за туй, но ми отказаха. Гарвановъ ми каза, че е вече късно за тѣхъ, че редници не могатъ да ставатъ. Гарвановъ минаваше като близъкъ и намъ и тѣмъ, та му довѣрявахме. Колушевъ бѣше новъ и не бѣше се опредѣлилъ още. Между лицата, които искаха да отстранятъ, щѣше да бжде и Даме Груевъ.

Азъ се убедихъ, че тия хора нито мислятъ сериозно за дѣлото, нито сж годни за това. Внесохъ въпроса въ Ц. К. и поискахъ мнението на другаритѣ отъ комитета. Приеха всички посрѣдничеството да стане и бѣха съ-

гласни да влѣземъ въ разбирателство, защото въпросътъ бѣше злободневенъ и имаше и у насъ сериозно желание да му се тури нѣкакъвъ край. Преговоритѣ въ нѣколко срещи станаха. Опитахъ се да имъ въздействувамъ омекчително, но излѣзе безуспѣшно. Говорихъ повече съ Сарафова, Самарджиева, Наумова, Ганева. Найсетне, по решение на другаритѣ отъ Ц. К., имъ направихъ ясно и опредѣлено последно предложение, че и тѣ и тѣхнитѣ хора безъ разлика ще се приематъ въ организацията на общо основание. Даме, азъ, Пере Тошевъ искрено желаехме това, да се освободимъ отъ тоя въпросъ. Татарчевъ и Х. Николовъ малко още дипломатствуваха, — у тѣхъ отъ партизанскитѣ ежби следитѣ още не бѣха изчезнали. При все това не можахме и ние току тъй на тия хора да позволимъ да влѣзатъ направо въ Ц. К. Тѣ не приеха, което бѣше глупаво, защото ако да бѣха влѣзли на общо основание, безъ съмнение, скоро щѣха да влѣзатъ въ комитета. Единъ човѣкъ като Сарафовъ, стига да искаше, щѣше да влѣзе. Но, види се, тѣ това не сж искали. Тѣ сж искали безъ клетва, безъ формалности да се вмъкнатъ. Никой не дойде да даде клетва, и отношенията пакъ по старому си продължиха. Разлика обаче имаше въ туй, че и противницитѣ почнаха да се отнасятъ съ по-голѣмо уважение къмъ насъ, па и дѣлото се бѣше издигнало. Това, което не можаха да постигнатъ чрезъ мене, се надѣваха да постигнатъ чрезъ Перета. Пере дойде презъ вакацията 1896 г. и съ наше съгласие и той се зае съ тази роля, но и той дойде до сжщия безрезултатенъ край, само съ тая още разлика, че се раздѣли съ тѣхъ остро, изпсува ги. Подиръ това изгубиха всѣка надежда да се докопчатъ до ржководството по тоя пжть. Трѣбваше да търсятъ другъ пжть. Да отхвърлятъ „дѣлото“ изцѣло, това бѣше вече невъзможно и късно. И затова

тѣ се принудиха да уловятъ другъ пѫть: излѣзоха да проповѣдватъ ужъ сѫщото, което и ние, само съ претенция на умѣреность. Опредѣленитѣ имъ проповѣди бѣха тѣзи: „България ще ни освободи и отъ България да чакаме всичко, ние трѣбва само да се готвимъ. Пушки да не се купуватъ и да не се внасятъ, защото когато потрѣбва, България ще ги даде. Революционерство да не се проявява въ действия, а само въ морална подготовка". Това бѣше основата на „Братството", което тѣ по-сетне основаха — въ 1898 година.

Презъ сѫщата ваканция въ 1896 г., когато Пере въ Солунъ водѣше преговори, азъ бѣхъ дошелъ въ София, временно изпратенъ. И тукъ направиха сѫщия опитъ чрезъ Върховния комитетъ въ сѫщата посока и чрезъ мене (както по-напредъ съ Перета), но безъ успѣхъ.

Следъ това тѣ — въ Солунъ и Цариградъ — престанаха да правятъ подобни опити и съвсемъ открито и враждебно се заеха съ агитация да разрушатъ организицията. Кънчевъ, като инспекторъ, систематично преследваше учителитѣ, наши съмишленици, и ги замѣстяше само съ „незамѣсени" учители. Наумовъ, като бивши директоръ на педагогическото училище (педагогически курсъ въ Солунъ) действуваше енергично въ тая посока и между учителитѣ. Цѣлата екзархийска машина услужвеше на тая контраагитация. Едновременно се почнаха интриги противъ организацията предъ Върховния комитетъ въ княжеството и предъ българското правителство, за да се създаде настроение противъ организацията. Окончателно се оформи това течение съ устройството на „Братството" — „Революционното Братство".

3 юний.

Това бѣше последенъ опитъ на екзархиститѣ да вематъ въ свои ржце влиянието въ страната, което имъ се изплъзваше. Кънчевъ въ съгласие съ екзарха и Селджобалиевъ сж дали идеята за Братсвото. Тѣ намѣрили Гарванова подходящъ да го противопоставятъ на нашитѣ хора. Понеже Гарвановъ бѣше по-наклоненъ отъ всички екзархйски съпартизани да се предаде на революционната дейность, той сигурно щѣше да влѣзе въ нашитѣ редове да бѣше билъ поканенъ по-отрано за членъ въ Ц. К. Именно, за да придобиятъ Гарванова, съгласиха се да турятъ Братството на ужъ революционна база, колкото да могатъ по-лесно чрезъ близостьта на целитѣ да се превзематъ позициитѣ на Ц. К. Братството нѣмаше друга идея, а надеждитѣ му бѣха на България, и затова центърътъ на дейностьта на Братството бѣше агентсвото ни въ Солунъ, гдето Колушевъ бѣше секретарь.

Бѣха тогава пращани отъ Ц. К. презъ България пушки за организацията та около 250 пушки бѣха стигнали до селото Туши въ Гевгелийско. Селянитѣ не знаеха да криятъ предъ Колушева. Колушевъ ги излъгва селянитѣ, че ужъ България ги пратила пушкитѣ не зв Ц. К., а за тѣхното село. Цѣла престрѣлка между селянитѣ щѣше да стане докато се разбератъ. Така се агитираше съ всички простени и непростени срѣдства.

VI.

Груевъ и Дѣлчевъ въ срещи съ върховиститѣ въ София. — Предложение отъ В. К. до Ц. К. за задружна работа. — Напразни преговори. — Мистериозно предложение до организацията да приеме даромъ голѣмо количество пушки.—Разговори на Гьорчо съ видни личности въ София.—Пълно разочарование отъ хората около В. К. на чело съ генералъ Николаевъ.

Даме бѣше дохаждалъ една година, — преди 1895 — въ София. Бѣше изпратенъ отъ Ц. К. въ Белгия да изучи тамъ отъ студентитѣ изкуството за борба съ динамитъ. На връщане отбилъ се въ София. Срещналъ се съ Върховния комитетъ подъ председателството на генералъ Николаевъ. Даме отишелъ при генерала и безцеремонно го запиталъ съвсемъ интимно: „Е, господинъ генерале, какъ върви вашиятъ върховизъмъ?" Това, казано небрежно и съ тънка ирония, направило лошо впечатление на генерала и той отъ тогава не можеше хладнокръвно да си спомни за тоя „гаменъ" — Груева. Груевъ се срещналъ тукъ съ всички отъ комитета, и съ Туфекчиева и съ братя Иванови. Върховниятъ комитетъ не останалъ доволенъ отъ Груева нито Даме отъ тѣхъ — не могли да се разбератъ. Ние бѣхме въ ентузиазирано настроение, а тѣ, върховиститѣ, въ друго настроение, и за това не се разбрали.

Дѣлчевъ сжщо така бѣше два пжти идвалъ да се срѣща съ В. К. и се раздѣлилъ съ тѣхъ по-остро отъ Дамета. При тѣзи срещи се указа, че има между насъ и тѣхъ единъ въпросъ отворенъ, въпросъ, който еднакво ни интересува. Щипскиятъ край вече бѣше отворилъ врата въ България, купуваха се материали, завързваха се връзки съ хора подъ ржководството на Дѣлчева. Па и нашата мрежа се бѣше разширила достатъчно, задачата ни се бѣше усложнила и бѣхме вече обърнали погледа и на вънъ за подкрепа и засилване. Ние вече

почнахме да се чудимъ, какво да правимъ, — далечъ отидохме. И въстанието въ 1895 г. ни обърна погледитѣ къмъ България. Луковъ, офицеринътъ отъ въстанието 1895 г., който бѣ дошелъ въ Македония, ни бѣше обрисувалъ положеннето въ България относително В. К., че имало тукъ въпросъ за да се постави В. К. на друга нога. Но ние още не бѣхме въ състояние да разберемъ, какъ стои тая работа, а само се бѣхме заинтересували за това. Случи се, че дойде и Борисъ Сарафовъ въ Солунъ (съ руски паспортъ). Бѣше се заинтересувалъ, че въ св. Гора имало нѣкакви заровени пари (излъгалъ го нѣкакъвъ авантюристъ) та искаше нашето съдействие да иде въ св. Гора. То излѣзе вѣтъръ (ходи и се върна). Отъ Бориса узнахме пакъ подробности върху тукашнитѣ въпроси около В. К. Тогава Туфекчиевъ съ братия Иванови и офицеритѣ — между тѣхъ Бозуковъ и Б. Сарафовъ — бѣха като първи се отцепили отъ В. К. и бѣха образували свой комитетъ, подържанъ и отъ правителството, отъ Рачо Петровъ, воененъ министъръ. По разни пѫтища офицеритѣ ни дадоха да разберемъ, че тѣ биха се турнали на разположение на Ц. К. Особено ни дразнѣха съ оржжие, отъ което се чувствуваше нужда. Дѣлчевъ въ Щипско бѣше така буйно подкаралъ работитѣ, че хората сѫ мислили, че се намиратъ предъ въстание. Затова повече се чуваха въпроситѣ: Где ни сѫ пушкитѣ? Дайте ни пушки! Ние, макаръ че нѣмахме ясна представа за работитѣ въ България, все пакъ по-съчувствено се отнасяхме къмъ офицеритѣ, — едно че по темпераментъ ни бѣха по-близки, а друго, че ги смѣтахме за по-годни да ни бѫдатъ полезни, да влѣзатъ въ работа. Така симпатизирахме азъ, Даме и Дѣлчевъ, но особено Дълчевъ бѣше настроенъ въ полза да се използуватъ офицеритѣ. Бѣше дошло вече формално предложение отъ В. К. до Ц. К.

за задружна работа. Азъ бѣхъ въ Солунъ още, разисквахме това предложение. Основата на предложението, което ни обърна вниманието (писмото бѣше дълго, приложенъ и уставътъ на В. К.), бѣше, че В. К. се смѣташе глава и висшъ водитель на освободителното дѣло (съгласно съ устава), който си запазва правото на обща директива за дейность вжтре, а въ противоположность туй нашата организация си бѣ прогласила като върховенъ принципъ да се спази автономна по всички работи по революционното дѣло въ границитѣ на вжтрешностьта. Писмото ни направи впечатление съ своята надменность, много отъ високо се говорѣше, па не липсваха, чини ми се, и закани. Писмото бѣше писано презъ 1896 г. Тѣ въ София очевидно не сж смѣтали, че ние сме нѣкаква силна организация. Ние решихме противъ предложението, но не прекжснахме преговоритѣ, защото не искахме да се използува едно съвършено прекжсване на преговоритѣ като агитационно средство противъ насъ въ Македония. Ние вече съзнавахме, че на казаната почва — като си присвояваше В. К. право на хегемония — не ще се споразумѣемъ. Презъ ваканцията 1896 г. азъ дохаждахъ въ София съ мисия. Отъ източникъ отъ В. К. поиска се човѣкъ отъ Ц. К. да дойде тукъ по важна работа, а именно по нѣкакво английско предложение за пушки отъ Англия. Ц. К. реши да дойда азъ, решихме просто азъ да дойда. Даме не искаше да дойде, защото бѣше развалилъ отношенията съ В. К., Дѣлчевъ нѣмаше тогава значение между насъ, а Пере бѣше въ Битоля. И тъй азъ трѣбваше да дойда. Сжщевременно по сжщата работа е билъ повиканъ Пере Тошевъ отъ Цариградъ. Кънчевъ е уведомилъ Перета, съ него водѣше преговоритѣ.

Азъ пристигамъ въ София и се срещнахъ тукъ съ Ляпчева и Ризова за общи разговори; съ генералъ Николаевъ и Карайовевъ по специалната работа за пушкитѣ. Съобщиха ми, че отъ Англия имало предложение на В. К. да му отпуснатъ голѣма сума пари и пушки, колкото сж потрѣбни за Македония, че 3000 отъ тѣзи пушки били натоварени вече на параходъ, който вече плавалъ въ Срѣдиземното море като първъ опитъ да се стовари отъ това оржжие въ Македония. Тѣхното условие било, че искали въ Македония скорошно въстание. Съобщението на В. К. къмъ мене бѣше полуоткровено, мистериозно: не ми показаха никакво писмо отъ Англия нито ме туриха въ пълното течение на тази работа. Искането имъ отъ насъ бѣше, да приememъ 3000 пушки, които щѣли да се стоварятъ въ Солунското пристанище, за да се увѣрятъ англичанитѣ, че наистина има сериозна революционна организация, която ще върши работа. Освенъ това се искаше отъ насъ щото още презъ сжщото лѣто да вдигнемъ въ една-две околии въстание, за да можелъ В. К. да докаже, че разполага съ сили въ вжтрешностьта. — Първото предложение, за приемане пушкитѣ, посрещнахъ съ удоволствие; веднага писахъ въ Солунъ, и Даме, за по-голѣма сигурность, самъ съ една компания отъ селяни и граждани уреждa мѣсто въ Гьола, гдето ще прикриятъ пушкитѣ; наематъ лодки и хора, за да приematъ пушкитѣ, да ги пренесатъ на суша и отъ тамъ до скривалището. Радостьта въ Солунъ е била велика, 3—4 дена Даме кисналъ въ Гьола, въ шавара скрити, та бѣха се изпободѣли чакайки.

Второто предложение, спомнямъ си добре, отхвърлихъ най-категорично. Мотивитѣ ми, че по съображения, да се подига авторитетътъ на В. К. въ София, никога не ще се съгласимъ да подигаме акции отъ по-серио-

зенъ характеръ, макаръ и открити облаги да виждаме отъ това. На тая почва тогава застанахъ и сетне фанатично стояхме все на тая почва до край па и сега стоимъ. Имахме дълъгъ — споръ Карайовевъ, азъ, генералътъ. Азъ си останахъ съ впечатлението, че тия хора не градятъ мислитѣ си възъ широката наша основа. Остана да приememъ само пушкитѣ. Карайовевъ ходи въ Варна, срѣщалъ се тамъ съ човѣкъ отъ Цариградъ, този се върналъ назадъ, все въ свръзка съ тая история на пушкитѣ, която предъ мене не се разкриваше, та азъ все остаяхъ въ неудомение. Върнахъ се презъ Цариградъ. Тукъ съвсемъ неочаквано въ хотела се срѣщамъ съ Перета Тошевъ. Той не е знаялъ, защо съмъ ходилъ азъ въ София, и азъ не знаехъ, защо е дошелъ въ Цариградъ. Скоро се похвалихме единъ другиму — и разбрахме веднага, че отъ единъ и сжщъ изворъ сме били канени. Тукъ, въ София, строго ми се забраняваше отъ Карайовева и генерала да изказвамъ тая тайна на Груева (генералътъ не можеше да го търпи), а пъкъ на Перета въ Цариградъ Кънчевъ му забранявалъ да съобщи тая тайна на мене и на Груева. Разбира се, азъ веднага писахъ, както казахъ, и Груевъ бѣше взелъ мѣрки. Въ Варна Карайовевъ се срѣщалъ именно съ Кънчева. И двамата останахме подъ впечатлението, че сме жертва на нѣкаква мистификация. Пере се раздѣли съ Кънчева, като му се закани, че ако излѣзе тая работа мистификация, ще го счита отговоренъ заради тая подигравка. Кънчевъ бѣше казалъ на Перета, че ужъ и екзархътъ е знаялъ за тая работа. Параходътъ не се яви, пушки не видѣхме, и ние се убедихме сетне, че тая работа е скроена отъ нѣкжде, може би за да ни изпитатъ. Първомъ ужъ екзархътъ е билъ сондиранъ отъ странство, чрезъ Кънчева, сетне — и В. К. Тукъ въ София тогава имахъ срещи съ Ризова и Ляпчева. Дадоха ни да разбера, че

следъ несполуката имъ да се споразумѣятъ съ Дамета разчитвали на мене като „уменъ и разбранъ човѣкъ", както ме нарекоха, че ще съмъ за идеята имъ, че само В. К. може да бѫде сериозенъ рѫководитель на освободителното дѣло. Азъ само ги изслушахъ и нарочно не имъ казахъ нищо опредѣлено, и тѣ не можаха отъ мене нищо да разбератъ. Генералъ Николаевъ ясно ми каза, че той не вѣрва въ македонското население да е способно да се бори, да дига революция, че той не може да приема такива „детински" наши планове за подигане народа за освобождение, че даже не желае такива работи; за освободителното дѣло споредъ него е потрѣбенъ само В. К., като авторитетно нѣщо, и той, като генералъ, на чело на тоя комитетъ ще поведе подире си 20—30 хиляди запасни войници и ще дигне въстание въ Македония. Съ селяни нищо не може да се върши, нищо сериозно. Вѫтрешната работа споредъ него била потрѣбна на В. К. само да може чрезъ нея да служи за плашилище предъ политическия свѣтъ въ България и въ странство и да си служи съ нея въ политическитѣ комбинации предъ българското правителство и предъ европейската дипломация. Горе-доле такава картина ми нарисува той. Той ми се хвалѣше, че ималъ писма отъ нѣкой си испански генералъ, отъ нѣкой италянски генералъ и пр. и пр. При единъ подобенъ разговоръ съ генерала Дѣлчевъ се бѣше енервиралъ, плюналъ и избѣгалъ. Даме иронически само слушалъ и се подсмивалъ та за това и генералътъ па и Йосифъ Ковачевъ не можеха да търпятъ Дамета. По темата за нашитѣ отношения съ В. К. имахъ разговори и съ Ризова и Ляпчева. Тѣ съ всичката си убедителность и съ всичкото си влияние, което имаха надъ мене (особено Ризовъ, когото азъ въ младини боготворѣхъ), искаха да ме убедятъ, че В. К. трѣбва да бѫде центъръ на освободителното дѣло и че

ние въ България не трѣбва да имаме работа съ никого другиго освенъ съ тѣхъ та да иматъ тѣ потрѣбния авторитетъ предъ българското правителство и предъ европейската дипломация. Имаше пълно безвѣрие въ нашата способность, у хората отъ Ц. К., да ржководимъ и да подигнемъ сериозно движение. Азъ бѣхъ напротивъ дълбоко убеденъ, че тоя песимизъмъ спрямо насъ е неоправданъ, понеже имахъ дълбока, силна, фанатична вѣра, че ние сме избрали най-правия пжть, че инакъ не може да се постжпя. Ясно бѣше за мене, че всѣко противоречие съ тѣхъ бѣше излишно, — тѣ не можеха да гледатъ инакъ, то бѣше външъ отъ тѣхнитѣ представления, а само вѣрвахъ, че съ време тѣ ще прогледнатъ и ще дойдатъ до убеждение, не че азъ и другаритѣ сме били наивни хлапета по тая работа, а че тѣ сж били деца, които въ своето безогледно вироглавство и въ своя егоизъмъ не искаха да разбератъ нашитѣ ясни, убедителни доводи.

И тъй ние се убедихме, че тукъ въ София имаме противъ себе си хора, които имаха вече нравъ и традиция на македонствующи като Ризова, хора авторитетни като ген. Николаевъ, Ковачевъ, и че ще се боримъ съ една идея, вече възприета тукъ отъ всички, а именно че само емиграцията въ княжеството може да ржководи освободителното дѣло. Азъ и другаритѣ ми не можехме да имъ противопоставимъ нищо друго освенъ своята дълбока вѣра въ правотата на дѣлото си и вѣра, че трѣбва само да работимъ и да чакаме деньтъ, когато ще се убедятъ всички, ще разбератъ всички истината. Ето защо и азъ се свихъ въ себе си, избѣгвахъ всички излишни преговори и прения на казаната тема, мълчахъ като си остаяхъ непреклоненъ на своята почва. Това даде поводъ да говорятъ хората и да вѣрватъ, че Гьорче Петровъ само мълчи и хитрува като прѣчи на всѣки опитъ за споразумение между Ц. и В. комитетъ.

Имаше опитъ отъ страна на В. К. и агресивно да се намѣсятъ въ нашата организация. Като ми се направиха аванси и комплименти отъ Ризовъ, Карайовевъ, Николаевъ, че азъ и Пере сме били сериознитѣ хора, на които тѣ разчитвали, и като сж знаели, че Даме играе важна роля въ Солунъ, въ когото — „гаменъ“ — нѣмали никакво довѣрие, увѣщаваха ме да се махне Даме отъ Солунъ, а азъ и Пере Тошевъ единъ въ Солунъ, единъ въ Битоля, да работимъ съ тѣхъ, както тѣ го разбиратъ. Аслж азъ преди да дойда въ София вече въ разговоръ си проектирахме (азъ, Даме, Пере, Дѣлчевъ) да се разпредѣлимъ по провинцията. Даме да отиде въ Сѣръ, азъ да остана въ Солунъ, Пере въ Битоля, Дѣлчевъ да си остане въ Щипъ, а Матовъ бѣше навикналъ въ Скопье, — за да не сме на купъ та да се върши по-добре работата. Но когато се върнахъ въ Солунъ отъ София и когато разправихъ горнитѣ работи, решихме, тъкмо за да покажемъ своята солидарность, Даме да остане именно въ Солунъ. Предвидѣхме, че ще се правятъ опити да ни разстроятъ.

Имахъ въ София среща съ офицератѣ отъ 1895-та год. — Сарафовъ, Бозуковъ, Венедиковъ, Гарофаловъ и пр. Тѣ бѣха противъ В. К. и искаха да влѣземъ ние въ дружба съ тѣхъ, да имъ дадемъ подпората си, за да се издигнатъ тѣ въ комитета. Имахъ една среща съ Бориса и Бозукова, когато скришно бѣхъ слѣзълъ въ хотелъ Роялъ (тогава Булевардъ), още инкогнито, следъ като се срещнахъ съ Николаевъ е Сіе. Съобщиха ми, че ротмистъръ Морфовъ, тогава инспекторъ на полицията, искалъ да се срещне съ мене и отъ страна на министъръ Стоиловъ да ми каже нѣщо. Срешнахъ се съ него въ присжтствието на Бориса и Бозукова. Следъ купъ обвинения по адресъ на В. К., откриха ми сжщата велика тайна, че ужъ В. К. сполучилъ да получи отъ

Англия отъ нѣкой богаташъ голѣма сума пари, но че правителството влѣзло въ диритѣ на тая работа и щѣло да направи, щото тия пари намъ да се дадатъ, ние съ тѣхъ да вършимъ работа за дѣлото, а не да се дадатъ на В. К. за да вършатъ съ тия пари тукъ политика, да свалятъ и качватъ правителства и пр. Борисъ и Бозуковъ веднага дадоха съветъ: „Да ги вземемъ тия пари!“ и си предложиха услугитѣ, ако има нужда отъ тѣхъ. И Морфовъ и тѣ останаха просто очудени, когато имъ отговорихъ категорично, че каквито и да сж хората, но щомъ тоя комитетъ си наредилъ възможность да си намѣри срѣдства, нѣма да се съглася да му ги ограбя, защото съмъ увѣренъ, че ще ги употрѣбятъ за македонското дѣло макаръ и по свой пжть и по свой начинъ. Не се поднови вече този опитъ отъ страна на Морфова. Срещнахъ се и съ госп. Туфекчиевъ, който бѣше съ офицеритѣ се отдѣлилъ противъ В. К. И той бѣше на мнение да не даваме подръжката си на В. К. Впечатлението отъ Туфекчиева не бѣше добро; инакъ си го представяхъ, а не такъвъ мазенъ, съ маниери. Представиха ми се и два-трима социалисти: Стоянъ Ивановъ (сега околийски наачлникъ въ Ловечъ), Стоянъ Поповъ (мжжътъ на Роза Попова), ужъ членове на особено дружество, и пр.

Всички тия срещи тукъ ми размжтиха паметьта и ме разочаруваха. Все пакъ се почувствувахъ по-близко до офицеритѣ, които скоро се бѣха подвизавали, и на тръгване азъ предложихъ на Димитъръ Венедиковъ, който ми се видѣ по-разуменъ отъ другитѣ, да се обръщаме къмъ него за нѣкои услуги, временно, докато си изпратимъ свой човѣкъ.

Вижда се, че подъ впечатлението на тая бъркотия, която видѣхъ тукъ, се бѣше у мене родило убеждението, че ще трѣбва да си имаме тука свой човѣкъ за на-

ши специални работи. И наскоро Дѣлчевъ, който стана невъзможенъ като легаленъ въ Разлога, гдето бѣше учитель, се прехвърли въ България, и отъ Солунъ му предписахме да остане тукъ като нашъ човѣкъ да изпълнява по границата нашитѣ нужди, да ни изпраща вестници и книги и да ни държи въ течение на тукашнитѣ работи по макед. въпросъ, — но да не се бърка не само въ политическитѣ но и въ комитетскитѣ работи въ България.

VII.

Организаторската дейность на Дѣлчева по границата. — Пръвъ таенъ конгресъ въ Солунъ. — Първо разпредѣление Македония на революционни окржзи. — Първитѣ шифъри, първиятъ печатъ на организацията. — Гьорчо Петровъ заедно съ Дѣлчевъ изработва и напечатва първия по-подробенъ уставъ на организацията. — Гьорчо Петровъ дохажда въ София като задграниченъ представитель на организацията — Дружеството „Странджа" и Одринско. — Устройва се собствена лѣярница на бомби.

4. юний.

Азъ бѣхъ въ Солунъ, когато Дѣлчевъ дойде въ София; то бѣшо презъ есеньта.

Въ София Дѣлчевъ най-напредъ бѣше свързалъ редовни сношения съ Щипъ и Виница, за кждето изпращаше и материяли. Сжщо бѣше наредилъ и съобщения съ Джумая, Разлога и Сѣръ. Наредена бѣше по пощата и кореспонденция съ Солунъ. Работата му бѣше опредѣлена.

Съ В. К. почти не е билъ въ сношение, макаръ официяльно да не бѣха скжсани връзкитѣ. Дружилъ е повече съ офицеритѣ-комитаджии на частна другарска нога, но си е водилъ работата съвършено самостоятелно. У тѣхъ е срѣщалъ доста радушно другарско спомагателство. Въ Кюстендилъ и Дупница бѣше наредилъ хора,

до които се обръщалъ на частна нога: въ Кюстендилъ Димитъръ попъ Георгиевъ, малешевецъ, малешевски войвода, и въ Дупница Малешевски Никола, добъръ и вѣренъ на вѫтр. организация и сега, идеалистъ, безкористенъ (не приема организационни пари). Тѣзи сѫ били довѣренитѣ хора на Дѣлчева. Съ тѣхно съдействие си нареди пунктове по границата и канала за Щипско — Кочанско, за Малешевско—Струмица, Джумайско-Сѣръ и за Разлога. Нуждата отъ срѣдства я бѣше почувствувалъ. Отъ часть му се изпращали пари отъ Солунъ, а тукъ бѣше наредилъ чрезъ офицеритѣ тайно, съ месечни вноски да му се доставятъ срѣдства отъ близки приятели отъ София и провинцията въ много ограниченъ размѣръ. Пращаше малки пратки — револвери, нѣкои бомби отъ Тюфекчиевъ, дребна работа.

Презъ ваканцията 1896 г. направихме единъ видъ конгресъ въ Солунъ, 15—16 души. Бѣхме отъ Солунъ 6—8 д., отъ Битоля Пере Тошевъ, отъ Воденъ Кирилъ Пърличевъ. Отъ солунскитѣ бѣхме азъ, Татарчевъ, Даме, Анд. Димитровъ, Николовъ. Тогава първъ пѫть се видѣхме съ Матова, Дѣлчева, Попъ Арсова; първъ пѫть тогава се опознахме помежду си. Работата ни бѣше взела по-широки размѣри и всички бѣхме почувствували нуждата по-силно да се организува работата. Това събрание бѣше, тъй да се каже, учредително. И отъ тогава датува солунската организация, тогава вече Ц. К. се призна. До тогава още не се знаеха членоветѣ на Ц. К., всичко до тогава вървѣше на другарски начала и всѣки работѣше въ своята срѣда главно по свое усмотчение и само другарски се съветваше. Въ разговори — като въ компания (ни бюро, ни председатель, ни протоколи) стана размѣна на мисли, всѣки се запозна съ положението въ другитѣ райони.

Спомнямъ си само туй, че тамъ установихме разпредѣлението на окржзи. До колкото си спомнямъ, окржзитѣ бѣха първъ Солунски, 2-ри Битолски, но съ право щото градъ Прилепъ да може и направо да се сношава съ Ц. К.; Скопски другъ окржгъ; после имаше окржгъ Щипски, окр. Струмица и Джумая (а не Сѣръ). Въ Джумая бѣше Тане Мурджевъ. Единъ окржгъ Велесъ и Тиквешъ съ право да се сношаватъ съ Ц. К. направо. Одринъ го приехме за окржгъ. Въ Одринъ бѣше Попъ Коцевъ, въ Цариградъ бѣше Димитъръ Ляповъ, който претендираше Цариградъ, ако не да бжде центъръ, то поне самостоятеленъ и да върши посрѣдническа роля между България и Македония. Реши се Цариградъ съ Одринъ да съставлява единъ окржгъ. Даме Груевъ не понасаше Ляпова и настоя да не му се дава значение, че ще си имаме главоболие.

Тогава първъ пжть се направи опитъ за административно нареждане на организацията и се предвидѣ редъ, съобщенията съ Ц. К. въ вжтрешностьта да ставатъ само чрезъ окржзитѣ, и то чрезъ едно лице, прието за главно въ окржга, безъ назначение и изборъ. Всѣки самъ съ работата си се бѣ наложилъ и просто се признаваше.

Тогава се предвидѣ шифъръ за Ц. К. съ окржзитѣ и шифъръ за окржзитѣ, сжщо шифъръ между Ц. К. и София. Въпросътъ за печатитѣ (да има печати) бѣше подигнатъ. На първо време си остана, щото само Ц. К. да има печатъ и съ него да се подпечатватъ разпискитѣ за цѣлата организация. Даме бѣше за туй, а Пере бѣше противъ тая централизация; той искаше да си има печатъ за Битоля отдѣлно. Тамъ се изтъкна нуждата отъ уставъ и правилникъ. До тогава бѣше въ сила единъ кратъкъ правилникъ отъ нѣколко члена, изработенъ отъ Дамета (клетвата и пр.). Това правилниче бѣше

несистематично, литографирано. Реши се да се изработи единъ пъленъ правилникъ, уставъ. Като дойдохъ въ София, тукъ го изработихъ въ София (съ Дѣлчева), напечатахъ го и го изпратихъ. Поканихъ Ризова и Ляпчева да ми спомогнатъ. Ляпчевъ ми бѣше написалъ само единъ членъ, първия, който гласѣше горе долу: „Основава се въ Македония революционна организация като клонъ отъ общата македонска революционна организация". Това му бѣше нему въ главата, да бѫдемъ ние клонъ. Следъ това азъ самъ изработихъ устава. На конгреса Пере Тошевъ поднови опита да стане сближение съ екзархийскитѣ хора — съ Самарджиева и пр., и въ конгреса Пере докладва, че не може да се дойде до помирение, и тогава се реши да се прекѫснатъ всѣкакви преговори, но да имъ се съобщи, че сѫ отворени вратитѣ на организацията и тѣмъ, да влѣзе, който пожелае, на общо основание. Принципътъ на автономията бѣше вече изтъкнатъ въ София, и ние говорихме по тоя въпросъ изобщо. Отвори се въпросъ да приемаме жени членки въ организацията, защото вече имахме жени членки. Азъ бѣхъ противъ, но не помня, какво решение се взе. Дребни въпроси се зачекваха, но нищо по-сериозно не решавахме.

Дѣлчевъ въ нѣколко писма изказваше нуждата, другъ човѣкъ да дойде въ България на негово мѣсто. По-вече искаше човѣкъ тука да води официялнитѣ работи, а той е билъ по наклоненъ да стои повече по границата. Нуждата да се разширятъ нашитѣ връзки съ България бѣхме я и ние почувствували. Освенъ това изпъкна въпросътъ за пушки, понеже тогава правителството бѣше продало пушкитѣ кримки на братя Иванови. Даме още по-напредъ, когато бѣше миналъ презъ София, бѣше се срещналъ (чрезъ Бориса и Бозуковъ) съ Рачо Петровъ, и Рачо, военениъ министъръ, на своя лична отговорность бѣше

обещалъ 2000 мартини за вътрешната организация. Братя Иванови бѣха повдигнали въпросъ предъ Дѣлчева тука, че тѣ, като взели пушкитѣ, сж готови да подарятъ нѣколко хиляди за Македония. Дѣлчевъ е знаялъ, че това става съ знанието на правителството и че има надежда да се получи оржжие и направо отъ правителството.

За всичкитѣ тѣзи работи намѣрихме за добре да дойда и азъ въ София. Туй бѣше още презъ зимата 1896 година. Азъ дойдохъ чакъ презъ мартъ 1897 год.

Минахъ презъ Цариградъ. Съ екзарха не се видѣхъ. Криехъ се отъ турската полиция; съ български параходъ излѣзохъ на Варна. Въ Цариградъ наредихъ комитети тамъ. Изгладихъ недоразуменията съ насъ и съ одринци. Въ Цариградъ нѣмаше опредѣленъ комитетъ. Тамъ бѣше Ляповъ, Симето (тогава ученикъ) и други нѣколко души. Бѣха вече посветили нѣкои отъ българитѣ. Най-деятеленъ бѣше единъ младъ печатарь, словослагатель, интелегентенъ, събуденъ момъкъ.

Въ Варна се заехъ да уредя отношенията съ дружеството „Странджа", одринско дружество съ Петъръ Драгулевъ на чело. Когато бѣхъ въ Цариградъ, бѣха ми описали дейностьта на дружеството „Странджа", опасностьта за Одринско отъ претенциитѣ на това дружество и ми изтъкнаха нуждата да се уредятъ тия въпроси така, щото да не имъ се мѣсятъ въ Одринско, а да имъ пращатъ само помощи и материялъ. Въ Варна срещнахъ Драгулева, говорихме дълго, прие предложението ми да не се бъркатъ вътре въ работитѣ, а желанията си за тамъ сжщо и помощитѣ да ги изпращатъ чрезъ насъ въ София или чрезъ наши прями хора на границата — за какъвто ми бѣше съобщенъ тогава Пътъръ Мишевъ въ Хибибчево (учитель). Претенциитѣ на „Странджа" за Одринско бѣха сжщитѣ, каквито на В. К. за Македония. Капитанъ Петко, като старъ войвода, бѣше ходилъ въ

Чепеларско за да прокара тамъ влиянието на „Странджа“ въ запад. половина на Одринския вилаетъ, а чрезъ Бургазъ, Айтосъ и Ямболъ сж опитвали да влияятъ въ източната половина.

Павелъ Генадиевъ първъ популяризира идеята на организацията въ Одринско, именно въ Мустафа паша, а попъ Коцевъ — въ Одринъ.

Драгулевъ не устоя на обещанията си, продължаваше по старому да дига шумъ около „Странджа“, но не прояви нѣкоя особена дейность ни тука ни вжтре.

За сжщата цель ходихъ въ Бургасъ и се запознахъ съ Геерги Минковъ (родомъ отъ малко Търново), който стана нашъ приятель тамъ. После въ Айтосъ ходихъ при единъ Стоянъ . . . книжарь, социалистъ; въ Ямболъ — при Йорданъ Джамбазовъ, и двамата председатели на дружествата „Странджа“, да ги убедя да действуватъ съгласно съ нашитѣ принципи, да помагатъ безъ да се вмѣсватъ въ работитѣ на Одринско. Въ Хибибчево на Петъръ Митовъ (тамкашенъ житель и учитель), който е билъ въ връзка съ Мустафапашенско, дадохъ му сведения и наставления, и той остана като нашъ посрѣдникъ между София и цѣло Одринско. На границата отъ Хибибчево се срещнахме съ Янакий . . . отъ Мустафа Паша, кондураджия и ржководитель въ Мустафа паша, гдето бѣше най-силната организация. Павелъ Генадиевъ бѣше вече напусналъ Мустафа Паша. И съ Янакий уредихъ бждещитѣ отношения спрямо „Странджа“ и спрямо България, именно да се разбиратъ само чрезъ насъ, съ мене и Дѣлчева, а вжтре—чрезъ Одринъ съ Лазаръ Димитровъ.

Въ Пловдивъ Павелъ Генадиевъ и Апостолъ Димитровъ (служащъ по източнитѣ желѣзници) оставаха като познати да си служимъ съ тѣхъ единично. Това ми бѣше едниятъ маршрутъ. Отъ Варна ходихъ въ

Разградъ да се срещна съ Бозукова и Венедикова за взаимно освѣтление. Отъ тѣхъ първъ пжть чухъ, че сж разочарувани не само отъ В. К., но и отъ дейностьта на тѣхния комитетъ съ братия Иванови—разочарования повече отъ личенъ характеръ.

Въ Варна намѣрихъ неочаквана възможность да удовлетворимъ най-възделеното наше желание, да заловимъ изкуството на бомбитѣ. Запозналь се бѣхъ преди време презъ една ваканция въ Цариградъ съ едного отъ виднитѣ арменски революционери съ псевдонимъ Леонъ. Указа се, че той билъ химикътъ и устроитель на атентатитѣ имъ. Въ София Тюфекчиевъ ме запозна съ единъ арменски пратеникъ, и се указа сжщиятъ, съ когото се запознахъ въ Цариградъ. Забравихъ му името. Въ Варна ми казаха, че имало нѣкои арменци революционери и ми обещаха да ме запознаятъ и сближатъ съ тѣхъ. Уреждаме по скритенъ начинъ срещата, указа се пакъ сжщиятъ арменецъ. Имаше и двама други, отъ които единъ бѣше председатель на тѣхния комитетъ въ Женева и бѣше дошелъ въ България да урежда и да дава наставления по арменскитѣ комитетски работи. Безъ всѣкакви уговорки, на другарски начала, но сигурно съ надежда на бждещи връзки съ насъ, тѣ ми дадоха на разположение единъ свой майсторъ, който фабрикуваше бомби, нѣкой си Киркоръ, когото взимахъ съ себе си въ София. Всичко ставаше мистериозно, — излишни предпазливости. Арменцитѣ се боеха отъ шпиони. Нека спомена, че въ едно по-предишно идване въ София, офицеритѣ ме запознаха съ единъ чехъ, който имаше на булевардъ Патриархъ Евтимий желѣзарска работилница. Наредихме тогава да му дамъ пари (150—200 лири) да си нареди калъпи и леярницата съ условие да изучи нѣкое наше момче да лѣе бомби. Бѣхме недоволни отъ Тюфекчиева, който съ голѣма мистериоз-

ность ни продаваше бомбитѣ, не искаше да ни каже, какъ се лѣятъ, а сѫщиятъ чехъ му ги лѣлъ. Изучихме тогава Димитъръ Зографовъ, телеграфистъ (прилепчанинъ) и го изпратихме после въ Радовишкото село Дѣдино за да лѣе на мѣстото бомби (въ 1896 г.презъ ваканцията). Въ свръзка съ бомбитѣ имаше единъ Кочо, въ Броди, гдето има желѣзарски работилници, когото видѣхъ въ Варна съ арменеца Киркоръ. Съ тоя Кочо наредихме работилница въ София, скришно да прави бомби. Не можахме да направимъ много бомби, нито можахме да изучимъ нѣкое момче, а цельта ни бѣше и него да изпратимъ въ Броди да лѣе бомби както оня въ с. Дѣдино. И у В. К. имаше сѫщо таково настроение противъ Тюфекчиева, да се освободятъ отъ неговата опека, понеже бѣхме всички забележили, че много шмекерува съ бомбитѣ, които ни продава: само за изглаждане на една бомба взимаше 2 лева, когато едно момче съ турпия можеше на день да изглади до 20 бомби!

VIII.

Гьорче и Дѣлчевъ. — Доставката на пушки отъ България. — Политиката на бълг. правителство спрямо В. К. и Ц. К. — Българскитѣ агентства въ Македония. — Пълно разочарование у вѫтрешнитѣ, решили вече да действуватъ напълно самостоятелно, а населението да се въоржжи само на свои срѣдства. — Открито стълкновение съ бълг. правителство. — Ризовъ посрѣдничи. — Приетитѣ пушки безъ патрони. — Преговори между България и Сърбия за раздѣла на сфери на влияние.

5. юний.

Когато дойдохъ въ София, работихъ заедно съ Дѣлчева на другарски начала, безъ всѣкакви формални разпредѣления на работата. До загинването си Дѣлчевъ все стоя заедно съ мене. Като представитель на организацията, Дѣлчевъ повече клонѣше да крепи работитѣ по пограничнитѣ пунктове въ Кюстендилско, Дупнишко,

като лично познатъ, азъ пъкъ кжде Одринско и Ахърчелебийско. И двамата знаехме всичко. Силата на Дѣлчева предъ момчетата бѣше по-голѣма, та той повече се въртѣше около момчетата, а пъкъ въ тукашното общество — и двамата въ своя кржгъ. И тука извършвахме формалноститѣ, клетвата, по приемане нови членове, кръщавахме. Довѣрието помежду Гоце и мене бѣше голѣмо, никой не можеше да ни раздѣли, и така останахме докрай единъ къмъ други. Писмата до Солунъ пишехъ обикновено азъ.

Главниятъ въпросъ, за който бѣхъ дошелъ, заварихъ въ следното състояние:

Дѣлчевъ бѣше уговорилъ съ братя Иванови безплатно да взема отъ тѣхъ пушки, кримки, въ видъ на подаръкъ. После заедно двамата продължихме сжщата работа и получихме около 4140 пушки безъ патрони. Патронитѣ струваха 13 лв. касата. Уговорихме съ тѣхъ да ги вземемъ безъ печалба. Да имахме пари, щѣхме да ги вземемъ. Бр. Иванови ни увѣряваха, че отъ себе си подарявали 3000 пушки и че имали разрешение отъ правителството да дадатъ още други 3000. Тѣ бѣха купили пушкитѣ по 2 лв. 70 ст. парчето, но главното е туй, че тѣ купиха цѣли складове, на които смѣтката не се е знаела, че дигнаха може би двойно повече пушки, отколкото официално бѣ явено, а между тия пушки имаше не само кримки и шнайдеръ, но и пушки, останали отъ турско време. Не по-малко отъ 6000 мартинки е имало между тѣхъ, които братя Иванови продаваха презъ Сърбия на албанцитѣ по 50, най-малко по 40 лв. едната. Въ тая сдѣлка бѣше замѣсена цѣла тайфа. Братя Иванови направиха кжща на полк. Иванова, военния министъръ, и пр. Стоиловъ си правѣше оглушки.

Като приехме 4043 пушки, се прекжсна приемането на пушкитѣ, защото се развалихме съ правителството. Това стана, защоте правителството се опитваше да се намѣси въ нашитѣ вжтрешни работи. Отъ тукъ искаше да ни се мѣси, да не пращаме отъ това оржжие въ Одринско; ние не се съгласихме и изпратихме. Стоиловъ намираше, че не трѣбва въ Одринско да дигаме революция, за да не пострада бълг. елементъ тамъ. Ние стояхме твърдо: „гдето има наши робье, трѣбва да действуваме еднакво да подготвимъ революция".

По тоя въпросъ имахъ личенъ споръ съ Стоилова.

Опитаха се да откриятъ нишкитѣ, кжде препращахме оржжието, а ние секретно вършехме това отъ тѣхъ. Отъ екзархията бѣха постжпили оплаквания противъ наши другари тамъ, и правителството се застжпваше предъ насъ, но то не ни повлия.

Въ Велесъ младежи, работници, на своя глава бѣха заграбили детето на Весова, богаташъ, за да получатъ пари. Макаръ че то да не бѣ сторено по наша инициатива, въ Солунъ Ц. К. взе тая работа въ свои ржце, и ние тукъ защищавахме, та правителството не успѣ. Детето се освободи, но се взеха паритѣ. Азъ бѣхъ противъ това дѣло, но веднажъ станало, трѣбваше да се защищава. Екзархията — Шоповъ, а тука Мих. Сарафовъ, Кънчевъ дигаха голѣма врѣва по това дѣло, за да ни компромитиратъ. Такива конфликти ни правѣха неприятни предъ правителството. Екзархията и нашитѣ противници вжтре обсипаха правителството съ купъ доноси противъ насъ, — представляваха цѣлата ни дейность за голѣма народна опасность. Въздействуваха на правителството да не ни подкрепя, за да не се усилваме. Нѣкой отъ агентитѣ, особено Шоповъ, не по-малко енергично отъ екзархията е действувалъ предъ правителството въ тази посока. Търговскитѣ агенти бѣха отишли вече тамъ, а

правителството като имаше тѣхъ, смѣташе, че е достатъчно силно вжтре щото чрезъ тѣхъ да ни държи въ известни граници и даже да ни унищожи. Агентитѣ се назначиха наскоро подиръ моето дохождане въ София, та ми предложиха даже да стана азъ секретарь при Шоповъ. Мотивътъ на Стоилова да ни се дадатъ пушки бѣше именно за да се парализира силата на върховния комитетъ. Но понеже върховниятъ комитетъ бѣше вече поотслабналъ, то и тоя мотивъ бѣше отстраненъ.

Стоиловъ бѣше по партизански съображения голѣмъ противникъ на В. К. и живо бѣше се заелъ, какъ да е да се парализува неговото значение. Личеше, че едно отъ побужденията му да ни подкрепва бѣше, ние да можемъ да останемъ самостоятелни, та да не се засили В. К., ако бихме се присъединили къмъ него.

Най-силенъ потикъ, за да се усили работата за отваряне търговски агенства въ Македония, бѣше туй, че екзархията съзираше въ нашата организация опасенъ врагъ, който ще разруши всичкото екзархийско дѣло. Отъ друга страна екзархията и хората му постоянно се обръщаха къмъ правителството и отъ него чакаха спасение.

За да може да се предотврати опасността отъ революц. организация, се откриха агенствата та тѣ да ни спиратъ и да ни парализуватъ. Съ тая цель турнаха въ агенствата хора, близки до дѣлото — Ризовъ, Наумовъ, Карайовевъ, за да парализуватъ. Ризовъ игра двулична роля — отъ една страна като познатъ на нашитѣ тамъ се сближи съ тѣхъ и искаше да имъ даде да разбератъ, че тѣ безъ българското правителство нищо не могатъ и че ако то се обяви противъ организацията въ България и тамъ чрезъ тѣхъ, агентитѣ, може да я унищожи. Като приятель на дѣлото и на по-виднитѣ дейци,

той си е прадлагалъ услугитѣ да отстранява тая опасность при условие, че неговитѣ съвети ще се слушатъ вжтре и че дейностьта на организацията ще се води въ тая посока, която той намира за добра. За да играе по-голѣма роля, Ризовъ още тукъ бѣше подействувалъ азъ да не стоя въ България, да не стоя тукъ въ София, ами да отида въ Одринъ. Той бѣше наредилъ въ екзархията, щото Даме да бжде премѣстанъ въ Сѣръ, за да не бжде въ Солунъ, а Пере Тошевъ да бжде въ Солунъ. На него е разчитвалъ като е билъ въ лично приятелство. Отъ друга страна предъ правителството Ризовъ се е застжпвалъ за нашата кауза, изтъквалъ въ по-широки размѣри нашата стойность и сила, представлявалъ организацията за сила въ страната и пр., но е давалъ да се разбира, че той ще съумѣе да крепи положението като агентъ на българското правителство и като близъкъ съ революционеритѣ. Той се е сношавалъ и съ княза. Той е далъ отлични рапорти за нашата организация, главно да се представи необходимъ. Инакъ Ризовъ като агентъ на българското правителство особено предъ турскитѣ власти най-добре се държа отъ всички. Никой не го замѣсти до сега откъмъ тая страна.

Върховниятъ комитетъ, който бѣше лишенъ отъ срѣдства и съвсемъ игнориранъ отъ правителството, ослабна и бѣше поизгубилъ значение за правителството. Ние тогава единствени имахме нужда отъ материална подръжка, а той тогава не можеше да ни даде такава подръжка, и за това и за насъ В. К. не представляваше вече никакъвъ интересъ.

Дойде въпросътъ между правителството и насъ до открито стълкновение. Стоиловъ се бѣше заканилъ, мене и Дѣлчева да арестува. Отъ Ц. К. му са внуши, че подобна постжпка ще се смѣта като посегателство върху организацията и че него лично ще държатъ отговоренъ.

Ризовъ бѣ опредѣленъ да посрѣдничи, за да се изглади тоя конфликтъ. Стоиловъ бѣше го натоварилъ съ тая мисия. Стоиловъ искаше открито да излѣземъ и противъ В. К., а пъкъ азъ съ Дѣлчева си я карахме тъй, че съвсемъ нѣмахме намѣрение да изпълняваме това желание на Стоилова. Изобщо съ една дума станахме неприятели.

Ризовъ, като посрѣдникъ, натоваренъ отъ Стоилова, нарочно ходи отъ Скопье въ Солунъ да заяви, че правителството нѣма нищо противъ организацията, ами само били лично противъ мене зле настроени. Въ доказателство на тая благосклонность на правителството, обещавалъ, че ще даде направо на Ц. К. помощь отъ правителството 20 хиляди лева и още тогава е предложилъ въ брой 6000 лева. Ц. К. дълго е отказвалъ, но Ризовъ е настоявалъ заради него лично да приематъ поне тѣзи шесть хиляди, ако се отказва другата помощь. Чрезъ този въпросъ се прокарваше идея, връзкитѣ на правителството съ организацията да ставатъ направо вжтре чрезъ агентитѣ въ Македония. Това бѣше желание на Стоилова. Нашитѣ, — тамъ е билъ и Пере Тошевъ — най-сетне приели шесть хиляди лева, но помощьта отъ 20 хиляди лева е била отхвърлена. Обратното по този въпросъ и ние тукъ въ София и въ Солунъ Ц. К. установихме опредѣлено положение: организацията да се сношава въ България съ правителството и изобщо съ всички външни фактори само чрезъ насъ, представителитѣ. Тоя принципъ, установенъ тогава за пръвъ пжть, си остана до край принципъ на организацията. Азъ въ много случаи тоя принципъ подчертавахъ тукъ, за да го разбератъ, а и въ Солунъ другаритѣ се придържаха вече строго о тоя принципъ.

Подиръ Ризовското посрѣдничество ние вече съ Стоилова не се срѣщахме.

Разноски за пушкитѣ се даваха временно отъ насъ (азъ и Дѣлчевъ), а сетнѣ окончателни разписки даваше Ц. К., следъ като пушкитѣ вече биваха приети въ вѫтрешностьта. Всичкитѣ ни постѫпки за патрони оставаха напразно. Правителството се боеше да имаме годно орѫжие, защото не ни ги даваше съ искрена цель да ни засили, а сигурно само за подмамка. Ние отъ своя страна се задоволявахме и само съ пушкитѣ, защото въ вѫтрешностьта словесната агитация като че ли бѣше си изиграла ролята, а натискътъ отъ населението да му се даде орѫжие бѣше голѣмъ. Рѫководителитѣ навсѣкѫде чувствуваха нужда отъ веществени доказателства за силата на организацията и за ефикасностьта на срѣдствата и тѣхната приложимость въ случай на въорѫжена борба. Тѣзи пушки създадоха епоха въ организацията, защото подигнаха нейния авторитетъ срѣдъ населението — тѣ бѣха материално доказателство, което закрепи вѣрата у населението, че въорѫжената борба е нѣщо постижимо.

Не можеше да се мисли тогава още, населениато само да се въорѫжава, особено въ мѣстата отсамъ Вардаръ, гдето очитѣ на населението бѣха все обърнати къмъ България. Организацията тогава още не бѣше се сетила да развива нашироко агитация за самовъорѫжаване, а много отъ агитаторитѣ имаха слабостьта да обещаватъ пушки и патрони отъ страна на организацията, а нѣкои даже и отъ страна на България. При тѣзи обстоятелства пушкитѣ изиграха споменатата по-горе роля макаръ и безъ патрони. Министъръ Ивановъ изрично ми каза: „Не сме будали да ви дадемъ и патрони; така силата държимъ въ рѫцетѣ си, а инакъ вие ще се отвърнете отъ насъ". Ние пъкъ приехме пушкитѣ и така, съ надежда, че патронитѣ като сѫ ефтини ще може да си ги набавимъ и съ свои пари.

Повечето отъ тия пушки останаха въ Скопския и Струмишкия окржзи. Само нѣколко стотини се прекараха презъ Вардара въ Битолско и нѣколко стотини въ Солунско. Предвиденитѣ нѣколко стотини за Одринско останаха по границата (въ Чепеларско 200 пушки). Въ Сѣрско се изпратиха нѣколко стотини. По-голѣмата часть отъ тия пушки по-подире при разнитѣ афери попаднаха въ ржцетѣ на турското правителство, други по скривалищата се развалиха. Малко отъ тѣхъ послужиха въ време на въстанието, и сега съвсемъ малко отъ тѣхъ служатъ.

Въ свръзка съ тия отношения съ правителството възникна у насъ идеята, систаматично да отбѣгваме тѣсни връзки съ официаалната власть въ България. По тактически съображения тази идея, безъ да я разгласяваме на широко, мълчаливо сме я прокарвали въ дейностьта си. И въ тази посока тукъ е вървѣло възпитанието на всички нови сили, които отиваха въ вжтрешностьта, а въ името на тая идея се вербуваха и сили. Ние чакъ следъ време разбрахме правителственитѣ машинации, домогванията на правителството да вземе организацията въ свои ржце, за да я парализува, и се убедихме, че началното наше мнение за всеобща искреность по освободителното дѣло спрямо българското правителство е била проста наивность. Въ тая си наивность отначало ние не можехме дори да помислимъ, че нѣкой българинъ, а още по-малко български министри могатъ да не се въодушевяватъ отъ нашата цель и нашата дейность. Въ писмото на Ц. К. по поводъ на заканването на Стоилова да ни арестува още прозира тая наивность. Тамъ се казваше: „Ако направите такова нѣщо, то вече нѣма да бжде постжпка на български министръ, а постжпка на Стоиловъ". После се убедихме, че и много

български министри така гледатъ и че между насъ въ много случаи и правителствата на България има противоположни интереси.

На първо време правителството, — това си го изяснихме после — подсещано отъ офицеритѣ отъ 1895 год. чрезъ Рачо Петровъ (Сарафовъ още тогава е миткалъ при Рача, а чрезъ Морфова, може би, и до княза) е намислило, като дава пушки намъ, съ това да има кого да противопостави на В. К. тукъ, а въ сѫщото време да отхвърли обвиненията, че е непатриотично, а може би да изкупува грѣховетѣ си отъ 1895 година. Веднажъ на 1895 год. правителството бѣше толкова се замѣсило въ освободителното дѣло, да престане сетне съвсемъ да се интересува за него щѣше съ това ясно да разкрие, че цельта му съ онова движение въ 1895 год. е била съвсемъ друга, а не освобождението, въ което и го обвинявахме, а пъкъ да продължава съ В. К. сѫщо така не е искало. Затова то почна да работи съ насъ.

В. К. бѣше се опиталъ да купи оржжието чрезъ Георги Георговъ за „дѣлото". Стоиловъ се възпротиви и побърка на тоя опитъ, а за да оправдае тая си постѫпка, правителството на Стоилова имаше, може би, нужда, за извинение, да даде оржжие за македонското дѣло именно намъ, но, както се каза, безъ патрони. В. К., макаръ че криехме отъ него, бѣше разбралъ пакъ отъ правителствени съюзници, че ние получаваме пушки. Недовѣрието между насъ и В. К. съ това се усилваше. Правителството не даваше сериозно значение на организацията, като не допускаше, че тя, ще постигне идеитѣ си, които въ неговитѣ очи бѣха блѣнове на фантасани момчета. Въ всѣки случай обаче личеше желание да разполага съ тоя факторъ, организацията, за всѣки случай. Азъ схванахъ това желание на правителството.

Почувствувахъ както неискреностьта му спрямо насъ, така сѫщо и заблудата му. Въ цѣли дълги рапорти азъ изяснявахъ всичко туй на другаритѣ си въ Солунъ. Всичкитѣ опити, които имахме, ни поучаваха, щото ние все повече и повече да вземаме мѣрки за самосъхранение, като се преструвахме, че не разбираме много тенденциитѣ на правителството. Така ние пакъ се закрепявахме.

Отъ първитѣ ми сношения съ правителството у мене стана голѣмъ превратъ въ понятията ми за ролята на официална България въ освобождението на Македония. Тогава се зародиха у мене, а сетне и по-нашироко у другаритѣ, положенията, на които по-после организацията легна, а именно — положението за самостоятелность въ действията и надежда само у себе си. Двестетѣ хиляди щика на България, на които ние въ началото възлагахме всички надежди, вече не ни съблазняваха. Разбирахме, че само ние съ наши сили, каквото постигнемъ, ще бѫде сигурно постигнато.

Тогава можахъ да подуша, че действително е ставалъ въпросъ между Сърбия и България за раздѣляне сфери на влияние. Стоиловъ доста ясно ми каза, че за такива работи е ставало „приказка", а Рачо се отпусна да ми каже, че се водѣли и преговори за раздѣла на сфери на влияния. Смѣтали сѫ ни, види се, деца, като се осмѣлиха да ни загатватъ и за това нѣщо. Азъ мълчахъ, — това бѣше система — но тоя и подобни признаци ни вдъхнаха убеждение, че има опасность да се правятъ политически комбинации на нашъ гърбъ и безъ наше знание. Това ни накара да бѫдемъ още повече предпазливи и по-самостойни въ действията си и да не даваме възможность да се правятъ подобни комбинации за смѣтка на Македония.

По-подире си обяснихме цѣлата игра около въпроса съ пушкитѣ, и въ негодованието, което почувству-

вахме съ Дѣлчева отъ цѣлата тая сдѣлка, се крие коренътъ на силното наше отвращение отъ всѣкаква помощь отъ чисто официаленъ източникъ. И това, може би, породи идеята, необходимата вънкашна помощь да търсимъ срѣдъ обществото въ България. А за въоржжаване на населението никна идеята за самовъоржжаване. Съ писма и по разни начини действувахме въ тая посока вжтре да се прекратятъ надеждитѣ, че оржжие ще даде България, и да се агитира предъ населението да се снабдява то съ оржжие съ свои пари, съ покупки. Отначало нито не се помисляше за това: Колкото за оржжие, отъ България ще го имаме, колкото не щешъ, ние само хора да приготвимъ, — това бѣше общото убеждение. България я мислѣхме готова, колкото за оржжие, най-щедро да ни олесни. Следъ като се разочарувахме и въ това, никна идеята за самовъоржжаване.

Въ Битолско и Солунско оставаше само да се засили тая посока на дейность, защото тамъ поради отдалеченостьта отъ България и безъ това подобни надежди не сж били твърде възлагани на България. Отсамъ Вардара, гдето вѣрата у населението въ пожъртвователностьта на България бѣше по-голѣма но бѣше и фактично закрепена съ кримкитѣ, трѣбваше да се работи по-силно, за да си пробие пжть тази идея — самото население да си купува оржжие. И до край, до въстанието, не можа тукъ тази идея да хване коренъ тъй, както оттатъкъ Вардара, благодарение и на многото изкушения, които идѣха отъ тукашнитѣ комитети, — върховиститѣ. Първиятъ опитъ въ Джумайско и Петричко да се събиратъ пари отъ населеннето за оржжие — то бѣше следъ Винишката афера — по наша препоржка, излѣзе сполучливъ. Идеята биде възприета, пари се събраха и оржжие се купи за тѣхна смѣтка тукъ. Купиха се, чини ми се, мартинки. По-подире животътъ ни доказа, че при разнитѣ

афери населението лесно предаваше подареното оржжие, а купеното турцитѣ много мжчно откриваха. И тъй още презъ първото време, следъ като почнахме да се сношаваме съ бълг. правителство, нашата вѣра въ доброжелателствата на България се уби, и наопаки ние почнахме да съзираме по-ясно, че България спрямо насъ се отнася егоистично, че егоистично се държи, и това ни тласна още рано въ самостоятеленъ пжть. Това е, може би, и е една отъ главнитѣ причини, че ние се отбихме много на лѣво къмъ чисто революционна дейность. Въ България вече се опрѣхме почти изключително на млади сили, идеалисти, и на чисто боеви сили. Нашиятъ полетъ се ограничи въ чисто революционна дейность, като се затворихме по отношение на вънкашния свѣтъ само въ „черупката си". Животътъ, условията на борбата и нашата беззаветна преданность къмъ тая борба създаваха полека-лека нашата идеология въ казаната посока.

Дълго време по тактически съображения, въ споразумение съ Солунъ, се въздържахме да предизвикваме конфликти съ българското правителство. Но никогашъ не съмъ лъгалъ, никога не съмъ одобрявалъ това, което е било противъ нашитѣ принципи; предпочиталъ съмъ въ такива случаи да мълча. Азъ никога не се препоржчвахъ като представитель на организацията, никога не говорѣхъ отъ нейно име, защото азъ видѣхъ, че имамъ тукъ работа съ хора безъ скрупули, които, ако имъ стане неприятенъ Ц. К., сж готови да почнатъ да я нападатъ. Затуй гледахъ да не се изтъква много името на организацията и на Ц. К.; за да не се осквернява то, искахъ да запазя престижа на организацията. Трѣбваше да се прикрива нейниятъ растежъ, нейната сила заради Турция, която никога не вѣрваше, че мрежата е голѣма, че опасностьта е голѣма. Турцитѣ само по отдѣлни случки се сепваха, но пакъ главно само въ мѣстностьта, гдето се

откриваха аферитѣ. Щомъ аферата се свършеше, турското правителство забравяше важностьта на случката.

Ако да бѣше се говорило явно въ България за тия работи, организационнитѣ тайни безъ време щѣха да бждатъ изложени главно предъ Турция. Ние предполагахме и имахме за идеалъ чрезъ дълга агитация, чрезъ саморазвитие организацията да се разширява, да закрепва и да се усилва до степень, щото да може да излѣзе тя единъ день съ едно добре подготвено всенародно въстание. Ние не предвиждахме, че ще станатъ форсирани въстания. Имаше тукъ нѣщо, което ни караше да се държимъ винаги на щрекъ. Нашитѣ прями маниери не се разбраха и не се харесаха.

IX.

Устройване собствена тайна фабрика за лѣене бомби. — Майсторитѣ и материялитѣ за бомби. — Разни видове бомби. — Опити съ задушливъ газъ. — Фабриката, открита отъ българското правителство, спира да работи. — Оскждънитѣ срѣдства у вжтрешнитѣ дейци. — Опити да се набавятъ срѣдства чрезъ обири.

6. юний.

Казахъ, че докарахме майсторъ за бомби. Решихме да ги фабрикуваме въ голѣмо количество тукъ въ България. Наредихме фабрика въ Кюстендилско, близу до границата, въ село Саблярь (колиби — 3 колиби) съвършенно тайно. Искахме да криемъ отъ правителството, а не сме знаели, че каквито и материяли и да криемъ тукъ, полицията е знаела. Като се откри работата, полицията като разбра, помжчихме се да я заблудимъ, че материялитѣ се купуватъ, но че се фабрикуватъ вжтре. То трая една и половина година и полицията дълго време не знаеше. Фабриката се обърна полека-лека на горски клубъ, тамъ се прибираха бѣжанци и нелегални работ-

ници отъ Македония. Отъ тамъ се почна препращане вжтре на по-дребни пратки на оржжие и пр. Майсторътъ, ерменецъ, правѣше бомби, ржководѣше, а изучихме изкуството азъ, Дѣлчевъ, Такиджиевъ, Мурджевъ и др. (лѣехме ги). Тя бѣше пълна фабрика — около 1000 парчета се отлѣха, Пращахме на части вжтре. Срѣдствата ни бѣха крайно ограничени, понѣкога се губѣше много време заради нѣкакви 200 лева. Пещьта бѣше се развалила, и за да я поправимъ, съ 200 лева, изгубихме два месеца! Арменецътъ ни бѣше предаденъ на начала като работникъ на наше разположение безъ плата. Той понасяше всички несгоди, хранѣше се както и момчетата, които се навъртаха тамъ, съ фасуль, па и само съ хлѣбъ, който сами си мѣсѣха. Рѣдко нѣкой работникъ отъ вжтре ще донесе нѣкоя коза . . .

Изработихме нѣколко вида бомби — нѣкои и много голѣми, до 35 кила, — съ боцки, съ капсули, яйцевидни, (елипсовидни), валчести, все съ капсули. Тюфекчиевитѣ бѣха съ азотна киселина, съ стъкла вжтре, които трѣбва да се счупятъ при хвърлянето, което бѣ опасно. Правѣхме и четвъртити, съ фитили. Всички видове форми правѣхме — отъ малки ржчни до 35 килограма тежки.

Следъ година и нѣколко месеца и турскитѣ шпиони и българското правителство подушиха фабриката. Правителството изпрати единъ купъ стражари, които обискираха момчетата и конфискуваха калъпитѣ. Стоиловъ бѣше малко плашливъ. Срѣдствата, които пращаха отъ Солунъ, както казахъ, не стигаха. Отъ Колчакова вземахме на вересия бертолетова соль (после му платихме); 84% берт. соль и 16% захарь — скълцани добре и размѣсени, щомъ капсулата фане. Съ това си пълнѣхме бомбитѣ.

Бомбитѣ правѣхме отъ чистъ чугунъ, остъръ, до 1 левъ и 60 до 2 лева килото, и фурда отъ чугуна, клин-

ци и др., така че една бомба отъ 2 кила излизаше до 2 лева.

Дойде да прегледа фабриката и прословутиятъ арменецъ Леонъ, за да даде и нови упжтвания, които бѣше изучилъ. Водихме го низъ фабриката. Лѣехме бомби и отъ съставъ цинкъ, олово и друго нѣщо. Лѣехме за опитъ, защото тоя материялъ всѣкжде се намира въ Македония. Правѣхме и калъпи, за да ги пращаме вжтре та да могатъ да ги лѣятъ на всѣкжде, дори въ едно мангалче въ стая. Имахме и маниячества. Изучили бѣхме фабрикацията на бомба съ задушливъ газъ, съ вещества, отъ които се образува задушливъ газъ. Така че ако се хвърли въ нѣкоо здание, тоя газъ, димъ, бѣ въ сила да задуши всички хора въ една стая. Съ страшно възхищение се бѣхме увлѣкли подиръ тая работа, — много илюзии се раждаха у насъ за анархистични действия съ тоя родъ бомби. Арменцитѣ ги измисляха тия бомби.

Следъ като се закри фабриката, вече не повторихме тоя опитъ да отваряме нова фабрика. Сетне вече въ Сарафово време, когато разбогатѣхме, бомбитѣ станаха евтини и можехме и готови да си ги купуваме. Още въ Солунъ, не помня отъ кого, бѣхме научили една смѣсь отъ фосфоръ и др. нѣща, която като пламне и се хвърли върху здание, сигурно го подпалваше. Ние купувахме тукъ фосфоръ и др. вещества и пращахме въ Македония, за да си служатъ съ него за подпалване на здания, но не влѣзе май въ употрѣба, па и въ въстанието не си служехме съ него. Докато имахме фабриката, си спомнихме за това срѣдство и го усъвършенствувахме. Въ фабриката си правѣхме и боксове, ками, ножове.

Отъ голѣмо мистериозничене ние не можехме да намѣримъ желѣзари, които да научатъ лѣенето на бомби. После узнахме, че имало много желѣзари, които сж можели да ни бждатъ полезни, но ние го прекалявахме съ

криенето та учехме съвсемъ неопитни момчета, съ което много време се губѣше. Работѣхме съ коксъ, изхарчихме 2—3 тона английски коксъ. Фабриката имаше коджамити куминище. Мѣстото е горе въ гората, близу до границата, куминътъ надъ кжщата стърчи малко та не се познава. Провиянтъ се тътрѣше та е чудно, че и толкова дълго не бѣхме открити.

Срѣдствата ни бѣха кжтъ. Предвидено бѣше, когато ни проводиха тукъ отъ Солунъ, да ни плащатъ по 150 лева месечно на човѣкъ, но тогавашнитѣ наши понятия за моралъ бѣха такива, че не приемахме отъ общи пари, ами живѣехме на частни, скждни срѣдства, главно отъ приятели.

7. юний.

Преди да пристигна азъ, Дѣлчевъ чрезъ офицерчетата, дейци отъ 1895 година, и чрезъ лични приятели въ София, Дупница и др. отъ офицери приятели е събиралъ скромни пожертвувания. Това срѣдство не се развива и скоро тоя изворъ пресъхна. Когато дойдохъ, още го заварихъ, но клонѣше къмъ упадъкъ: на другарски начала устроено отъ приятели, сами несъстоятелни. Понеже В. К. не ни помогна съ никакви срѣдства, оставаше да диримъ частни пожертвувания отъ единични лица въ София. Бѣхъ я обърналъ на просия отъ приятели и познати, които ми даваха, както обичаха. Сегизъ-тогизъ ми се пращаха слаби срѣдства отъ Ц. К. Въ първата половина на нашата дейность съ обща заблуда всичко се чакаше отъ Ц. К. — отъ началството. Пожертвуванията и тамъ вжтре бѣха слаби. После се разви това — членски вносове и пр. Липсата на пари винаги ни е гнетила и ни е спъвала въ работата. Подъ натискъ на тѣзи нужди сегизъ-тогизъ се явяваха идеи у наши другари да се набавятъ нужднитѣ срѣдства чрезъ обиръ. Преди да пристигна, въ Кюстендилъ пощенскиятъ чиновникъ

Златаревъ, охридчанинъ, въ съдружие съ две-три други момчета-социалисти, наши работници, задигнаха 20 хиляди лева. Златаревъ се настани въ Воденъ, легаленъ, като учитель, съ псевдонимъ, а после влѣзе въ чета и биде убитъ. Паритѣ не паднаха въ нашата каса; допускахме, че въ социалистическата каса сж паднали.

Златаревъ бѣше честно момче: той задигна паритѣ, предаде ги за дѣлото и забѣгна. Подъ влиянието на сжщата нужда Дѣлчевъ въ 1898 год. потегли отъ София съ една чета отъ 10—12 души и презъ Струмица залови сина на единъ бегъ, когото вързанъ държали, но по заповѣдъ на Дѣлчева, който казалъ: „Ако сме юнаци, ще трѣбва да го пазимъ, ще стоимъ будни въ колибата, го отвързали." Но будниятъ задрѣмалъ и беговиятъ синъ избѣгва. Дѣлчевъ се върна съсипанъ, смазанъ отъ тая несполука. Окуражихме го да не се отчайва. Открити опити за пари нѣмахме, но бѣхме много наклонни чрезъ афери по потаенъ грабителски начинъ да набавимъ срѣдства. Нѣмаше другъ изходъ. Нуждата ставаше все по-голѣма, защото отвжтре отъ насъ изискваха все повече и повече да имъ изпращаме единични хора и на групи за работници вжтре, да купуваме материяли и все съ тукашни срѣдства. Борисъ дружеше съ мене, той правѣше разни опити за пари. Дѣлчевъ и Борисъ не се спогаждаха твърде. Дѣлчевъ, като бивши юнкеръ, не обичаше твърде военнитѣ; макаръ че дружеше съ много офицери, задушевенъ не бѣше. Азъ закриляхъ Бориса предъ другитѣ офицери. Бѣше много активенъ, много живъ и всецѣло бѣше преданъ да ни служи, а по видимому нѣмаше у него никакви намѣрения за материялни облаги. Такива бѣха и другитѣ офицери отъ година 1895; безъ лични цели тичаха да услужватъ.

X

Офицерски спомагателни братства. — Генералъ Цончевъ се сближава съ вѫтрешнитѣ дейци и тайно заминава въ Солунъ. — Правителството противъ офицерскитѣ братства; Цончевъ премѣстенъ въ Видинъ. — Янковъ посрѣдникъ между централиститѣ и върховиститѣ. — Несполучливъ опитъ да се събератъ пари въ Болградъ и въ Исмаилъ. — Завързватъ се сношения съ Букурещъ. Единъ българинъ, студентъ, шпионинъ. — Принципиялнитѣ различия, поради които В. К. и Ц. К. не сѫ могли да се споразумѣятъ за задружна работа. — Гьорче Петровъ издава в. „Бунтовникъ". — Петровъ като агитаторъ съ живо слово.

Нуждата ни натискаше толкова, че ни подействува да се заинтересуваме за тукашната организация на В. К. за да я използуваме само откъмъ срѣдства. Всички близки приятели тукъ много налѣгаха да излѣземъ ние на лице тукъ, да превземемъ тукашната организация на В. К. Тоя натискъ особено идѣше отъ страна на офицеритѣ другари. У насъ все си оставаше наклонността да си останемъ отдѣлни, просто агенти на Ц. К.: купи, продай, прати вѫтре, що е нуждно, и да не се смѣсваме съ тукашнитѣ работи. Но нуждата ни тласкаше къмъ сближение. И въ Солунъ другаритѣ бѣха материялно притѣснени; не само не можеха да ни помагатъ съ пари, но и тѣ почнаха отъ тукъ да очакватъ помощь, отъ София. Затова и тѣ силно налѣгаха да можемъ да уредимъ работитѣ тукъ съ В. К. така, щото да можемъ да имаме повече срѣдства. Имахме два-три пѫти формална заповѣдь отъ Ц. К. да се споразумѣемъ съ В. К. та съ общи сили да потърсимъ срѣдства, или да правимъ, каквото правимъ, но срѣдства да намѣримъ. На мене никакъ не се искаше това, да се споразумѣваме съ В. К., не ми бѣше по сърдце това. Тогава именно се породи идеята за офицерскитѣ братства. Бѣхме се сближили най-много съ офицеритѣ — чрезъ офицеритѣ

отъ 1895 година. Въ тая срѣда най-много ни съчувствуваха и най-сърдечно ни спомагаха. И не можехме въ друга срѣда да търсимъ срѣдства мимо тукашната организация на В. К. По предложение на офицеритѣ устроиха се офицерски дружби да приематъ вноски. Офицеръ̀тъ Гарофаловъ (честенъ до овчедушие дори) самъ предложи Цончева да се запознае съ насъ и сетне сѫщия за председатель, ржководитель на братствата, понеже Цончевъ се ползувалъ съ добро име и съ авторитетъ между офицеритѣ. Гарофаловъ служеше въ VI полкъ на Цончева. Дълго се колебахме да приемемъ ли Цончева помежду си, защото нѣкои (Бозуковъ особено) изказаха подозрение, да не би той съ задна цель да влиза помежду ни, като допускаха да е въ връзка и съ двореца. После дойдоха до убеждение, че той по собствево увлѣчение влиза въ нашата работа и че Бозуковото подозрение ще да е по-скоро следствие на неговото желание да стои той на чело. Отъ друга страна нѣмаше голѣмо значение нито опасность за нашата организация, че той щѣше да влѣзе тукъ между насъ, просто като личность, която ще услужва. Смѣтахме си, че Цончевъ, съ своя авторитетъ между офицерството не може да ни бѫде освенъ полезенъ и да подигне и нашия авторитетъ докато го използуваме. Това бѣше още, когато фабриката ни за бомби работѣше.

Цончевъ много ни помогна съ пари, даже и отъ свои срѣдства даде до 500—600 лева; влизаше въ нашето положение и съ каквото можеше, помагаше човѣкътъ. Той ни отпусна за момчетата въ Сабляръ разни, непотрѣбни дрехи отъ военнитѣ складове и сурови материали за бомбитѣ и пр. Изобщо бѣше добъръ къмъ насъ.

Братствата се устроиха на секретни начала въ повечето отъ гарнизонитѣ на България. Въ началото на

тѣхното сѫществуване братствата не можаха да направятъ много нѣщо, но все известна подкрепа въ пари и материялъ ни даваха. По това време азъ бѣхъ излѣзълъ по обиколка низъ северна България: Шуменъ, Варна, Русе за да сондирамъ почвата, какво може да даде тукашната организация, ако би да падне въ наши ржце, и да се запозная лично съ офицеритѣ. Военниятъ министъръ Ивановъ бѣше подушилъ вече сѫществуването на братствата и се бѣше уплашилъ, че искамъ да му устроя нѣщо като гръцката хетерия. Повика ме лично и се обяснявахме. Азъ отричахъ, че зная такова нѣщо. Той нареди да ме следятъ. По поводъ на единъ офицерски докладъ отъ Варна, че сѫществуватъ братства, съ особена инструкция запрети на офицеритѣ да се занимаватъ съ македонското дѣло и да се мѣсатъ въ братствата. И Цончева премѣсти въ Видинъ, а това бѣше за насъ доказателство, че Цончевъ не е влѣзълъ между насъ по чужда заповѣдь. Наскоро следъ запознаването си съ насъ, Цончевъ изказа желание да замине въ Македония, за да се увѣри на мѣстото въ истинността на туй, което му говорихме тукъ, и да се запознае съ нѣкои отъ дейцитѣ тамъ. Солунскитѣ другари доста радостно посрещнаха известието ни, че Цончевъ е влѣзълъ въ дружба съ насъ, и охотно посрещнаха желанието му да дойде тамъ. Съ паспортъ на чужденецъ, презъ Одринско-Дедеагачъ той отиде въ Солунъ, срѣща се съ другаритѣ и сетне презъ Скопье се завърна. Това отиване на Ценчевъ му правѣше честь. Тогава още на насъ не гледаха като на сериозни хора; на нашата дейность гледаха съ голѣмо недовѣрие, така че сериозенъ човѣкъ тогава не тъй лесно се решаваше да се сближи съ насъ. Тогава никжде не ни приемаха и не ни вѣрваха тъй сериозно и радушно освенъ въ офицерската срѣда и въ срѣдата на младежитѣ отъ социалистически

калъпъ. Всичкитѣ тукъ македоствующи срѣди и личности се държаха хладно и не ни вѣрзаха. Сѫществуването на В. К. именно ни правѣше излишни и несериозни.

Въ Солунъ Цончевъ се запозналъ съ Дамета, Перета, Татарчевъ и съ всички другари отъ Ц. К. Бѣха го посрещнали много добре, и Цончевъ дойде отъ тамъ очаруванъ отъ хората и отъ положението на работитѣ. Свижданието се е ограничило само съ освѣтление по дѣлото и нищо повече.

Както казахъ, Цончевъ наскоро биде премѣстенъ въ Видинъ. Това бѣше постѫпка отъ министъръ Ивановъ противъ мене. Той бѣше на мнение, че съмъ опасенъ човѣкъ, а особено ме мразѣше, че се бѣхъ вмъкналъ между неговото офицерство. Когато азъ правѣхъ обиколката, съ официално писмо до окрѫжнитѣ управители (отъ които узнахъ това) сѫ ме клеймили като човѣкъ, опасенъ за държавата съ своитѣ намѣрения. По клеветнически начинъ всѣкакъ сѫ ме обвинявали за да парализиратъ влиянието ми въ провинцията. Вѣроятно е, че тѣзи си страхувания правителството (Стоиловъ и Ивановъ) е сподѣляло и съ княза, и за това Цончевъ изгуби донейде и благоволението на княза, който се бѣше съгласилъ да го премѣстятъ въ Видинъ.

И В. К., и той отъ своя страна по свои съображения сѫщо тъй бѣше предписалъ на своитѣ дружества да се пазятъ отъ мене. Това бѣше съвсемъ излишна работа, защото азъ прямо не агитирахъ противъ В. К., а се ограничавахъ въ разговоръ само да критикувамъ лошитѣ страни на тукашната организация. Тогава Стоиловъ поиска да ни арестува дори, мене и Дѣлчева, противъ което, както вече се каза, Ц. К. се опълчи.

Подиръ обиколката азъ бѣхъ убеденъ, че македонскитѣ благотворителни дружества въ провинцията спятъ

дълбокъ сънъ и че за активна дейность не може да става приказка. Бездейностьа на В. К. се дължеше и на туй, че правителството тогава много душеше; то гонѣше и В. К., както и насъ. Организацията тукъ бѣше на издъхване. Правителството нѣмаше довѣрие въ лицата на В. К. и донейде съ право се боеше, защото генералъ Николаевъ, Ризовъ, Йосифъ Ковачевъ си присвояваха роля на правителство по македонската часть на българската политика, тѣ да решаватъ, тѣ да направляватъ. Правителството не можеше това, естествено, да търпи. Поради това па и само по себе си то не търпѣше сериозни организации по македонското дѣло.

Тогава повече ще да се е заинтересувалъ князътъ за дѣлото, тогава ще да е почналъ и да се опасява повече.

Янковъ отъ самото начало се показа единъ отъ най-заинтересуванитѣ офицери по македонското дѣло и то винаги на страната на В. К. Когато ние почнахме да дружимъ съ офицерчетата, хората отъ В. К. и Ц. К., Ляпчевъ и Ризовъ ни противопоставиха Янкова, за да покажатъ, че и тѣ иматъ офицери. Когато бѣха се прекжснали преговоритѣ на В. К. съ Ц. К. по поводъ на официялното предложение, В. К. бѣше изпратилъ Янкова съ мисия да убеди хората отъ Ц. К.—Дамета и Пере Тошевъ въ Битоля — да влѣзе Ц. К. въ сношение съ В. К. Янковъ дохажда въ Солунъ. Азъ бѣхъ тогава въ Солунъ, но не се запознахъ съ него, защото бѣха му дали наставление да не се срѣща съ мене, съ Дамета да бжде предпазливъ, а Перета да убеди. Янковъ дойде съ нѣкакви 10-тина точки за сговоръ — нова програма за сближение, по-отстжпчива отколкото въ официялното предложение. Тия предложения ги разисквахме, но резултатътъ бѣше отрицателенъ. Сетне Янковъ (това бѣше мисля въ 1896 г.), като се върналъ тукъ, бѣше се срещ-

налъ съ княза, запозналъ го съ положението и го заинтересувалъ. Тогава предъ княза и В. К. Янковъ е искалъ да играе нѣщо като главенъ посрѣдникъ, като звено. Азъ, бѣхъ въ Шуменъ и въ време на обиколката ми той дойде при мене, ходихъ у него на вечеря, говорихме на дълго и ширвко, но той все си оставаше привърженикъ на В. К., на неговото първенство.

Забравихъ да кажа, че когато се устроиха братствата, на Борисъ братъ му Петко, който се учеше въ Русия за инжинеръ, бѣше се годилъ за дъщерята на единъ богаташъ, българинъ отъ Болградъ. На Борисъ бѣше дошла идеята да използуваме тая случка да приберемъ нѣкоя пара отъ българитѣ отъ Болградъ. Съ негова препоржка стигнахъ до Русе съ единъ левъ въ джеба. Офицери отъ Русе ми дадоха 250 лева та стигнахъ въ Болградъ, но безъ полза, защото тамъ безъ разрешение на началството никой не смѣе да събира помощи за политически цели, никой не посмѣя да даде помощь дори скрито. Не ми позволиха даже да го отворя тоя въпросъ. Азъ се бѣхъ вече разпоредилъ въ Солунъ да изпратятъ разписки до свата на Бориса за сумитѣ, които ще събера тамъ. Идеята излѣзе несполучлива. Разпискитѣ и сега стоятъ у свата на Бориса. Отъ тамъ направихъ опитъ и въ Исмаилъ предъ богатия Шоповъ, да се сондира, че ако искаже готовность, да отида при него. Отговорътъ му бѣше, че той не може да дава пари за работи, за които се предвижда проливане кръвь.

Върнахъ се безъ резултатъ съ паритѣ, които ми даде сватътъ на Бориса. На връщане Борисъ ме посрещна въ Букурещъ. Срѣщахъ се тамъ съ нѣкои други нашенци, най-вече прилепчани, освѣтлихъ ги въ общи черти за революционното дѣло въ Македония и ги подканихъ, ако могатъ нѣщо да наредятъ и да ни подкрепятъ материялно отъ тамъ. То е първиятъ опитъ въ Ро-

мъния да се заинтересуватъ хората за македонското дѣло, първото семе хвърлено. После, когато Борисъ влѣзе въ В. К., дойде единъ студентъ отъ Букурещъ, Мартиновъ (?), и Борисъ му бѣше повѣрилъ чрезъ него да става кореспондецията съ работницитѣ въ Букурещъ, понеже тоя студентъ му се препоржчалъ като деецъ. Съобщихме му имената на хората, които запознахме въ Букурещъ, но тоя студентъ излѣзе шарлатанинъ, предаде тия хора по аферата Михайляну, та тия хора и мнозина покрай тѣхъ си пострадаха.

8 юний.

Особено поради Янковата мисия и поради онова писмо на комитета до Ц. К. лично азъ не бѣхъ добре съ Янковъ и съ Николаевъ, а частно съ нѣкои отъ членоветѣ на комитета — Ляпчевъ, Сим. Радевъ, Станишевъ, Карайовевъ често се срѣщахъ и разговоритъ ни се въртѣше все по въпроса за отношенията на Ц. К. съ В. К. Съ моето идване тукъ се турна начало на задгранично представителство на вжтрешната организация та вече В. К. трѣбваше чрезъ насъ да се сношава, именно чрезъ мене. Понеже азъ не се подавахъ, хората отъ В. К. мислѣха, че всичкото ми опорствуване е мое лично дѣло, че азъ съмъ причината; тѣ не допускаха, че тукъ има идея, усвоена отъ вжтрешната организация, че азъ действувамъ въ съгласие съ организацията. Освенъ това хората отъ В. К. не схващаха, че насъ само една мисълъ ни обладаваше, именно прямо революционната работа и нищо друго и че нашата задача тукъ въ София е само да си подгатвяме революцията съ срѣдства и материяли и по възможность да настроимъ и тукашното общество, напълно да пригърне чисто революционната идея като насъ. Срещу насъ обаче излизаха В. К., хора съ другъ темпераментъ и необладани тъй всецѣло отъ

сѫщата революционна идея, и затова между насъ и тѣхъ не бѣ лесно да се завърже тѣсна дружба.

Тѣ не бѣха хора, годни за практическа работа, която ние най-много ценѣхме тогава, и за това ни облада безвѣрие, че ще можемъ да използуваме тукашната революционна организация за своитѣ цели. Па и отъ провинцията хората на В. К. бѣха такива, тѣ тъй сѫщо гледаха на насъ съ предразсѫдъкъ като на хора съ дребнави идеи, съ илюзии, както тѣ наричаха нашитѣ идеи, (между тѣхъ бѣха и генералъ Николаевъ, Йосифъ Ковачевъ и Узуновъ). Па и да не сѫ илюзии, споредъ тѣхъ слаба работа е, защото дълбокото имъ убеждение бѣше, че силата е тукъ въ България и че ние можемъ да изиграемъ роля само като на помощници, на орѫдие. Това бѣше причината, че между насъ и хората на В. К. не можеше да има интимни връзки. Когато Симеонъ Радевъ и Станишевъ влѣзнаха въ комитета, по-лесно се разбирахме съ тѣхъ и често размисляхме, какъ да се устрои щото да стане възможно едно сближение. Главната прѣчка бѣше все тази, че тукъ въ България смѣтаха В. К. за главна организация, която ще ржководи македонския въпросъ, а пъкъ въ туй време ние бѣхме добили голѣма вѣра въ своята сила, основана на силни връзки съ народа, и бѣхме убедени, че ние сме и трѣбва да останемъ въ ролята на инициатори и ржководители на македонското дѣло и че В. К. ще трѣбва спрямо насъ да влѣзе въ ролята на помощникъ, за да се осѫществи главната ни цѣль за въстанието, разрушението на Турция. Тукашнитѣ инициятиви на В. К. отъ политически характеръ като напр. митинги, политическо въздействие върху правителството и пр. намъ не бѣха угодни, ние разбирахме чисто революционния пѫть за спасителенъ и искахме, щото и тукашнитѣ българи да служатъ на дѣлото просто и прямо по чисто революционна посока.

Искахме въ тая посока да се възпитаватъ и вербуватъ работници, а не да се възпитаватъ да образуватъ само „македонски дружби", повече съ цель да служатъ като срѣдство за разни политически демонстрации, за достигане ефекти отъ чисто политически характеръ. Това бѣше тукъ лекоумна организация, която събираше членски вносове отъ хора, записани въ дружеството, които не помисляха даже за освободителната идея въ смисълъ тѣ нѣщо да вършатъ и работятъ освенъ да дадатъ членския си вносъ. То бѣше несериозна работа.

При тия различия, при тая противоположность между насъ и В. К. ние не допускахме дума да става, щото ние, които бѣхме фанатично убедени, че сме на правия пѫть, да отстѫпваме на В. К. А хората на В. К. нѣмаха толкова благоразумие да поотстѫпятъ, да се съобразятъ колко-годе съ нашитѣ императивни искания. Да бѣха тѣзи хора малко-малко благоразумни, да бѣха схванали истинското си положение, да бѣха разбрали нашето настроение и нуждитѣ на самото дѣло, щѣхме непремѣнно да дойдемъ до споразумение. Разбира се, щомъ съ тѣхъ не можеше нищо да се върши, много естествено бѣше, щото ние да потърсимъ хора, които ще приематъ нашето становище, хора, които ще заговорятъ прямо за революцията въ Македония съ общи сили, отъ тамъ подигнати, и съ други, изпратени отъ тукъ, безъ да се прави разлика въ задачитѣ на тукашната организация отъ задачитѣ на вѫтрешната организация. А по самото положение на въпроса излизаше, че борбата, когато се прояви, ще си има ядката въ Македония, че тамъ ще бѫде ядката на боевитѣ сили, а отъ тукъ, каквито сили и да се изпратятъ на помощь, па били тѣ и по-голѣми отъ вѫтрешнитѣ, тѣ да се смѣтатъ за помощь на силитѣ, които ржководи Ц. К., и той да бѫде на чело. В. К. трѣбваше да остане въ положение на мандатеръ по

всички политически инициятиви, които Ц. К. би предрешилъ.

Тия мисли бѣха у насъ предварително оформени, възприети, и ние ясно и съзнателно водѣхме борба въ съзтезанието на дветѣ учреждения, кое да е първо, кое да ржководи.

Затова именно, когато се решихме да подкрепимъ офицеритѣ за да превзематъ тукашната организация, бѣха уговорени условията съ тѣхъ относително бждещитѣ отношения на В. К. съ Ц. К. Офицеритѣ бѣха напълно възприели нашето становище. Азъ влагахъ своята лична тактика въ постжпкитѣ ни за да превземемъ тукашната организация. Тая тактика бѣше, да не правимъ никакви сътресения. Особено това ни се налагаше, че ние вжтре още не бѣхме добре закрепнали, защото имахме противници въ лицето на революционното Братство въ Македония, а противници ни бѣха и разни чорбаджии и първенци по общинитѣ. Вжтрешната организация още бѣше партия въ Македония съ чисто конспиративенъ характеръ, не бѣше тя обзела всичкитѣ слоеве на обществото, както стана по-сетне. Това ни налагаше да не предизвикваме В. К. на борба, да не би той да се опита да ни пакости вжтре, защото можеше и много да ни напакости. Тукъ, въ В. К. вече бѣше се подигалъ въпросъ да се предприеме акция срещу насъ въ Македония съ авторитета на В. К. Йосифъ Ковачевъ е изказвалъ това мнение и е предлагалъ. Благодарение на благоразумието на другитѣ членове на В. К. тая идея не е била усвоена та до открита борба между насъ и В. К. не бѣ дошло. Ние нарочно се държахме тукъ въ княжеството коректни спрямо В. К., защото имахме възможность да образуваме и ние тукъ въ София и въ провинцията свои дружества покрай дружествата на В. К. Но това не искахме да сторимъ. Азъ работѣхъ въ посока, да се подготви

постепенно преврата тукъ, — да се направи единъ превратъ тукъ изцѣло въ наша полза. Събитията, които ставаха въ Македония (убийството на Ганева и др.) ни служеха за доказателство предъ тукашното общество, че тамъ има сериозни нѣща, че има сериозна революционна организация. Постигна се превратъ въ умоветѣ и смѣняването на В. К. чрезъ новия офицерски комитетъ стана безъ голѣмо сътресение. Азъ повече изпъквахъ въ тая работа, отколкото Дѣлчевъ, който повече се занимаваше съ практически организационни работи, и затова на мене се отдаваше значение, а особено неуспѣхитѣ се стоварваха отъ противницитѣ върху мене.

В. К. се бѣ опиталъ да подкрепи себе си съ наши сили та мене и Дѣлчева канѣха да вземемъ участие въ конгреситѣ, за да се представи предъ делегатитѣ, които отначало все бѣха недоволни отъ изолираното положение на В. К. спрямо насъ, че В. К. все има връзки съ Вѫтр. организация. Ние, азъ и Дѣлчевъ, не искахме да служимъ за орѫдие на тая измама и не отивахме на конгреситѣ, отказвахме, като казвахме, че ние като представители на В. О. нѣмаме работа на тия конгреси. Избираха ни именно винаги за делегати на конгреситѣ.

Въ единъ конгресъ даже съ цель да отцепятъ Дѣлчева отъ мене — бѣха избрали Дѣлчева дори за членъ на В. К. Цельта имъ бѣше все една — да представляватъ, че между В. О. и тукашната нѣма разлика, че е все едно и сѫщо и че единъ видъ азъ съмъ, който искамъ да прокарамъ нѣкакви разлики. Когато избраха Дѣлчева, азъ нарочно заминахъ за Кюстендилъ, за да реши Дѣлчевъ самъ, какво да прави. Дѣлчевъ ми съобщи, че той е решилъ, че не може да влѣзе въ В. К. като членъ на В. О. и явно се отказа като разбра, че принципиялнитѣ различия, които ни дѣлѣха отъ В. К., не позволяватъ да влѣзе той.

Презъ 1898 година, чини ми се, почнахъ да издавамъ вестникъ „Бунтовникъ"; издадохъ до 11 броя въ ограничено количество и ги раздавахъ тукъ на избрани 20—30 души приятели срещу 5 лева броя, и съ тия пари посрещахъ печатнитѣ разноски (за 1000 броя). Пращахъ броеветѣ вжтре въ Македония. Не можахъ да намѣря тукъ никого отъ македонствуващитѣ подходещъ да пише като за Македония. Въ идейното наше оформяване играеше най-крупно влияние главно моята устна агитация. Азъ, кога пиша, не съмъ силенъ, но лично, когато говоря, много съмъ силенъ и мога да повлияя. Кого не съмъ обръщалъ на нашитѣ идеи! Всѣки пжть у мене все ще има нѣколко души и все ще има разговоръ. Много пжти ми се е случвало, като дойдатъ хора за вербуване, да говоря непрекжснато по 4 дори и до 10 часа; много пжти съмъ падалъ отъ умора като закланъ. Дѣлчевъ не веднажъ ми е казвалъ, че тукъ съмъ много полезенъ, когато вербувамъ хора, понеже тукъ мога да се срѣщамъ съ много хора. Съ часове съмъ убеждавалъ. Колцина съмъ кръстилъ въ нашитѣ принципи! Азъ имахъ възможность нѣколко пжти да се уча въ Европа, още вжтре като бѣхъ, когато географическиятъ материялъ дадохъ на министерството. Рачо Петровъ щѣше да ми даде стипендия по картографията, но азъ за дѣлото бѣхъ фанатикъ. Въ сжщность у мене бѣше искрено убеждение, че колкото наши добри момчета отидѣха въ Европа, като се върнѣха вече не бѣха годни за работа, бѣха загубени за нашето дѣло. Затова системно агитирахъ предъ наши млади македонци, заинтересувани въ дѣлото, да не ходятъ да се учатъ. Понеже въ срѣдата на нашитѣ по-прости работници винаги се считахъ като умникъ и понеже не можехъ да живѣя като тѣхъ, завиждахъ имъ на простотията и не искахъ дори да чета книги нѣкое време.

XI

Решение на Ц. К. да се наложи на екзархията да назначи на служба въ Македония по представенъ списъкъ посочени лица. — Гьорче Петровъ въ Цариградъ води преговори съ екзархията. — Следъ дълго противене екзархията предъ натиска на Ц. К. отстжпва. — Петровъ търси подходяще лице за председатель на новия Върховенъ комитетъ. — Борисъ Сарафовъ излиза на чело на комитета. — Задружната работа на двата комитета, В. К. и Ц. К., отначало върви успѣшно.

9 юний.

Ако се не лъжа, въ 1898 г. презъ лѣтото (когато Ризовъ и др. заминаха за търговски агенти въ Македония) организацията вжтре бѣше вече много разширила мрежата си и бѣше привлѣкла учителски интелигентни сили въ безразборно голѣмо множество. Тогава се бѣше почувствувала нужда, щото организацията да си разпредѣли територията на окржзи и околии съ съответствени хора и на нѣкои мѣста се бѣха набрали по нѣколко отбрани хора, добри сили, работници на организацията, а имаше други мѣста, гдето пъкъ съвсемъ нѣмаше ржководители, ржководни сили. За насъ за ржководни сили важеха само изпитани интелигентни другари, които стоятъ по-високо надъ другитѣ. Ставаше нужда по-равномѣрно да се разпредѣлятъ тия сили по околиитѣ. Сжщата нужда се бѣше почувствувала и вжтре въ околиитѣ за по селата и градоветѣ. Трѣбваше назначенията на учителитѣ за следнитѣ учебни години да станатъ въ съгласие съ казаната нужда. Колкото е било възможно чрезъ мѣстнитѣ авторитети (общини, владици, влиятелни лица), се е прокарвала тая мисъль, но постигнатитѣ резултати не бѣха задоволителни, защото общинитѣ подъ диктовката на Кънчевъ отъ Цариградъ и на Братството въ Солунъ напротивъ действуваха противоположно на нуждитѣ на организацията за да я подкопаватъ и за да приготвятъ

почва за революционното Братство. Ц. К. подъ натиска на многото искания отъ вѫтрешностьта въ речената посока бѣ дошелъ до убеждение, че само чрезъ екзархията може да се прокара това искане, съ вѣра, че и въ екзархията ще се възприеме това искане на организацията само чрезъ морално насилие. Съ мотивъ, че повечето отъ по-авторитетнитѣ наши другари сѫ чиновници на екзархията та, ако нѣкой отъ тѣхъ бѫде пратенъ въ екзархията съ мисия по тоя въпросъ, не ще има достатъчно авторитетъ, избрали бѣха мене съ надежда, че азъ по̀ ще импонирамъ и пр. Азъ съ български паспортъ на докторъ на медицината отидохъ въ Цариградъ. На улицата тамъ ме срещна Максимовичъ, турски шпионинъ, позна ме и ме поздрави: „Ошъ гелдинъ бе комита!“ Пита ме, съ какъвъ акълъ съмъ дошелъ. Азъ му казахъ, че съмъ дошелъ да искамъ служба отъ екзархията. Той не повѣрва, а после е казалъ на приятели да се махамъ по-скоро, че за мене имало купъ преписка и 10—12 портрета отъ солунскитѣ комисарства.

Срещнахъ се съ Думева тамъ. Той се разплака като ме видѣ. И той и други ме надумваха да тръгна още другия день, но азъ не бѣхъ свършилъ работата и рѣшихъ да остана. Крихъ се въ Буюкдере две недѣли и проводихъ едно̀ момче като случайно да каже на Максимовича, че съмъ заминалъ за Солунъ. Преди да се крия въ Буюкдере, предадохъ на екзархията пълномощно отъ Ц. К., съ който̀то ме опълномощаваха предъ екзархията да представя исканията на Ц. К. Представихъ списъкъ на около 70 лица, които трѣбваше да се назначатъ.

На началника на отдѣлението Лазарова въ кабинета му азъ прочетохъ пълномощното на Ц. К., скѫсахъ го предъ него, изхвърлихъ парчетата презъ прозореца и му дадохъ срокъ три дена да изпълни всичкитѣ наши искания, или, ако искатъ, да ме предадатъ на тур-

ската полиция. Лазаровъ се уплаши, каза ми, че той е началникъ, че той не отговаря, че екзархътъ решава и пр. та да ида да говоря на екзарха. Той знаеше, че ние нищо не ще направимъ на екзарха. Искаше да се направи отговоренъ цѣлия училишенъ отдѣлъ, но азъ и това не приехъ, а него, Лазарова, правѣхъ лично отговоренъ. Подиръ два дена отидохъ за отговоръ. Уплашенъ, Лазаровъ ми каза: „Отъ менъ вече не искайте нищо, защото азъ си давамъ оставката и си тръгвамъ за България". Азъ си повторихъ искането и го посъветвахъ да го изпълни, а да не си дава оставката. Ако настоява, поискахъ да ми каже, кой му е намѣстникъ, защото сжщото искане се налага на намѣстника. Всичкитѣ чиновници въ екзархията, да защитятъ Лазарова, бѣха заявили на екзарха, че или ще вземе мѣрки и ще спаси Лазарова или всички ще си дадатъ оставкитѣ. Комсиевъ, чиновникъ въ екзархията, делегатъ отъ външното министерство, контролеръ въ екзархията, веднага, щомъ ме видѣ, избѣга въ София. Екзархътъ веднага изпрати Мишева въ София та този заедно съ Комсиева, който е билъ опълномощенъ отъ екзарха, да действуватъ предъ българското правителство да ни стегнатъ, да освободятъ екзархията отъ нашия натискъ, да я спасятъ. А нашето искане тѣ представиха като съсипване на екзархията. Отъ София имъ съобщили, че не могатъ нищо направи и, види се, имъ внушили въ Цариградъ да държатъ примирително поведение и да избѣгватъ крайности. Най-сетне се срещнахъ съ екзарха да уредимъ въпроса. Той косвено ме покани чрезъ чиновницитѣ, тѣ ми загатваха, че Негово Блаженство би ме приелъ, а сир. че би взелъ отговорностьта върху си. Но азъ отбѣгвахъ това, той да вземе отговорностьта. Като се срещнахъ, екзархътъ говори съ мене на дълго и широко. Впечатлнието ми бѣше това, че екзархътъ си пази

съвсемъ неотстжпчиво каузата на екзархията въ Македония като единственъ ржководитель на духовно-обществения животъ тамъ. На тая почва той не се показваше наклоненъ да направи каква годе отстжпка. Така напр. азъ искахъ нѣкой учитель да бжде еди где си, а екзархътъ възразяваше напр., че тоя учитель билъ провиненъ въ нѣщо си тамъ понапредъ и че не можелъ тоя учитель да бжде тамъ. Азъ му доказвахъ, че интереситѣ на организацията сега стоятъ по-горе отколкото престижътъ на екзархийскитѣ чиновници и че предъ тия интереси на организацията той трѣбва да жертвува още дребни работи на чиновническата дисциплина. Това всичко му се виждаше много крайно, цѣлъ превратъ. Той самъ призна, че неговитѣ хора сж вече 45% въ наши ржце, но защо съмъ азъ дошелъ и тукъ въ Цариградъ да му разбъркваме работитѣ? Най-сетне азъ му казахъ откровено, че ще заставимъ екзархията да изпълни исканията на организцията, именно като ще му сплашимъ чиновницитѣ въ екзархията, които ще напустнатъ екзархията, ще сплашимъ и изпждимъ учителитѣ, които сж противъ насъ съ екзархията, ще внушимъ на ученицитѣ да напустнатъ гимназиитѣ и пр. и тѣ ще напустнатъ. Доказвахъ му, че младежьта е вече въ наши ржце и че интереситѣ на екзархията трѣбва да отстжпятъ на нашитѣ интереси. По принципъ ние сами искаме да спазимъ черковно-учебното дѣло, външно и че ще помагаме на екзархията, колкото за туй, но екзархията трѣбва вече да върви подире ни; назадъ да повърнемъ течението е невъзможно. Екзархътъ се опита да защити еволюционната дейность на екзархията предъ революционната, че черковно-учебното дѣло е спасило България и пр., че революц. дѣло носи само разрушение. Азъ му доказвахъ обратното. Не можеше да ми оспори, че революционното дѣло у насъ се явява стжпка по-горе надъ

черковно-учебното дѣло и че тоя фактъ вече се налага. Моитѣ доводи бѣха много категорични, превратаджийски. Найсетне екзархътъ удари на друга тема: „Не съмъ ли и азъ патриотъ, джанъмъ, не служа ли азъ толкова време на този народъ, защо да се вършатъ тия работи безъ да зная азъ?" и пр. Разбрахъ, че екзархътъ иска да знае нишкитѣ на дѣлото. Тогава разбрахъ и че първата идея да се роди революционното „Братство" се е родила въ екзархията, може би въ главата на екзарха. Азъ му доказвахъ, че заради неговото положение ние трѣбва нарочно да отбѣгваме да го посвещаваме въ тия работи. Но той не се убеди, все остана на мнението, че той може да знае и да бжде дори полезенъ, а въ сжщность, че би трѣбвало нишкитѣ на дѣлото да бждатъ въ неговитѣ ржце. Той се оплакваше, че българското правителство съ акцията отъ 1895 година е побъркало на дѣлото му въ Македония, че всичко туй му прѣчи предъ турското правителство и пр. Опасаваше се отъ нашитѣ младежки увличания, че може да рухне всичкото дѣло на екзархията. Азъ бѣхъ екзалтиранъ, немалко рѣзко говорихъ, дълбоко убеденъ, че нашето дѣло е право, и искахъ на право отъ екзарха да бжде уменъ, да не преследва нашата кауза. Повтаряхъ му, че ние сме вече силата въ страната и апелирахъ къмъ неговото благоразумие, за да се избѣгнатъ стълкновения. Екзархътъ понижи тона и млъкна. Азъ се простихъ съ него съ убеждение, че все ще успѣя въ мисията си.

Между туй Лазаровъ напустна Цариградъ още докато бѣхъ тамъ. Азъ стояхъ тамъ 40 дена. Ризовъ преди мене, на пжть за Скопье като търговски агентинъ, се отбилъ при екзарха и се представилъ като задълженъ отъ В. К. и отъ правителството да представи искания на В. К. Той представилъ списъкъ за да се

премѣстятъ нѣкои учители, а други да се назначатъ. Бѣше представилъ списъкъ отъ В. К., споредъ който между друго Даме да не бѫде въ Солунъ, азъ да не съмъ въ София, ами чрезъ българското правителство да ме накаратъ та да ме назначатъ учитель. За Скопско се произнесълъ за нѣкои лица и поискалъ други да отидатъ. Екзархътъ ми представи тоя списъкъ, но азъ казахъ, че не го признавамъ, понеже само Ц. К. има право да прави такива списъци, а не В. К. Тогава разбра екзархътъ, че азъ не съмъ добре съ Ризова, та тогава почна екзархътъ чрезъ Селджобалиевъ да ми внушава да съмъ приемѣлъ да ме назначатъ за инспекторъ въ Скопско та да парализирамъ действията на Ризова. Екзархътъ не обича Ризова и той го е приелъ само по длъжность, но вѫтрешно той се боялъ да не би Ризовъ да се изтъква много и да не би да парализува ролята на екзархията. Екзархътъ се бои отъ всѣкиго, който би могълъ съ нѣщо да намали неговия престижъ на единственъ авторитетъ. Изобщо Ризовъ, като агентинъ, въ очитѣ на екзарха е билъ неприятенъ и той се боялъ отъ неговата дейность. Затова фактътъ, че азъ оспорвахъ правото на Ризова и на В. К. да се бъркатъ въ учебното дѣло въ Македония, въ сѫщность бѣ приятенъ на екзархията та се осмѣлиха да ми предлагатъ открито да парализувамъ Ризова въ Скопско: „Кой знае каква работа ще върши тоя хитрецъ!“ — каза Селджобалиевъ. „Негово Блажество веднага би те назначилъ“. Много обвиняваха Ризова, че е способенъ да подкопава екзархията главно съ авторитета си на агентинъ на българското правителство. Екзархътъ много скѫпи за своитѣ права и по отношение на българското правителство. У Стоилова личеше, че единъ отъ мотивитѣ за да праща агенти бѣше наистина страхътъ отъ насъ, но и страхътъ, че екзархията може да подвежда българското прави-

телство. Екзархътъ за това винаги зле е третиралъ всички чиновници, които сж му били натрапени отъ българското правителство. И Лазарова той зле е третиралъ, понеже бѣше му изпратенъ отъ Стамболова. Дълго време не искалъ той да приема Лазарова и сетне той нарочно въвелъ редъ, че по учебния отдѣлъ всичко се преглежда и подписва отъ екзарха. Такъвъ е екзархътъ. Най-после по въпроса, за който бѣхъ дошелъ, чиновницитѣ разбраха, че екзархътъ не ще смѣе да се противи и приеха нашитѣ искания — списъка.

Стояхъ тогава въ Цариградъ съ хитрувания, кое по разни хотели, кое въ Буюкдере, кое въ кжщата на Селджобалиевъ. Бѣхъ останалъ безъ пари. Тогава стана освещението на черквата въ Цариградъ. Дойдоха сума гости отъ София. Азъ се прикрихъ отъ тѣхъ. Но Николаевъ, учитель-управитель на хора, ме видѣ и се вцепени. Ходихъ на Халки, тамъ бѣше Величковъ. Тамъ Величковъ ме препоржча на единъ хотель. Бѣхъ съ голѣма брада, зле облѣченъ. Слугата подозрително ме изгледа. Тогава имаше силно преследване противъ арменцитѣ. Съобразихъ, повикахъ господаря: „Ще те направя резилъ предъ единъ твой приятель, прати ме тукъ Величко ефенди, твой приятель, а ти си ми далъ такава лоша стая". Щомъ разбраха, че съмъ българинъ и пр., заинтересува се оня гъркъ-спекулантъ, попита, ще ли дойдатъ много българи за освещението на черквата. Той взе да ме моли да му доведа българи мюцерии и ми даде по-добра стая и храна. Куртулисахъ. Величковъ бѣше тогава министъръ.

Съ параходъ заминахъ отъ Цариградъ за Варна, пакъ съ непрегледанъ паспортъ. Върнахъ се въ началото на септемврий. Отъ тогава стана обичай въ организацията, че Ц. К. за по-главни сили представяше преди началото на учебната година списъкъ въ екзархия-

та. И сега тоя обичай върви. Но и тогава екзархията не изпълни всичко, що искахме; не всички сили, означени въ списъка, бѣха назначени, но главното се изпълни: тогава се готвѣше всеобщъ крахъ, Дамета бѣха вече уволнили и пр. та се предвари.

Подиръ въстанието екзархътъ пакъ взе нишката въ свои ржце, а миналата година вече имаше за първъ пжть генерално уволнение на замѣсенитѣ, и всѣкакъвъ опитъ, за да се спре това, нѣмаше да има успѣхъ, защото организацията вече нѣма авторитетъ. Не е работа да стреляшъ. Тогава бѣхме сила, тогава Стоиловъ бѣше казалъ на Мишева: „И ние тукъ не можемъ се разправи съ тѣхъ, гледайте да се разправите съ миромъ". Азъ винаги съмъ държелъ тактиката да избѣгваме взимания давания съ правителството, поради което имъ повече импонирахме. Имаше подкавания за срещи съ княза. Паисий, калугеръ въ Рила, ни загатваше за това, но ние съ Дѣлчева имахме принципъ: „далече отъ официални личности". Съ това много постигнахме. Сетне, като дойдоха Матовъ и Татарчевъ, министъръ Даневъ поискалъ среща, за да се срещне Татарчевъ съ графъ Ламсдорфъ. Ризовъ, Ляпчевъ, Карайовевъ и др. налягаха. Азъ и Дѣлчевъ се възпротивихме, защото съ това се измѣняваше цѣлата дотогавашна наша тактика. Азъ винаги бѣхъ да импонираме съ мистериозността на нашата организация, да избѣгваме насилия. Ни една смртна присжда не съмъ подписалъ! И съмъ препоржчвалъ винаги да се въздействува съ други доводи, безъ тероръ. Тероръ е тероръ, когато действува като плашило само съ името си, а той става опасно оржжие за самитѣ насъ, щомъ дойде да се прилага.

10 юний.

Ние бѣхме наредили Сарафовския комитетъ, той бѣше нашъ продуктъ. При това положение решихме да

вземемъ комитета чрезъ наши съчувственици, ние да си останемъ отдѣлни, а той ще си бжде В. К. Дружествата смѣтахме да ги реорганизираме, да иматъ предъ видъ чисто революционна кауза. Предварително се споразумѣхме съ новитѣ членове на комитета, че ние ще имаме право да участвуваме въ заседанията на комитета; ние нѣма да взимаме отговорность за това, което ще върши В. К., но всичко ще става съ наше знание и съгласие. Отъ своя страна ние обещахме подкрепа съ по-енергични и по-предани хора, дошли отъ вжтре, съ които да се съживи деятелностьта на комитета, особено въ провинцията. Така и стана. Подби се съ това авторитетътъ на тукашнитѣ македонствующи.

Моя идея бѣше да се намѣри измежду македонствующитѣ нѣкое по-авторитетно лице, сжщевременно и доближено до нашитѣ идеи, за да бжде избрано за председатель на комитета. Още не се осмѣлявахме да дадемъ всецѣло В. К. въ ржцетѣ на офицерчетата. Цончевъ още не се решаваше да си даде оставката и да стане председатель; ние тогава щѣхме да го приемемъ. Съ цель да намѣримъ подходно лице и да подготвимъ почва за новия комитетъ, азъ предприехъ една дълга обиколка по южна и северна България, по-всички градове. Вербувахъ нови сили; гдето имаше македонецъ, пожелахъ да се запозная съ него и да го изпитамъ за да зная, на кого може да се облегнемъ. Не можахъ да намѣря нито едного, който да сподѣля моитѣ възгледове и да се съгласи всецѣло на революционно дѣло. Всички одобряваха, но себе си не ангажирваха. Гледището имъ бѣше, че организацията тукъ е безсилна, и не имъ се вѣрваше, че тая организация тукъ ще може да се съживи до степень, щото да стане туй, което очакваxъ. Изобщо революционното дѣло имъ се виждаше утопия. Даме и Ризовъ не допускаха, че ще може да

се засили дейността на комитета, че обществото ще се заинтересува толкова за дѣлото, че ще можемъ да пласираме заемъ дори до 50 хиляди лева. Ризовъ казваше, че той първъ ще ни ржкоплещи на публично мѣсто, ако успѣемъ да съберемъ 50 хиляди. Общо безвѣрие. Азъ подканихъ всички по-видни македонци въ провинцията, които бѣха прямо или косвено замѣсени въ работитѣ на македонското дѣло, и претърпѣхъ фиаско. Всѣкой, който колкогоде държеше за себе си, не искаше да се ангажирва, да става смѣшенъ. Въ Шуменъ и Варна имахъ дълги и широки разговори съ подполковникъ Стефанъ Николовъ и съ Янковъ, за да видя могатъ ли да заематъ председателския постъ. Впечатлението ми бѣше, че не отговарятъ на изискванията ни. Николовъ ми направи впечатление на човѣкъ тежъкъ, съ слабъ умъ, а Янковъ на човѣкъ лекъ. Въ Разградъ подканихъ Славчета Бабаджановъ да стане председатель на комитета. Все бѣше по-старъ отъ Бориса и Бозукова, които си даваха кандидатурата. Азъ отначало не искакъ тѣхъ, не искахъ да имъ довѣря председателството, азъ търсѣхъ човѣкъ, щогоде съ положение въ обществото, съ известна тежесть. Поканихъ Паунчева, който бѣше учитель въ Варна; отказа ми прямо още въ началото като негоденъ. Подканихъ Панова (Кушевъ) отъ Видинъ, адвокатъ, велешанецъ. Поканихъ доста настоятелно Димитъръ Благоева, социалиста (водителя на социалиститѣ). Азъ не гледахъ, какви сж му убѣжденията, ами търсѣхъ честенъ човѣкъ. Поканихъ Иванова (Иванъ Иваничъ, „Чамовата дъска") адвоката, отказа. Всички ми отказаха, отъ безвѣрие, защото имъ се виждаше рисковано това. Неподходна бѣ работата за тоя калъпъ хора.

Оставаше да се задоволимъ съ офицерството отъ 1895 година. Азъ мислѣхъ отъ тѣхъ да вземемъ въ

комитета по-малко, за да ги използуваме по-прямо въ работа. Офицеритѣ силно настояваха да се смѣсимъ та азъ да взема председателското мѣсто. Не се съгласихъ. Бориса предпочитахме предъ Бозукова, като постояненъ. Много приятели бѣха се пръснали низъ провинцията да подържатъ нашата програма и нашата листа за предстоящия конгресъ. Нашата листа бѣше подготвена по списъкъ. Па и на конгреса се поведе агитация и се прие нашата листа безъ опозиция, благодарение на неблагоразумието на състава на комитета, въ който бѣхте и Вие. Сарафовъ излѣзе на чело. На всички очитѣ бѣха у насъ, не гледаха толкова, кои ще бждатъ въ комитета, а всички се утешаваха съ мисъльта, че отъ сега нататъкъ В. К. ще работи въ съгласие съ насъ, Ц. К.

Въ началото на комитета нашето съучастие бѣше пълно. Работитѣ почнахме на чисто другарска основа съ уговорката, че тѣ ще фигуриратъ въ България, но че опората, крепостьта ще бждемъ ние. Офицерството въ началото нищо не предприемаше безъ наше знание и съгласие. Самъ Борисъ казваше: „Ние сме фирмата, а Гьорче е комитетътъ".

Започна се работа съ голѣма вѣра, че ще съживимъ България. Бѣше настжпило пълно мъртвило по македонскитѣ работи. Вънкашнитѣ хора не вѣрваха, че тукъ организацията може да се съживи, да стане жизнеспособна и дееспособна. Съ силна вѣра и енергия, че ще постигнемъ това, което другитѣ мислѣха за непостижимо, се впуснахме въ работа прямо къмъ цельта: почнахме да разширяваме организационната мрежа чрезъ записване повече членове въ мѣстни дружества и съ пласиране заема. Първоначално главно разчитахме на дружествата, мислѣхме, че само отъ членски вносъ ще можемъ да получаваме нѣколко стотинъ хиляди лева. Даже

отъ вестника очаквахме 50 дори до сто хиляди лева, — вѣрвахме, че ще го разпространимъ до последната колиба. Съ такава вѣра и енергия се предадохме на работа. За да дадемъ признакъ на животъ, нарочно искахме съ бързи разултати да направимъ впечатление. Добра бѣше дружбата: тѣхната млада енергия, съединена съ моята опитность и съ моя тактъ. Да бѣхме все тъй задружно продължили, много добри щѣха да бждатъ резултатитѣ.

Най-напредъ си раздѣлихме България на участъци, ние самитѣ лично да излѣземъ по България главно за пласиране на заема и за реформиране на дружествата. Съставитѣ всѣкжде трѣбваше да се измѣнятъ за да ги подпълнятъ по-млади, по-енергични хора. Резултатитѣ отъ дружествата не бѣха голѣми; по-голѣми бѣха отъ заема.

Скоро се създаде въ България съвсемъ друга атмосфера въ полза на македонското дѣло. На всѣкжде много радостно се посрещна нашата дружба съ В. К., това бѣше основата на новата сила, съ която комитетътъ тукъ се почувствува. Нѣмаше отъ начало опредѣлено решение за прилагане терористически срѣдства, а само по себе си то си излѣзе като резултатъ на разпалени работници, а сетне и като срѣдство на нашитѣ агенти. Правителството на Радославова още отначало погледна леко на това и полека-лека подиръ отпадъка на първия искренъ поривъ у нашитѣ по-добри агенти то се обърна въ система, изроди се вече и почна да тежи на обществото. Длъжность бѣше на В. К. да го премахне или да го тури въ рамки. До една година работитѣ вървѣха въ обществото по този пжть съ добри резултати, материални и морални. Въ първия конгресъ следъ една година ние излѣзохме съ единъ бюджетъ отъ 450 хил. лева. А сжщо вече и въ редоветѣ на подръжни-

цитѣ на комитета имаше хора, които по обществено положение можеха смѣло да се мѣрятъ съ членоветѣ на бившия В. К. Отчетътъ, съставенъ отъ мене, почна да го чете Борисъ, но не можа да го чете и азъ продължихъ. Пръвъ пѫть азъ и Дѣлчевъ присѫтствувахме на конгреса. Всички бѣха доволни отъ насъ, посрещнаха ни съ ржкоплѣскания. Приходъ 450 хиляди! Кой можеше да противоречи?! Ляпчевъ бѣше тамъ, но повече мълчеше, макаръ че все се стремѣше да прокара националенъ и политически елементъ въ решенията, но не успѣваше, защото течението бѣше въ наша полза, — бурно и решающе. Тогава се оформи превратътъ отъ старитѣ положения на В. К. къмъ нашитѣ искания, че и тукъ емиграцията трѣбва да пригърне пѫтя на революцията; еволюционниятъ, дипломатическия пѫть на тукашната организация вече се прогласи изоставенъ. Азъ бѣхъ на върха на щастието: това, що искахъ и проповѣдвахъ, виждахъ осѫществено. Тогава конгресътъ прие преработения отъ менъ уставъ и правилникъ на тукашната организация въ духа на казаната идея, че тукъ се прегръща революциониятъ пѫть и се дава предимство на вѫтрешната организация. Това бѣше грамаденъ успѣхъ на македонското дѣло; революционната идея бѣше вече прокарана и въ тукашната емиграция. Това азъ въ течение на години опорита борба проповѣдвахъ, — борба съ В. К., който искаше само да дипломатствува и да води първа роля. Азъ мислѣхъ, щомъ това се прие тукъ, то ще даде силенъ потикъ вѫтре, ще тласне революционното дѣло напредъ като ще спомогне и съ материални срѣдства. И това се постигна, само че отъ голѣмо засилване дори се форсира движението па и въстанието стна преждевременно. Да не бѣше се засилилъ В. К. презъ време на Сарафовския комитетъ, не щѣше да има ново форсиране, но сигурно е, че

и вжтре нашата организация много вяло щѣше да върви. Не можеше да се каже, че щѣхме да можемъ да излѣземъ отъ фазиса на проповѣдитѣ къмъ истинска революция безъ тая помощь, която ни идѣше отъ тукъ, морална и материялна. И да не бѣше емиграцията тукъ създала организацията съ В. К. на чело, ние щѣхме да я създадемъ.

XII.

Планътъ за съвмѣстна дейность се разстройва поради кжсогледство отъ дветѣ страни. — Тайно решение на офицеритѣ постепенно да вематъ В. О. въ свои ржце. — Първитѣ действия на В. К. за да се приложи това решение. — Сарафовъ лекоумно се довѣрява на Фитовски, турски шпионинъ. — Предателството на Фитовски. — Разногласия между Петровъ и Сарафовъ. — Нелоялно отношение на В. К. спрямо Ц. К.

Безъ България не можехме да минемъ. Азъ искахъ да канализирамъ тукашната сила да се слѣе съ насъ, но произлѣзоха конфликти, защото отъ една страна наши хора се указаха педанти като искаха щото тукашнитѣ дейци напълно да се отъждествятъ съ вжтрешнитѣ по възгледи и приеми, и обратно тукашнитѣ почнаха упорито да противопоставятъ своето пъкъ чисто българско държавно гледище. Това бѣше кжсогледство и отъ дветѣ страни. Ние искахме хемъ да имаме широката печалба, материялъ и хора отъ тукъ, хемъ искахме съвършено да ги подчинимъ на нашата дисциплина. Азъ го знаехъ, че това тамъ лесно да се постигне е невъзможно, но гледахъ колкото се може повече да използуваме емиграцията за нашето дѣло. Когато следъ една година до 20 души офицери пожелаха отъ тукъ да идатъ вжтре, съгласихъ се по принципъ, но искахъ и имъ съветвахъ да отидатъ не вкупомъ, за да не изглежда, че тѣ завладяватъ, че тѣ внасятъ новъ духъ, а да идатъ по двама,

по двама въ различно време въ различни мѣста, по-лесно да се асимилиратъ съ нашитѣ дейци, да не внасятъ отведнажъ голѣмо различие за да може да работятъ. Щѣше да излѣзе смѣсване на тукашни и тамкашни сили, взаимодействие, пълно, естествено сливане. Но не усвоиха тази мисъль, кое че не я разбираха, кое че бѣше мжчно да се реализува, защото не всѣки можеше да отиде до това самоотрицание, щото да влѣзе въ чета, да живѣе на общи начала съ четницитѣ, да забрави семейство, да се освободи отъ класовото си възпитание и предразсждъци. Офицеритѣ все бѣха обладани отъ тия свои недостатъци, и затова дойдохме до идеята да опитаме съ фелдфебели. Ние и по-напредъ търсѣхме най-голѣма опора въ млади, демократични сили, и такива сили проводихме. Но отъ вжтре се почувствува нужда отъ боеви хора. Претенциозността на офицеритѣ бѣше прѣчка. Фелдфебелитѣ бѣха съ по-малки претенции та по-лесно можеха да се сливатъ съ тамкашни наши работници безъ да се поражда различие на външни и вжтрешни. Поканихме и офицери да идатъ така поединично, но тѣ отказваха, защото то не се съгласяваше съ тѣхната интимна тенденция, която азъ веднага схванахъ. Още когато комитетътъ предварително се съставяше, Сарафовскиятъ, двадесетина души офицери отъ замѣсенитѣ, въ това число и другаритѣ отъ комитета начело съ Цончевъ, Янковъ и подполковникъ Николовъ, сж се събирали на частни съвещания безъ мене и Дѣлчева, тайно, и сж взели общо решение, щото организацията вжтре да се вземе отъ офицери, а Ц. К. така сжщо да мине въ ржцетѣ на офицери вжтре, и като се постигне това, генералъ Цончевъ да си даде оставката и да вземе председателско мѣсто въ В. К. та цѣлото освободително дѣло да падне въ офицерски ржце и офицеритѣ да произведатъ въстание въ колкото по-кжсъ срокъ. Чакъ ко-

гато Борисъ се отцепи отъ Цончева, ми изповѣда туй, което азъ го знаехъ и по-отколе. Тѣ си скроили и планъ, какъ да стане въстанието: да раздѣлятъ Македония на 14 въстанически окржга подъ шефството на 14 офицера и други унтеръ-офицери, а генералъ Цончевъ тукъ всичко да подготви за въстанието и съ голѣми сили отъ тукъ да нахлуе въ Македония, значи като въ 1895 година съ разлика, че ще иматъ подръжката и отъ вжтре. Главно е, че и тогава тѣ сж си имали недовѣрие въ дееспособностьта на вжтрешното население та всичката си надежда базирали на тукашнитѣ запасни, които тѣ като доброволци биха повели.

Азъ тамъ се излъгахъ въ началото, когато подкрепихъ офицеритѣ, че не бѣхъ разбралъ особената класова психика на офицеритѣ, че тѣ не сж въ състояние нищо да вършатъ безъ да намѣсятъ своитѣ класови наклонности. Бѣха задължили Сарафова и другаритѣ съ чисто завладѣтелска мисия, именно тукъ тѣ да взематъ организацията въ свои ржце и да можа да я крепятъ и въпрѣки мене и Дѣлчева, да ни направятъ излишни, а вжтре да вмъкнатъ офицери и други военни сили, та да може комитетътъ единъ день отъ тукъ да превземе В. О. по общъ планъ. Всичко това е трѣбвало да се върши тактично, да не го забележимъ ние, защото били увѣрени, че ние нѣма да го приememъ, ако излѣзатъ открито. Затова — съ хитрость та да ни се наложатъ единъ день. Система на изиграване. Тѣ сж били въ едно увѣрени, че тѣ само най-добре могатъ да освободятъ Македония, а играло е роля и класовото офицерско честолюбие, тѣ да го извършатъ.

Борисъ въ едно събрание, въ което присжствуваха Цончевъ съ 18—20 офицери, азъ и Дѣлчевъ, се изпустна да каже, че всѣки поручикъ може да бжде министъръ, такива били тѣ умни. Това азъ го разбрахъ вече и пи-

тахъ Цончева, сподѣля ли това мнение на Бориса. Той смънка, — хитрецъ.

11 юний.

Азъ разбрахъ за това тайно решение отъ Давидова въ разговори, отъ Гаруфалова, а напълно го разбрахъ отъ полковникъ Янковъ въ една среща между насъ — мене и Дѣлчевъ и офицеритѣ. Янковъ бѣше доста глупавъ и се издаде. Азъ го предугадихъ това решение по мѣркитѣ, които тѣ взимаха и препоржчваха да се вематъ още първитѣ месеци, видѣхъ тѣхнитѣ желания въ общи черти. Въ писмата си до другаритѣ въ Солунъ съобщавахъ за тия свои разкрития. Изобщо пишехъ дълги писма тамъ, въ които имъ рисувахъ по-подробно цѣлата тукъ ситуация та изобщо рисувахъ хората, фракциитѣ и пр., за да могатъ си представи тукашното положение, — освѣтлявахъ ги всестранно. Съ три шифъра едновременно азъ тогава свободно си пишехъ както съ обикновено писмо. Така редовно ги освѣдомявахъ отъ деня на дохождането ми въ София до деня, когато ги заточиха.

На конгреса се преизбра сржщиятъ комитетъ; само на мѣсто Бозукова се избра Саракиновъ. Конгресътъ пакъ даде директива: опълномощава В. К. да бжде въ връзка съ вжтрешностьта; прегръща революционната дейность. Предвидѣ се за ония суми, които се харчатъ въ вжтрешностьта, да не се разгласяватъ, а една комисия да преглежда смѣткитѣ и само да съобщава на конгреса, правилно или неправилно сж изразходвани.

Предварителната уговорка ни бѣше, че сношенията съ вжтрешностьта ще ставатъ чрезъ мене и Дѣлчева; ние ще водимъ кореспонденцията съ пограничнитѣ вжтрешни околии и съ Ц. К. Вънъ отъ дружествата на В. К. въ пограничнитѣ тукашни околии ще имаме свои специални хора, които ще работятъ съ вжтреш-

ността и които ще зависятъ отъ мене и отъ Дѣлчева. На другарска основа щѣхме да държимъ въ течение В. К. за всичко, що има да се върши и що се върши вжтре. Този редъ бѣше по взаимно съгласие приетъ и протоколно одобренъ. Цельта ми бѣше, да не става форсиране, но да си остане такава практика, защото не изключвахъ възможността да дойде утре другъ съставъ на В. К., съ който не бихме могли ние, вжтрешнитѣ да работимъ.

Щомъ още първитѣ добри резултати се получиха следъ първата обиколка, а това бѣще 2—3 месеца следъ като се установихме (конституирахме), още въ началото азъ забележихъ признаци, по които се виждаше, че офицеритѣ почватъ да прилагатъ тайното съглашение.

1-во. Момчета отъ вжтрешността, които идваха тукъ, понеже трѣбваше да ги издържа В. К., Сарафовъ и Сіе пожелаха да зависятъ тия момчета отъ тѣхъ, а не отъ мене и Дѣлчева, както бѣше уговорено. Тѣ трѣбваше само да събиратъ пари и да ни помагатъ, а ние ще имъ помогнемъ да ги събератъ тукъ; тѣ не бива да се бъркатъ въ вжтрешнитѣ работи, както искаше В. К.. Почнаха да даватъ на момчетата прелъстителна издържка, не въ духа на дотогавашната наша практика, за да ги предразполагатъ къмъ себе си. Напр. почнаха да даватъ заплата по 60—100, дори и 150 лева месечно. Първитѣ ни стълкновения бѣха по тоя въпросъ. Момчетата по-напредъ се напредварваха, кой повече да гладува, кой повече да покаже самоотречение, а сега почнаха да си завиждатъ, кой повече плата получава. Следствие на туй бѣше, че момчетата, които идѣха отъ вжтрешността, почнаха настоятелно да искатъ голѣми помощи и заплати — има-нѣма. Тоя развратъ го предвидѣхъ. И наистина вжтрешнитѣ момчета тогава се раздѣлиха на две: морално по-слабитѣ приеха плати, а

по-якитѣ не приеха и си отидоха вжтре. Така напр. Черньо Пѣевъ и Михаилъ Попето въ първата среща съ офицеритѣ, когато имъ се направиха предложенията, че ще имъ се даватъ пари за да се обличатъ добре и други срѣдства, тѣ се възмутиха, демонстративно напустнаха канцеларията, взеха си пушкитѣ и заминаха вжтре.

И самиятъ Дѣлчевъ, като видѣ тѣзи работи, възмути се, и като нетърпѣливъ замина вжтре безъ да имъ каже даже сбогомъ, а остави мене да се разправямъ съ тѣхъ. Борисъ бѣше главата въ тия тенденции къмъ разкошества.

Въ това време стана убийството на Михайляно и Фитовски. Дѣлчевъ бѣше заминалъ, а азъ въ Бургасъ събирахъ пари. Бѣхъ изходилъ Хасково, Харманли, Ямболъ, Къзълагачъ, Бургасъ. Борисъ бѣше за сжщата цель въ Русе. Нѣкой си Фитовски, както после се разбра, турски шпионинъ, нарочно, види се, прехвърлилъ се презъ Дунава въ Русе, срещналъ се съ Бориса, представилъ му се за македонски патриотъ, изпиталъ го да ли му трѣбатъ пушки, и като му потвърдилъ Борисъ туй, питалъ го, какви пушки ни трѣбватъ. Покрай това узналъ отъ Бориса и други нѣкои работи, ужъ съ цель да ни услужи. Обещавалъ му, че може да достави отъ Ромъния колкото искаме пушки, защото ужъ билъ въ връзка съ нѣкои високи голѣмци въ Ромъния. Борисъ му повѣрвалъ, съгласилъ се, скроили плана и му препоржчалъ свои хора—Капитанъ Търлевъ, пожаренъ командиръ въ Русе, поручикъ Софроний Стояновъ, поруч. Камбуровъ — и му е далъ, струва ми се, и нѣкаква сума пари като авансъ. Лекость у Бориса. Следъ малко време турското комисарство съ нота протестира предъ българското правителство заради домогванията на комитета да доставя пушки отъ Ромъния, и излага всички ония работи, които Борисъ на Фитовски е говрилъ. Излѣзе, че

Фитовски е билъ турски шпионинъ, дошелъ отъ Цариградъ въ София, сетне заминалъ подиръ Бориса въ Русе и тамъ всичко, що узналъ, доложилъ на турското правителство. Всичко туй Борисъ на своя глава и на своя лична отговорность бѣше го вършилъ. Ние бѣхме тогава пръснати. Бозуковъ бѣше тогава въ Коприщенско. Въ сжщото време нѣкой си студентъ Тодоровъ, българинъ отъ Букурещъ, препоржчалъ се Борису за македонски патриотъ, и Борисъ веднага повѣрвалъ и го упълномощилъ да иде въ Букурещъ и да образува комитетъ, като му бѣше препоржчалъ и лицата, които азъ и Борисъ преди две години бѣхме вербували тамъ за нашата кауза. Щомъ се върналъ Борисъ тукъ, безъ да ме дочака да се върна отъ Бургасъ, изпраща две-три момчета отъ вжтрешнитѣ (още нѣмаше тукашни момчета, вербувани за терористи) на чело съ Никола Митевъ да убиятъ Фитовски въ Букурещъ. Никола Митевъ бѣше добра сила, отличенъ работникъ отъ Кукушъ. Препоржчилъ ги Борисъ до сжщия Тодоровъ, и следъ убийството полицията залавя Тодорова и този обади момчетата, разкри цѣлата работа и разкри всичкитѣ планове, за каквито Борисъ му бѣше говорилъ като бѣ преувеличилъ много работи, за да изпроси за себе си милость отъ правителството. Азъ бѣхъ въ Бургасъ; и вестницитѣ гръмнаха, четохъ имена та на момчетата. По тоя поводъ имахме съ Бориса разправия за момчетата; особено за Митова ни бѣше жалко, който владѣеше изкуството на бомбитѣ — да ги прави, а това бѣше за насъ много важно. Имахме разправия и по разни въпроси, напр. какъ така Борисъ изпраща мои вжтрешни момчета по работа вънъ отъ вжтрешнитѣ работи. Отъ тогава Борисъ захвана все по-често да си служи съ наши момчета въ името на заплатата, която даваше. Тоя развратъ и това отстжпление отъ договора много ме загрижваше.

2-ро. Казахме, че съ Ц. К. ще водя азъ кореспонденцията, а тукъ въ [България ще я води секретарьтъ Ковачевъ. Чрезъ Бозукова комитетътъ се опита цѣлата кореспонденция и съ вжтрешностьта да съсрѣдоточи въ ржцетѣ на секретаря Славчо Ковачевъ. Тенденцията на това искане бѣше вече явно издаване на скрити намѣрения, именно да направятъ излишно представителството на Ц. К., а тая работа да я върши В. К. Излизаше сжщо, което искаше по-рано В. К., само сега подъ друга форма. Азъ дълго упорствувахъ, защото ясно разбрахъ това тайно намѣрение, на което придавахъ много голѣмо значение. Води се преписка съ Ц. К. по сжщия въпросъ, но най-накрай трѣбваше азъ да поотстжпя предъ видъ на туй, че работитѣ иначе вървѣха добре, та да не излизатъ предъ свѣта сѣнки на разногласие. Това стана по споразумение съ другаритѣ въ Солунъ, които решиха, че, добре разбирайки тѣхнитѣ намѣрения, да се покажемъ отстжпчиви за да не си повредимъ чрезъ разногласия предъ хората. Да бѣше Дѣлчевъ тукъ, по никой начинъ нѣмаше да отстжпя. Но самъ, — трѣбваше; другаритѣ вжтре бѣха отстжпчиви, а пъкъ азъ и тъй бѣхъ и по-преди отъ другия В. К. много нападанъ заради своята неотстжпчивость. Отстжпката бѣше тази, че протоколиранитѣ решения на тукашния комитетъ съ мене заедно да ги преписва секретарьтъ и да ги изпраща въ Солунъ, но като ги приподписвахъ и азъ. А за себе си азъ си запазихъ частното право да си пиша въ Солунъ и да освѣтлявамъ другаритѣ си за всичко, що наблюдавамъ. Това господа офицерчетата не го разбираха. Тѣ сж мислили, че като решаватъ по вишегласие, азъ вече трѣбва тѣзи решения даже да защищавамъ предъ Ц. К. Скоро тѣ си взеха свободата да си пишатъ направо въ Ц. К. и безъ мое съгласие и безъ да приподпиша, каквото си искатъ. Сжщо такъвъ споръ постепенно се по-

роди за сношенията на пограничнитѣ пунктови началници въ България съ насъ. Полека-лека и тамъ поискаха сѫщото право — секретарьтъ на В. К. да се разбира съ тѣхъ направо. И тукъ трѣбваше да поотстѫпя, защото угрозяваха, че ще спратъ изпращането на орѫжие вѫтре. Полека-лека тѣ обърнаха тия наши пунктови началници въ агенти на тукашния комитетъ вмѣсто на В. О., както си бѣха по-преди. Имахъ спорове по туй. И пунктовитѣ началници скоро се раздѣлиха на две и предъ видъ на материялнитѣ облаги имъ се предадоха всецѣло, напр. Никола Зографовъ, часовникарь, въ Кюстендилъ. А по-самостоятелнитѣ само за лице се съгласиха и вѫтрешно си останаха привързани на В. О., нпр. Малешевски въ Дупница, решени да се пазятъ отъ по голѣми попълзновения.

Последва претенция отъ комитета да се сношава направо съ погранични вѫтрешни околии. Тамъ вече не имъ отстѫпихъ и се запази правото щото само Ц. К. да се сношава съ тѣхъ. Въпрѣки туй тѣ пакъ крадешкомъ си позволяваха да пишатъ направо, нпр. дойде писмо за мене отъ вѫтре, тѣ, като ме нѣма мене, прочетатъ писмото и си позволяватъ да отговарятъ на писмото безъ да ме питатъ.

Така тѣ отъ самото начало — следъ първия успѣхъ презъ първитѣ 3—4 месеца — опитаха да ни направятъ насъ, като представители на В. О., излишни. Отначало тѣ само съ хитрувания, а сетне, като се почувствуваха закрепнала, почнаха и по-агресивно да настѫпватъ. Правото, тѣ да вематъ нишкитѣ въ рѫцетѣ си, мотивираха, че комитетътъ давалъ материяли за вѫтрешностьта. Забравяха, че тѣ, офицерскиятъ комитетъ, сѫществуваха само въ името на нашия авторитетъ, на нашата кауза. Мнозина се примириха съ тоя офицерски комитетъ, особено съ Бориса на чело, само за туй, че азъ и Дѣлчевъ

сме задъ тѣхъ и че не ще ги оставимъ да вършатъ глупости. Ризовъ така се изразяваше.

Тамъ се започна политиката на надиграване, изиграване, да се издигнатъ първомъ въ наше име, а сетне, издигнати, да почнатъ да прилагатъ не нашата програма, а своята тайна, офицерска програма, която радикално се различаваше отъ нашата. Още тогава, като угадихме всичко туй, тѣ бѣха въ нашитѣ очи измѣнници на нашата кауза, на която се бѣха обещали да служатъ до край. Колкото и да знаехме това азъ и другаритѣ въ Солунъ, трѣбваше да бѫдемъ отстѫпчиви за да не даваме поводъ за нови раздори и взаимни борби, като се решихме само да пазимъ вѫтрешностьта строго независима. Тѣхното — на офицеритѣ поведение бѣше неморално, измѣническо.

3-то. Още при първитѣ успѣхи съ пари хората почнаха да измѣняватъ първитѣ си понятия за хода на бѫдещата революционна борба. Щомъ се видѣха съ пари и съ положение, щомъ имъ се мѣрна възможностьта въ скоро време да прехвърлятъ оржжие въ Македония, веднага имъ се яви мисъльта да форсиратъ подготовката за въстание, и почнаха да бързатъ съ това въстание безъ да искатъ да знаятъ за нашитѣ предварителни условия по тия въпроси, за принципитѣ на В.О. Азъ пакъ се намѣрихъ въ сѫщото положение, въ което се намирахъ по-прѣди въ борба съ В. К., когато искаха отъ тукъ да форсиратъ въстанието. Азъ бѣхъ въ още по-лошо положение сега, защото бѣхме вече дали възможность на много наши хора и наши съчувственици да влѣзатъ въ прави сношения съ В. К., а пъкъ предъ свѣта и ние минавахме за съдружници съ тѣхъ.

Още тогава въ главитѣ имъ се бѣха зародили, макаръ и не оформено, онѣзи понятия за революционна борба вѫтре, за времето и характера на въстанието, за

ролята на емиграцията и на България отъ една страна и на В. О. отъ друга страна, за съотношенията на чисто боевитѣ елементи на организацията и пр., които после окончателно се оформиха въ Цончевия В. К.

Бозуковъ се изказа, той каза: „Вие ще го готвите въстанието полека-лека, докато то узрѣе за да бѫде „народно въстание", а пъкъ нпр. азъ ще го подигна самъ, ще нахлуя въ една околия съ една чета, ще произведа скандали, ще проглася въстание като изгоря нѣкое село или нападна градъ, и следъ това щатъ не щатъ ще дигнатъ въстание и другитѣ околии; турцитѣ ще ви накаратъ най-сетне, и ето ти Бозуковъ подига въстанието. Това бѣше само изразъ, непредпазливъ, на туй, що е било говорено между офицеритѣ и що се е вършело въ главитѣ на офицеритѣ. Началото на върховизма бѣше вече тогава оформено.

Отначало се церемонѣха поне съ Ц. К., но после почнаха открито да агитиратъ предъ надошлитѣ хора отъ вѫтре (войводи, дошли да приематъ оржжие и пр.), въ полза на хегемонията на В. К., къмъ който трѣбвало да се обръщатъ и отъ който трѣбвало всичко да очакватъ. Особено хората, които тукъ вербувахме да ги изпращаме за вѫтре, винаги на тия хора скришно отъ мене внушаваха да се смѣтатъ за хора на В. К., а не на В. организация. Чини ми се кѫде края на първата година па и следъ първия конгресъ наскоро си бѣха позволили да изпратятъ въ Солунъ секретно отъ мене и отъ Ц. К. нѣколко души съ Александъръ Кипровъ, съ цель да се доближатъ до Ц. К. ужъ като негови хора, да изучаватъ неговитѣ намѣрения и работи и да докладватъ тукъ на В. К., — опитъ за да има В. К. представителство тамъ вмѣсто да се сношава съ Ц. К. тукъ чрезъ насъ. Тогава азъ бѣхъ писалъ на Ц. К. едно писмо въ Солунъ, което комитетътъ тукъ бѣ хваналъ.

То бѣше частно писмо до Пере Тошевъ, въ което между друго съмъ описвалъ на Перета дволичната роля на офицеритѣ и му отваряхъ очитѣ да не се довѣряватъ и да бѫдатъ предпазливи. Азъ не знаехъ, че тамъ билъ Алекс. Кипровъ. Кипровитѣ другари се били между туй доближили съ Ц. К., станали довѣрени хора и имали достѫпъ до архивата та минало писмото презъ него и попаднало и въ София. Писмото, споредъ мене, не е можело да направи особенъ ефектъ, защото тѣ вече знаеха това мое мнение, бѣхме много спорили, но просто взели това писмо за поводъ да вематъ решение да се отърватъ отъ мене, защото тѣ вече се почувствували силни.

При първитѣ неприятности между насъ и В. К. презъ първитѣ месеци Дѣлчевъ замина, възмутенъ, съ голѣма чета вѫтре. Съ него бѣха и старитѣ войводи Кочо Мусгрука и Кръсто. И Бозуковъ пожела да отиде съ Дѣлчева, и той го прие. Цельта на четата бѣше просто да отидатъ кѫде Солунъ безъ опредѣлена цель. Още по пѫтя, въ Мелнишко и Демирхисарско, Бозуковъ и Дѣлчевъ помежду си охладнѣли. Дѣлчевъ си агитиралъ между селянитѣ, които се явявали предъ тѣхъ, въ името на Ц. К.; Бозуковъ се почувствувалъ предъ авторитета на Дѣлчеаъ безъ значение и не се решавалъ да агитира за В. К., да подига неговото значение. Захваналъ да агитира между момчетата за да ги разцепи и и най-сетне заявилъ на Дѣлчева, че не може съ него да върви. Раздѣлили се, останали съ него нѣколко тукашни момчета, а другитѣ — съ Дѣлчева. Дѣлчевъ писалъ на Ц. К. да му дадатъ пѫть да мине презъ кѫдето ще, но сѫщевременно описалъ разпрата си съ Бозукова и самия него. Но Бозуковъ, макаръ че е ималъ отворенъ пѫть и миналъ по канала презъ Поройско въ Кукушко, се убедилъ, че безъ Дѣлчева съвсемъ нищо

свое на може да прокара, че агитацията му никой не слуша. Разочарованъ отъ това, по показанията на нѣкои тамкашни хора, опиталъ се да хване едно богато турче отъ Дойранъ (идея, която отдавна се бѣше мѣркала на нашитѣ тамъ, но не могли да я приложатъ). Бозуковъ не успѣлъ и въ това, върна се недоволенъ отъ Ц. К., недоволенъ отъ приема вжтре, а просто разяренъ срещу Дѣлчева. Това доста разяри и другитѣ офицерчета срещу насъ изобщо, защото, види се, още тогава Бозуковъ е ималъ мисия да сондира почвата за бждещитѣ отношения на В. К. къмъ Ц. К. Азъ трѣбваше укротително да действувамъ предъ тѣхъ, да изглаждамъ лошитѣ впечатления отъ вжтре, за да не се отчайватъ отъ работа. Когато подиръ нѣколко време се върна тукъ и Дѣлчевъ, той съ Бозукова не искаше и да говори, не искаше и да се явява въ комитета. Дѣлчевъ вжтре отъ разговоритѣ си съ Бозукова, отъ неговитѣ претенции и поведението му бѣше дошелъ до сжщото увѣрение относително тайнитѣ намѣрения на офицеритѣ, които азъ по други пжтища открихъ тукъ. Като си размѣнихме мисли по тоя въпросъ, убедихме се, че еднакво сме се увѣрили, еднакви впечатления сме извлѣкли. Сарафовъ и С-ие бѣха много недоволни, че Дѣлчевъ, като се бѣ върналъ отъ вжтре, не отиде да имъ докладва за своята работа вжтре. Тѣ изказаха открито тая своя претенция, а Дѣлчевъ, особено като чу това, възмутенъ, отказа даже да идва въ комитета. Пакъ азъ едвамъ можахъ да го убедя да идва поне въ комитета, защото инакъ трѣбваше и азъ да престана да посещавамъ комитета. Дѣлчевъ се съгласи, че не е време за открить разривъ, и почна пакъ да идва въ комитета.

XIII.

Недовѣрието къмъ офицеритѣ отъ новия В. К. се усилва.— Планътъ да се изпратятъ офицери въ вжтрешностьта се осуетява. — Следъ арестуването на Ц. К. въ Солунъ се прави новъ опитъ отъ В. К. да се наложи на В. О. — Капитанъ Софроний Стояновъ въ Солунъ. — Настроение противъ Гьорчо Петровъ и опитъ да го убиятъ. — Б. Сарафовъ отказва да отстжпи мѣстото си въ В. К. на генералъ Цончевъ. — Открита борба между тѣхъ. И дветѣ партии усилено агитиратъ една противъ друга. — Победата клони въ полза на Цончева.

12 юний.

Нѣколко месеца подиръ установяването на комитета (4—5 месеца), следъ като офицеритѣ се бѣха осетили господари на положението, свикаха тукъ изъ провинцията и София своитѣ съчувствуващи офицери, до 20-тини души на чело съ Цончевъ и Янковъ, да имъ докладватъ, види се, какво сж извършили и да си опредѣлятъ по-нататъшната си тактика. Тѣ се бѣха срѣщали на съвещание безъ насъ, и, види се, имъ се бѣха оплакали отъ нашата опоритость.

Опитътъ съ Бозуковъ, моето опорито държане тукъ и пълното разочарование на Дѣлчева отъ тѣхната лоялность, види се, ги бѣха стреснали, та тѣ искаха, види се, да вематъ нови решения та нѣкакъ си да могатъ да ни подействуватъ да отстжпимъ. Така си го тълкувахъ азъ, защото преди да се събератъ офицеритѣ комитетскитѣ офицери си бѣха позволили да лансиратъ предъ насъ идеята, че въ Ц. К. трѣбвало да влѣзатъ двама офицери и въ всичкитѣ окржзи тъй сжщо да влѣзатъ офицери.

На едно отъ събранията имъ бѣхме повикани да присжтствуваме, азъ и Дѣлчевъ. То бѣше сжщото събрание, въ което Сарафовъ каза онѣзи думи, че всѣки поручикъ може да изпълнява съ достойнство министер-

ска служба. На събранието бѣха си дали ужъ ролята на арбитъръ по нашитѣ недоразумѣния, и то съ цель ние да поотстжпимъ. Доколкото си спомнямъ, въ това събрание, следъ като се пооплакахме ние отъ другаритѣ си офицери, тѣ излѣзоха съ нови искания—да влѣзатъ двама офицери въ Ц. К. и да влѣзатъ 14 до 16 души офицери in согроге въ вжтрешностьта и да се разпредѣлятъ по окржзитѣ, да завзематъ ржководството на организацията. Спорове дълги. Не можехме да приемемъ, защото виждахме намѣренията имъ. Янковъ и Гарофаловъ въ разговоръ неосетно си откриха картитѣ — ржководството на органнзацията да мине изцѣло въ ржцетѣ на военнитѣ, а на нашитѣ цивилни хора да се остави интендантската часть. Унтерофицеритѣ щѣха да влѣзатъ по районитѣ като подчинени на офицеритѣ и мрежата щѣше да бжде пълна. Ние открито имъ казахме, че сме разбрали тенденцията и не приемаме това и ще се боримъ. Тѣ отричаха, че има такава тенденция, но понеже Янковъ се избърбори и я изказа, тѣ бѣха смутени и се нахвърлиха и на Янкова. Въ разговоритѣ съ тѣхъ явно се изказа тѣхното поведение, че вжтрешнитѣ наши дейци, даскали, сж негодни хора та трѣбва да бждатъ замѣнени съ военни хора. Офицеритѣ намираха вече излишна по-нататъшна словесна подготовка на народа; смѣтаха, че въ това отношение доста е направено, а главната имъ надежда е била на въоржженитѣ сили, които ще нахлуятъ отъ тукъ. Сжщото това искаше и В. К. преди тѣхъ. Идеята за повсемѣстно въстание, която азъ имъ изтъквахъ въ общи черти, тѣ приемаха, но идеята за всенародно въстание не имъ бѣше приятна, считаха населението вжтре негодно, неспособно да се бори, както мислѣше и стариятъ В. К. по тоя въпросъ. Вече у тѣхъ бѣше узрѣлъ въпросътъ, че въстанието трѣбва отъ тукъ да се подигне, а моето настояване, че въстанието

трѣбва да бѫде краенъ резултатъ на дългогодишна революционна работа и частична борба, тѣ си го тълкуваха съ нашето желание вѣчно да работимъ, а никога да не свършимъ. У тѣхъ пѫтьтъ бѣше ясенъ и кратъкъ — чисто по генералъ Николаевски: събери пари, купи пушки, сѣбери хора, нахлуй вѫтре и бѫди доволенъ, каквато помощь и да ти се даде вѫтре. Кратко и ясно!

По идеитѣ по тоя въпросъ не се разбрахме; всѣки си остана на своето. Тѣ, макаръ недоволни, престориха се, че нѣма да прибѣгнатъ до агресивность за прилагане своитѣ планове. Ние си останасме пъкъ съ убеждението, че тѣ сѫ готови на всѣкакви лудости, а тѣ — че ние сме непоправими песимисти, ако това имъ бѣше убеждение. Предложението имъ, да влѣзатъ офицери вѫтре, ние по принципъ не отхвърлихме, не можехме да сторимъ това. Но имъ изтъкнахме всичката изкуственость и несъобразность на тѣхната система. Дѣлчевъ не отричаше никому правото да отива вѫтре, но сѫщевременно си задържаше правото да се отнася съ всѣкиго, както той знае. „Идете, — казваше той — кой ви спира?“ Но това офицеритѣ не искаха, а искаха съгласие. И азъ не имъ отричахъ правото да отиватъ вѫтре, но не се съгласявахъ да идатъ въ група изведнажъ, понеже то ще стане причина на раздори и ще предизвика отпоръ отъ вѫтрешнитѣ дейци. Съгласявахъ се да отиватъ незабелѣзано единъ по единъ, да бѫдатъ тамъ на разположение на Ц. К. и да се предадатъ на работа въ мѣста, които ще имъ посочи Ц. К., за да могатъ да се слѣятъ съ мѣстнитѣ работници, да се сдушатъ и по йерархически редъ да заематъ онова положение въ организацията, което заслужатъ съ дейностьта си. Остана statuquo-ante и да продължаваме, а офицеритѣ секретно ще да си говорили за бѫдещето. Тѣ предварително бѣха опредѣлили лицата, които отказали, щомъ азъ казахъ, при кои условия ще ги приемемъ.

Славчо Ковачевъ щѣше да ходи, готвѣха Камбурова, Саракинова и др. Даже и онѣзи, които биха заминали при моитѣ условия, азъ си запазвахъ правото да се произнеса за личноститѣ, защото не всички ми се виждаха годни. Понеже работитѣ вжтре бѣха доста напреднали, сериозно се опасявахъ отъ неуравновесени хора да влѣзатъ вжтре, да не би при нѣкоя афера да дигнатъ въ нѣкоя околия въстанието. Единъ отъ мотивитѣ да упорствувамъ противъ отиването на офицеритѣ in corpore бѣ, че съ това вече се предрешаваше отъ тукъ въпросътъ за въстанието безъ смѣтка за подготовката вжтре. Относително офицеритѣ, които искаха да влѣзатъ въ Ц. К., прехвърлихме въпроса върху другаритѣ въ Солунъ, тѣ да се произнесатъ. Тѣзи се произнесоха по въпроса. Пратиха отъ тѣхъ, струва ми се, специяленъ пратеникъ, офицеринъ да агитира предъ Ц. К., защото упорството ми отдаваха на моето доктринерство, а на Дѣлчева — на славолюбие, като явно казваха, че Дѣлчевъ желае да става главнокомандующъ въ въстанието. Повече роптаеха противъ Дѣлчева, именно защото така го подозираха. Това недоволство противъ него доведе до опита да смирятъ Дѣлчева чрезъ бой въ комитета, което стана по-сетне.

Въпросътъ за нахлуването на офицери умрѣ самъ по себе, защото тѣхнитѣ кандидати не приеха нашитѣ условия. А да нахлуятъ безъ наше съгласие още не се решаваха. За офицеритѣ въ Ц. К. подиръ дълги разбирателства, за да не дохажда работата до разривъ, другаритѣ въ Солунъ въпрѣки нашата опитность отъ тукъ се съгласиха да приематъ единъ офицеринъ съ съвещателенъ гласъ, като запазиха правото намъ тукъ съ Дѣлчевъ да изберемъ офицерина. По взаимно съгласие тукъ съ офицеритѣ отъ комитета се спрѣхме на капитанъ Димитъръ Венедиковъ, като по-умѣренъ между

тѣхъ и по-свестенъ. Инструкциитѣ, които тѣ му бѣха дали, види се, не бѣха го задоволили, та пожела и азъ да го освѣтля върху положението вжтре и върху ролята, която му се пада да играе тамъ. Най-сетне и той се отказа да замине, защото намѣри, че се намира между два камъка, убеди се, че ролята е неблагодарна, безполезна. Другаритѣ му го обвиняваха въ нерешителность. Следъ това тоя въпросъ замлъкна, защото недоразумѣнията между офицеритѣ и насъ се бѣха увеличили.

Чакъ когато Ц. К. въ Солунъ биде арестуванъ въ цѣлия си съставъ, тукашниятъ комитетъ се реши да използува момента, катастрофата, която постигна организацията та относо подигна въпроса и за офицери въ Ц. К. и за мандатъ на тукашния В. К. да работи по свое усмотрение мимо мене тукъ. Дѣлчевъ тогава бѣше вжтре. Тамъ бѣше настжпило разочарованне; Ц. К. нѣмаше. Освободениятъ членъ Хаджи Николовъ бѣше му пусналъ юздитѣ, бѣше решилъ да се прави въстание на всѣка цена. Бѣше писалъ окржжно до околиитѣ да правятъ въстание, „бѣше тя вече", а тукъ бѣше пратилъ на В. К. пълномощно да подигне въстание и мимо мене. Бѣше пратилъ и бѣли бланки съ печата на Ц. К. до тукашния В. К., съ тия бланки, изпълнени съ пълномощно, да се пратятъ офицери по околиитѣ, както намѣрятъ за добре.

Азъ бѣхъ самъ тукъ; нѣмаше наши вѣрни хора тукъ, а азъ се намирахъ въ открита борба съ офицеритѣ отъ комитета. Поради катастрофата въ Солунъ тѣ бѣха взели сила, но въ сжщото време моето упорство бѣше ги стреснало, да не би да имъ се разклати тукъ положението като комитетъ въ България. Разбърканото положение вжтре не имъ даваше куражъ да се хвърлятъ въ авантюра. Азъ имъ бѣхъ всѣкакъ потрѣбенъ.

Подиръ катастрофата въ Солунъ отъ тукъ бѣха пратили капитанъ Софроний Стояновъ да влѣзе като членъ въ Ц. К. Той отъ Солунъ имъ известявалъ, че тамъ е мжчно да се стои и че въ вжтрешностьта положението е разбъркано. А тѣхното решение, да произведатъ въстание, се крепѣше върху готовата почва — да се качатъ на коня и да тръгнатъ. Пълномощията имъ дойдоха, но никой отъ офицеритѣ не се решаваше да отиде въ Солунъ въ Ц. К. Да нахлуятъ съ чети, да дигнатъ въстание, види се, сжщо тъй не можеха да се решатъ. Предъ тая неизвестность на положението тукъ и вжтре събраха всички свои близки приятели отъ тукъ и провинцията, офицери около 30—40 души, за да си опредѣлятъ, какво да правятъ. Като най-лесно бързо взели решение, че мене трѣбва да ме махнатъ отъ България или да ме убиятъ. Четирма си предложили услугитѣ редомъ да отидатъ да ме убиятъ, докато не сполучатъ. Славчо Ковачевъ е билъ п ъ р в ъ. За да могатъ да си осигурятъ положението тукъ, азъ прѣчехъ, понеже представлявахъ моралната сила на Ц. К. Решението имъ дойде до ушитѣ ми. Получихъ косвени заканвания за убийство, ако не си замина за вжтрешностьта. Имаше следене, а единъ день Славчо Ковачевъ тържествено дойде въ кжщи да ме убива, защото тѣзи пълномощни, които Софроний Стояновъ бѣ издействувалъ отъ Х. Николова, бѣха закъснѣли, а тѣ помислили, че азъ съмъ ги спрѣлъ. Азъ открито му казахъ, че зная, защо е дошелъ; казахъ му, че не съмъ получилъ такива пълномощни. Обърна се на разговоръ и сетне отидохме въ гостилництта и пихме бира. Борисъ го бѣше боцкалъ за да ме сплаши, но не е искалъ до крайность да отидатъ, да ме убиятъ. Положението имъ бѣше — ни съ мене, ни безъ мене. Не бѣха самоувѣрени въ своя умъ. Това се вършеше презъ есеньта и зимата втората година. Този куражъ го бѣха взели

следъ първия конгресъ. На конгреса азъ ги подържахъ и Дѣлчевъ сѫщо; все мислѣхме, че ще се оправятъ работитѣ, разчитахме на себе си, а не искахме да излѣзе въ явность раздорътъ, за да не рухне дѣлото.

Въ онѣзи събрания на 30—40 души (безъ Цончева и безъ подполковникъ Николова, но въ споразумѣние съ тѣхъ) бѣха решавали тогавашнитѣ офицери отъ комитета да се откажатъ отъ комитета и всички съ чети да нахлуятъ вѫтре да превзематъ организацията, а Цончевитѣ другари да взематъ комитета въ свои рѫце.

Азъ, силно притиснатъ и заплашванъ тукъ, останахъ безъ пари (тѣ бѣха забранили да не ми се дава), останахъ самъ тукъ, отидохъ въ Търново при Тодоръ Кърбларовъ на почивка. Това Борисъ предъ Васъ е наречълъ интерниране. Наистина бѣше ми дотегнало да ме пазятъ тукъ всѣка вечерь мои вѣрни момчета — кѫщата ми и да слушамъ обвинения и отъ обществото, че азъ съмъ билъп ричина на раздоритѣ и пр. и пр.

При всичко че бѣха тука решили офицеритѣ, цѣли месеци минаха и нищо не предприеха, бояха се отъ вѫтрешнитѣ дейци и отъ Дѣлчева, който бѣше вѫтре. Малко време трѣбваше да останатъ сами на себе си за да изгубятъ концитѣ на своитѣ умища. Почнаха се раздоритѣ между тѣхъ.

Решението си за Цончева офицеритѣ му съобщили съ официално писмо, — поканили Цончева да си даде оставката и да влѣзе въ комитета. Положението имъ бѣше безизходно: бѣха изгубили нашата подкрепа, а много се бѣха ангажирали съ дѣлото та имъ трѣбваше Цончевъ съ своя авторитетъ тукъ да закрепи положението, а тѣ да влѣзатъ вѫтре. Още сѫщия день, когато сѫ изпратили писмото на Цончева, Симеонъ Радевъ и други приятели на Бориса нагъватъ Бориса и го убеждаватъ мѣстото въ комитета да не си отстѫпва на Цончева. Или въ

името на лично приятелство или въ името на взаимни интереси, кой ги знае, силно го надумвали, като му обещавали, види се, подръжка тука, за да може да мине и безъ насъ Борисъ, който се колебаялъ, види се, се разкаялъ. Тогава отъ В. К. пишатъ второ писмо на Цончева и го молятъ сега за сега да отложи своята оставка. Личеше си по това време, че има вече различие между офицеритѣ. Едни приятели на Бориса, и други — на Цончева. По-сериознитѣ не бѣха доволни отъ лудориитѣ на Бориса, особено на Славчета Ковачевъ. Тия, именно посериознитѣ, въ името на тайния мандатъ, съ който Борисъ и Сіе влѣзоха въ комитета, недоволни сега, сж имали морално право да подканятъ Бориса да отстжпи на Цончева. Борисъ, като е дължалъ всичко на тия хора, считалъ се е задълженъ да отстжпи, сигурно следъ дълга борба. Въ решителния моментъ на колебание Симеонъ Радевъ и др. му даватъ куражъ, погъделичкватъ неговото самолюбие („ти ни съживи комитета, ти си направилъ всичко, ти си популяренъ сега въ цѣлъ свѣтъ; защо сега ти да отстжпишъ на единъ Цончевъ?“ и пр.). И тъй въпрѣки налягането на Николовъ, Янковъ, Протогеровъ, Стоенчевъ и др. Борисъ се пишмани и остана.

Щомъ сарафовци пратили първото писмо Цончеву, подполковникъ Николовъ отърча въ Видинъ да надумва Цончева да дойде и да поеме дѣлото. Цончевъ побързва и си дава оставката и дохажда въ София. Борисъ, както се каза, бѣше разколебанъ, но офицеритѣ не се отчайвали, като вѣрвали, че Борисъ нѣма да отива до крайности и че ще отстжпи, щомъ вече Цончевъ се явява въ София. Трѣбва да се спомене, че заедно съ първото писмо Борисъ е разпратилъ окржжно до дружествата, въ което съобщилъ, че ще си даде оставката и че Цончевъ ще поеме дѣлото, заради което щѣлъ да се свика извънреденъ конгресъ. Въ време на тия кавги между

цончевисти и сарафисти Дѣлчевъ още не бѣше се върналъ отъ Македония, а азъ бѣхъ тукъ, понеже въ Търново стояхъ само около петь недѣли.

Единъ день Борисъ свиква всичкитѣ свои и цончеви приятели, до 40 души, между които и Цончевъ, и имъ заявява, че той съ другаритѣ си остава и за напредъ въ комитета. Заявява имъ, че който обича, да го подържа, а който не, че той ще знае да се разправи съ такива, и поканва още въ момента да напустнатъ стаята, ако има такива. Завръзва се остра кавга; почти всичкитѣ, докачени, ставатъ и напускатъ събранието и се обявяватъ неприятели на Сарафова. Борисъ остава самъ съ Ковачева и Давидова. Офицеритѣ бѣха възмутени, че генералътъ е изигранъ отъ Сарафова, че е докачена честьта му и пр. Отъ тоя моментъ се опредѣлятъ вече ясно дветѣ партии, на Сарафова и на Цончева. Последнята се залавя чрезъ агитация именно чрезъ дружествата да свали Сарафова. Цончевъ си туря задача чрезъ свои делегати да свика конгресъ и да свали Бориса. Този пъкъ сѫщото предприема противъ Цончева, — да си докара делегати на конгреса.

Веднага следъ тѣхното скарване въ събранието и дветѣ страни предъ мене безогледно се критикуваха. Борисъ явно обвиняваше Цончева, че той иска да превземе организацията, че има връзки съ двореца и че даже подиръ това събрание направо е отишелъ въ двореца да докладва за резултата. Азъ погледнахъ на туй разцепване съ истинско недоволствие, защото всичкитѣ дивотии на борисовци азъ смѣтахъ за детинщина, не се докачахъ лично, а бѣхъ сигуренъ, че вѫтрешната организация е доста силна да се опре на тѣхното нахлуване. Смѣтахъ нашитѣ взаимни отношения просто застрашени отъ вѫтрешната буря, че тая буря ще мине и че Борисъ пакъ ще поиска нашето съдействие въ името на дѣлото.

Въ това вѣрвахъ дълбоко. На раздѣла съ Бориса явно му казахъ, че се надѣвамъ че лудориитѣ ще минатъ и пакъ ще се ставимъ заедно.

При това настроение съ истинско неудоволствие посрещнахъ раздора, защото моята главно желание, — да се прокара революционната идея въ българското общество тукъ, бѣше вече почнало да тържествува, а се бояхъ, че ако тия хора, които прокарваха тая идея, а тѣ бѣха все сѫщитѣ офицери, които се караха, се компромитиратъ чрезъ взаимни гонения, че и идеята ще пострада, затова бѣхъ готовъ на всички жертви отъ своя страна само и само да вървятъ работитѣ въ тѣхни рѫце. Азъ бѣхъ тукъ гостъ, дошелъ да използувамъ за дѣлото тукашнитѣ условия и за себе си не се грижехъ. Знаехъ, че щомъ азъ тука стана излишенъ, щомъ се почувствувамъ такъвъ, азъ ще намѣря отворени обятия въ Македония, гдето винаги съмъ билъ духомъ у дома си. Тукъ азъ никога не се осещахъ тъй домашенъ щото напълно да се слѣя съ тукашния животъ.

Когато се опитваха еднитѣ и другитѣ да се сближатъ съ насъ съ цель да надвиятъ противната страна, азъ съветвахъ да се сближатъ междуособно, Цончевъ и Борисъ да останатъ въ комитета, като обещавахъ да ги подържамъ, стига тѣ да се откажатъ отъ манията да завоюватъ вѫтрешната организация и да форсирватъ въстанието. Но изглеждаше, че тѣ съ всичкия жаръ на докачено офицерско честолюбие бѣха вече непримирими врагове и че не може да стане сближение между тѣхъ.

Общото настроение на комитетскитѣ кржгове и донегде въ провинцията, което щѣше да се прояви въ предстоещия конгресъ, изглеждаше, че клони въ полза на Цончева, у когото по-благоразумитѣ елементи виждаха по-голѣма гаранция противъ лудориитѣ на Бориса и Славчета.

XIV.

Сарафовъ се колебае. — Среща между Цончева и Гьорчо Петровъ; окончателенъ разривъ между тѣхъ. — Извънреденъ конгресъ, свиканъ отъ Сарафова. Цончевъ надделява. — Сарафовъ арестуванъ. — Втори В. К. на чело съ Хр. Станишевъ. — Г. Петровъ арестуванъ. — Гарвановъ става председатель на Ц. К. — Дели Ивановъ и Д. Стефановъ нови задгранични представители на В. О.

И двѣтѣ партии бѣха почнали на самостоятелна нога да работятъ и да минаватъ като „комитетъ". Борисъ мимо и открито противъ насъ, именно противъ нашия човѣкъ Малешевски, бѣше проводилъ пограничния офицеръ Саевъ ужъ допълнително при Малешевски, като тѣхенъ човѣкъ, но съ тайна мисия да превземе куриеритѣ на Малешевски, да рови вжтре въ пограничнитѣ околии за да подготви почва за нахлуване вжтре. Между главнитѣ противници на Сарафова отъ нашитѣ хора бѣха Сава Михайловъ, Чучковъ, Чернопѣевъ, Сандански. Азъ всичко надушихъ и бѣхъ взелъ мѣрки. Саевъ се отметна отъ Бориса и мина на страната на Цончева и почна да работи въ негово име. Сжщо и членътъ на Борсовия комитетъ Саракиновъ се отметна. При всичко че шансоветѣ бѣха на страна на Цончева, ние двамата — Дѣлчевъ бѣше се завърналъ — решихме да не му даваме подръжката си. Сжщо отхвърлихме предложението на Бориса да го подържаме противъ Цончева. Останахме неутрални и гледахме да пренесемъ колкото се може по-скоро и повече материялъ, който бѣше по границата и който ние безъ писмо отъ комитета не можехме да вземемъ. Щомъ Саевъ се отметна, Борисъ се съгласи щото материялътъ, който бѣше въ района на Дупнишко, да мине въ ржцетѣ на Малешевски.

Въпрѣки нашето държане, види се, цончевци се почувствували въ сила и си осигурили, че ще бждатъ из-

брани въ бѫдещия конгресъ та почнаха да се държатъ вече като комитетъ, като представляваха, че Борисъ, като аджамия човѣкъ, се отметналъ самъ съ 2—3 другари и че ще бѫде просто замѣстенъ отъ Цончева.

Азъ имахъ една-две срещи съ Цончева по тоя въпросъ. Той още повече се показа привърженикъ да се ускори въстанието. Той ми предложи да го подкрепимъ за да се избере въ комитета, а по условията за нашитѣ отношения отиде по-далечъ отъ Бориса, а именно че съ неговата подръжка ние сме щѣли да можемъ въ скоро време да прехвърлимъ въ вѫтрешностьта потрѣбното количество оржжие, да изпратимъ нуждното количество водители за въстанието и презъ лѣтото, най-късно есеньта сѫщата година да дигнемъ въстанието. Той ми привеждаше и политически мотиви, че времето било сгодно, че Русия била наклонна. Още ми каза доста наивно, че той, „като генералъ, излѣзълъ на чело на освободителното дѣло", не можелъ да влиза въ нашитѣ роли, да върви по пѫтя, който ние сме вървѣли, по пѫтя на Ризовци и пр. та да се излага на нападки отъ обществото, вестницитѣ и пр.; неговото достолепие не му позволявало и пр. Още тогава началническитѣ мѣста той вече предвидѣлъ и по благоволение ги раздаваше: мене бѣше предвидѣлъ да завеждамъ пограничнитѣ пунктове съ Янкова заедно и да препращамъ хората и материялитѣ вѫтре, а въ време на въстанието азъ съмъ щѣлъ да бѫда интендантъ въ неговия щабъ, а пъкъ Ц. К. щѣлъ да бѫде интендантъ въ цѣлата страна. За Бориса той ме подканяше да го убедя да влѣзе вѫтре и за сега да бѫде тамъ началникъ на боевитѣ сили въ Македониа, а въ време на въстанието ще да му се дадѣла командата въ нѣкоя область. Генераленъ началникъ на въстанието — главнокомандующъ, разбира се, щѣше да бѫде Цончевъ.

Съ детинска предвзетость Цончевъ се силѣше да ме склони, и чудно му се виждаше, когато азъ не приемахъ нищо отъ това, което говори, и че дори му съветвахъ, щомъ има такива мисли, по-скоро да се откаже отъ това дѣло съвсемъ, като му предвиждахъ пълно фияско. Азъ му развихъ, както други пѫть му бѣхъ говорилъ, нашия планъ на действие и нашето мнение по въпроса за въстанието, именно, че въстанието ще искаме да става на вѫтрешна почва, което той приемаше, че ще го смѣтаме като краенъ резултатъ на една дългогодишна революционна частична борба, че ние ще чакаме да ни се наложи отъ хода на събитията вѫтре, че ще го прокламираме само тогава, когато ни се види по необходимость наложено и че ще го прокламира само Ц. К. и никой другъ, че ние не можемъ да приемемъ въстание, прогласено отъ София. Заявихъ му, че съ своитѣ сили решително ще се опремъ на всѣки опитъ отъ тукъ да се наложи намъ въстание. Политическитѣ съображения, които той ми навеждаше, че Русия била ужъ готова да ни подкрепи, азъ ги отхвърляхъ, понеже въ нашата програма за въстание не се предвиждаха никакви политически съображения. Ние си представяме въстанието за избухъ на чисто народо движение, избухъ, който може да стане безъ огледъ къмъ политическата констелация въ Европа (това бѣше нашиятъ идеалъ). Казахъ, че за сега нашата организацията ще счита за свой истински привърженикъ само оня комитетъ въ България, който ще я подкрепва материялно и морално, който ще и дава опитни хора на помощь, но безъ претенции, за да съживаваме вѫтре организацията и да я усилваме и само въ този духъ да ускоримъ въстанието, а не да наложимъ едно изкуствено въстание. Личното положение на Цончева не само не уважавахъ, но го и укорихъ даже за това. Съветвахъ го да отхвърли титлата генералъ и да

влѣзе въ работа по дѣлото просто като Иванъ Цончевъ, като го увѣряваха, че сетне, ако влѣзе вжтре, че той пакъ ще си заеме положението, което му се пада. Тия приказки той бѣше слушалъ и другъ пжть отъ мене и винаги съ огорчение се раздѣляше съ мене.

Последната ми среща съ него по тия въпроси бѣше въ участъка (II полицейски участъкъ въ София), гдето бѣхъ арестуванъ, когато Сарафовия комитетъ арестуваха. Бѣше дошелъ да ми прави последно предложение все въ този духъ. Азъ бѣхъ говорилъ съ Дѣлчева и бѣхме твърдо решили да му обявимъ тукъ борба и още тукъ да го парализираме, за да не се прехвърли борбата вжтре, защото дори се опасявахме, да не би да успѣе да запали нѣкоя вжтрешна околия и да ускори въстанието. Видѣхме, че той е решенъ скоро да дига въстание. Азъ му отговорихъ решително и по-остро, и той по-остро отговори. Последнитѣ му думи бѣха: „Ти си тукъ зло за всички и трѣбва да се махнешъ отъ България!". Азъ му отговорихъ, че и да съмъ мислилъ да си отивамъ вжтре, сега нарочно ще стоя тукъ за да прѣча на неговитѣ много пакостни за Македония планове. Така се раздѣлихме и отъ тогава не се поздравляваме. Азъ това негово обращение сметнахъ за обида и престанахъ да се поздравлявамъ съ него.

Презъ време на тия разбирания съ Цончева имахме срещи и съ Бориса. Той бѣше вече цѣлъ на наше разположение, а искаше преди месеци да ме убива. Той вече отъ сърдце и душа одобряваше нашитѣ планове, само да го приемемъ въ своитѣ редове; да забравимъ, що било, що не било, и „да си приберемъ като квачка пилцитѣ" (неговъ изразъ, помня го). Азъ бѣхъ за туй, да се примири съ Цончева, но Борисъ мотивираше своя отказъ да се сдружи съ Цончева главно съ туй, че Цончевъ билъ човѣкъ на двореца и че по заповѣдь на двореца той излѣзълъ на чело.

Главниятъ мотивъ бѣше амбиция у Бориса. Симеонъ бѣше го курдисалъ въ сгоденъ моментъ противъ Цончева, а Бориса да го инжектирашъ бѣше лесно. Имаше у Бориса и офицерски инатъ. Дѣлчевъ казваше: „или тѣ ще те тъпчатъ или ще ги тъпчешъ". Дѣлчевъ бѣше на мнение да се държимъ гордо спрямо тѣхъ.

Понеже бѣхме решили да парализуваме плановетѣ на Цончева, съ Дѣлчева решихме да вземемъ участие въ агитацията по изборитѣ на делегати за конгреса. Борисъ си предлагаше услугитѣ да агитира противъ Цончева, и то не той да изпъкне въ комитета (ние искахме неутраленъ комитетъ), а други хора, за които и ние бихме се съгласили.

Стана извънреденъ конгресъ, свиканъ отъ Бориса. На тоя конгресъ присѫтствува Дѣлчевъ, — подмамиха го. За този конгресъ Сарафовъ ни обещаваше, че ще излѣзе съ една листа за неутраленъ комитетъ безъ да влиза той вѫтре. И наистина излѣзе съ такава листа на конгреса, но Цончевитѣ хора спечелиха съ два-три гласа. Въ листата на Сарафова бѣха Петъръ Васковъ, Апостолъ Димитровъ и други, не много известни лица. Въ противната листа бѣха Цончевъ и др. Конгресътъ се свърши като останаха два комитета. Борисъ на конгреса се бѣше изразилъ (обвиняванъ, че пръскалъ, че злоупотрѣбявалъ), че „тая ржка е печелила, тая ржка ги е харчила, ето ви смѣтката по облигациитѣ, а за друго не давамъ смѣтка". Цончевъ бѣше избранъ, но фактически Сарафовъ задържа силата, още бѣше силенъ. Печатътъ на комитета, материяли (освенъ тия въ Дупнишко, които бѣше предалъ намъ) бѣха въ негови ржце. Цончевъ само номинално фигурираше, но не бѣше признатъ и установенъ.

Следъ малко комитетътъ на Сарафова биде разтуренъ, а сарафовци арестувани. По това време съ Дѣл-

чевъ смѣтахме, че трѣбва непремѣнно да завладѣемъ тукъ комитета съ хора, които да се противопоставятъ на Цончева и да не му позволятъ съ силата на тукашната организация да приложи плановетѣ си за въстание вжтре. Тогава се прибѣгна до хора неизвестни, толкова незамѣсени въ дѣлото, хора отъ по-идеалистиченъ калъпъ, та тогава за пръвъ пжть се решихме да излѣзе листа тукъ чисто отъ наше име, отъ името на В. О. Понеже азъ бѣхъ вече много замѣсенъ въ тукашнитѣ работи и имаше мълва срещу мене въ обществото, решихме съ Дѣлчева азъ да замина вжтре, а той да се нагърби да прокара новата листа. Имахме и други съображения да замина: трѣбваше да се подготви въ североизточнитѣ райони въ Македония почва за евентуаленъ отпоръ противъ Цончева. Единъ отъ насъ трѣбваше да освѣтли по съ време вжтрешнитѣ дейци въ пограничнитѣ райони за всичко, което се готви и може да последва.

Докато ние съ Дѣлчева кроехме тоя планъ, сарафовци бидоха арестувани. Дѣлчевъ бѣше заминалъ тогава по границата. Азъ се прикрихъ, докато се върне Дѣлчевъ, тукъ въ София и въ Горня Баня. Дѣлчевъ се върна отъ Кюстендилъ и се срещнахме въ Горня Баня, гдето обмислихме за листата противъ Цончева и за борбата съ него.

Стояхъ скритъ, докато отвънъ се водѣше агитацията въ провинцията, докато се събра и се свърши конгресътъ. Азъ бѣхъ сериозно преследванъ отъ полицията — дойдоха единъ пжть 70 стражари, но не посмѣха да ме хванатъ, избѣгаха.

Докато заседаваше конгресътъ, все идваха при мене на Горня Баня много делегати, Дѣлчевъ, Станишевъ и пр. Нашата листа не се прокара; избраха се Михайловски, Цончевъ, Кеповъ, Владимировъ, Димитровъ и други.

Следъ свършването на конгреса азъ самъ се предадохъ на полицията и бидохъ арестуванъ въ VII полицейски участъкъ. Тогава дохажда при мене Цончевъ въ участъка.

Дѣлчевъ бѣше се подхлъзналъ малко тогава, бѣха го завлѣкли. Ходилъ въ комитета и бѣха направили нѣкакво съглашение. Между друго Дѣлчевъ бѣше се съгласилъ да предаде материялитѣ, които по границата Сарафовъ ни бѣше предалъ, на новия комитетъ. Ние бѣхме се много разсърдили. Малешевски и Сандански бѣха разярени. Азъ бѣхъ противъ цѣлото съглашение. Идва Дѣлчевъ въ участъка, идваха Кеповъ и Влад. Димитровъ да се съветватъ и да ме надумватъ, но азъ все бѣхъ противъ и подържахъ, че ще бѫдатъ изиграни отъ Цончева. По тоя поводъ именно идва Цончевъ при мене. Най-много се ядосвахъ и се противѣхъ заради материялитѣ; увѣрявахъ, че всичкитѣ хитрости на Цончева и видими отстѫпки сѫ за да пипнатъ въ свои рѫце пушкитѣ, които бѣха близу до 700—800 манлихерки. Дѣлчевъ се подхлъзна, цончевци взеха пушкитѣ (съ тѣхъ пушки после ни биха). Щомъ стана това, скоро Цончевъ измѣни поведение, не подържа съглашението, и затова Кеповъ, Вл. Димитровъ и др. се скараха съ Цончева, не можеха вече да работятъ съ него та наскоро си дадоха оставкитѣ. А Цончевъ си продължи работата и почна да си готви почва за да нахлътватъ негови чети вѫтре. Той главно прибра стари войводи отъ харамийски типъ, които ние бѣхме изхвърлили, на чело съ Дончо войвода. Прибра множество бивши наши работници, недоволници отъ насъ, защото сѫ били отхвърляни или преследвани отъ организацията заради тѣхни грѣхове (злоупотрѣбления съ организационни пари и пр.). Сѫщо така прибра всички недоволни елементи отъ Борисова страна безъ да се взема въ внимание какъвъ-годе моралъ.

За противодействие на Цончева, Дѣлчевъ бѣше изтъкналъ Станишева и другари, та после отъ тѣхъ излѣзе комитетътъ на Станишева.

Азъ и като излѣзнахъ отъ участъка, гдето стояхъ $4^1/_2$ месеца, въ течение на единъ месецъ не взимахъ вече прямо участие, защото презъ туй време бѣше Гарвановъ влѣзълъ въ Ц. К. и той бѣше назначилъ Дели Иванова и Стефанова Димитъръ за задгранични представители, а и станишевци се отнасяха съ недовѣрие къмъ мене (по стари недоразумения отъ предсарафовския комитетъ). Затова въ споразумение съ Дѣлчева остана той да ржководи тукъ борбата. Бояхме се Гарвановъ да не би да се прехвърли къмъ Цончева. Съ Гарванова не бѣхъ добре.

Нека тукъ да спомена, че презъ времето преди Цончевъ да влѣзе въ комитета, цончевци, като решавали плана за нахлуване, много сж разчитвали на Гарванова поради бивши връзки съ „Братството". Гарвановъ е билъ тѣхенъ човѣкъ и тѣ сигурно сж били съ него въ съгласие, той отъ вжтре да имъ предаде всичко въ случай на въстание. Таково споразумение е имало. (Сега, когато убиха Сарафова и Гарванова, Цончевитѣ хора съ злорадство говорѣха за Гарванова: „Така му трѣбва, измѣнникъ!". Цончевиститѣ повече се сърдѣха на Гарванова като на измѣнникъ, отколкото на Сарафова.

Гарвановъ се оттегли отъ Братството, както знаете. После бѣше недоволенъ и отъ Бориса. Борисъ го е готвѣлъ за Ц. К., това е било обещано на Гарванова, че ще го вмъкне въ Ц. К. съ свои хора, като се засили, просто ще завзематъ Ц. К. За това Борисъ настояваше да се спогажда Ц. К. съ Братството на Гарванова, на което азъ се възпротивихъ. Сетне Борисъ не издържалъ обещанието. Камбуровата мисия не сполучи; той е искалъ просто да подкрепи Братството. Борисъ

сетне напустна тая мисъль, и Гарвановъ бѣше ядосанъ на Бориса. Другаритѣ въ Солунъ не дадоха възможность Борисъ да приложи искането си чрезъ Гарванова, а съ сила не можеше да го наложи. За това Гарвановъ сетне е смѣталъ, че Борисъ му е измѣнилъ.

Когато Цончевъ се раздѣли съ Бориса, на Гарванова изведнажъ се разкри перспектива и да отмъсти на Ц. К., за гдето го разби съ братството, и на Бориса, че не си издържа обещанието, и открито излиза на страната на Цончевъ съ изгледъ, че съ подръжка на Цончевия комитетъ отъ тука да изпъкне като водитель въ Македония. Гарвановъ по това време идва и тукъ, и съ Цончевци се съгласилъ (тѣ вече агитираха тукъ да взематъ въ свои ржце Ц. К.) той вжтре въ името на В. К. да образува въ Македония комитетъ. Тогава Гарвановъ бѣше се предалъ на вжтрешната организация, но недоволенъ; бѣха му предложили да бжде председатель на окржжния солунски комитетъ, но не приелъ и бѣше се тръгналъ.

Много важно е, че Гарвановъ, като се върна отъ тукъ, обнадежденъ, на ново изпъкна като отдѣленъ организаторъ на нова организация, Върховистка (въ тукашнитѣ съвещания съ Цончевъ сж вземали участие и Наумовъ, Колушевъ, Шоповъ и др.). Всичкитѣ елементи отъ бившето Братство се преобърнаха въ върховисти. Въ Кукушко Гарвановъ образува върховистка партия — „комитетъ;“ въ Струмица се бѣше опиталъ, но не сполучи. Въ Прилепъ Йорданъ Тренковъ, старъ подържателъ на Братството, си образува силенъ върховистки комитетъ; тоя комитетъ влѣзе въ конфликтъ съ комитета на Ц. К., имаше човѣшки жертви. Бѣха почнали тия нови върховисти систематически да агитиратъ и по градоветѣ и по селата. — Отъ тукъ бѣха заминали съ чета сегашниятъ сръбски войвода Глигуръ като четникъ подъ войводството

на Мирчо Ацевъ. Тая чета бѣше заминала отъ тукъ като наша, прилепска чета. Въ Прилепъ Тренковъ успѣлъ да отцепи Глигура та си образувалъ своя чета, върховистска. Значи бѣха готови и съ чети да се биятъ противъ насъ. Въ Битоля Гарвановъ сжщо бѣше успѣлъ да образува единъ върховистски кружокъ и начало на върховистски комитетъ между учителитѣ (чини ми се единъ между тѣхъ бѣше Грековъ, сега го убиха въ Гевгелийско). Иванчо Карасулията и Лазо отъ Гевгелийско, бивши мѣстни войводи, изпѫдени отъ тамъ отъ организацията като негодни хора, харамии (Лазо скоро го убиха), съ подръжка на Цончева, наредени и изпратени съ чети, бѣха по арамийски проникнали чакъ въ Гевгелийско и по селата тамъ разпространяваха върховизма въ явни връзки съ Гарванова.

Споразумѣнието въ сжщность е било, Гарвановъ да вербува хора и да образува комитети по градоветѣ, а отъ тукъ да му се изпращатъ чети да подкрепя и засилва върховизма. Имаше и въ други градове върховистски ядки, бѣше успѣлъ изобщо да образува мрежа въ много градове, но все още въ форма на кржжоци и безъ дълбоки корени въ страната. Само въ Прилепъ комитетътъ имъ бѣше доста силенъ, а и чета имаха. И въ Гевгелийско бѣха силни съ чета. Въ Охридъ имаха нѣкои последователи. И Янковата мисия въ Битолско е била въ свръзка съ туй. Гарвановъ е водилъ агитация да подготви почва на полковникъ Николовъ въ Прилепско, на Протогерова въ Охридско, на Саракинова въ Воденско, на Дарвингова въ Кукушко. Агитиралъ е Гарвановъ въ името на офицеритѣ противъ мѣстнитѣ дейци, които ние, ужъ, отъ честолюбие не сме искали да ги пустнемъ. Между туй, споредъ плана, Цончевъ ще праща арамийски чети та като дойдатъ офицеритѣ и заематъ почва заедно съ арамийскитѣ чети ще превзематъ организа-

цията. Янковъ, като бѣше тръгналъ, е мислилъ, че почвата е вече доста подготвена. Организацията имаше друга тактика, приемаше офицеритѣ съ намѣрение да ги претопи между другитѣ работници и да ги използува за дѣлото. Колкото тѣ отидоха, негодни за да се претопятъ и слаби да се наложатъ, връщаха се разочарувани; примѣръ — полковникъ Янковъ.

Когато Ц. К. биде арестуванъ, за жалость, другаритѣ не можаха спокойно и великодушно да понесатъ удара, ами се бѣха изплашили за сждбата на организацията и като че ли веднага следъ арестуването бѣха наклонни да отстжпятъ отъ старата организационна опоритось, наклонни сж били въ моментъ на малодушие да отстжпятъ участие и на върховиститѣ — да правятъ каквото ще правятъ.

Въ това настроение взиматъ решение да предадатъ Ц. К. на Гарванова. До момента на арестуването другаритѣ отъ Ц. К. бѣха въ борба съ Гарванова, борба, която не бѣше друго освенъ продължение на борбата съ Братството. Хаджи Николовъ не бѣше веднага арестуванъ и докато да го арестуватъ още се разбирахме съ другаритѣ въ Солунъ. Бѣха склонили и Дамета да се предаде Ц. К. на Гарванова и бѣха го задължили да ми пише, да ме убеди да призная Гарванова. Азъ именно се противѣхъ, като имъ казвахъ, че вкарватъ вълка въ кошарата. Получихъ таково писмо отъ Дамета, въ което ми препоржчваше да бжда малко по-отстжпчивъ тукъ спрямо цончевиститѣ, защото следъ тия арестувания, следъ тая афера не ще можемъ да се боримъ съ тѣхъ, че тѣ могатъ да разрушатъ организацията, ако сега я нападнатъ, та като признаемъ Гарванова ще ги смекчимъ, ще обезоржжимъ Гарванова да престане да се бори съ насъ. Затова да съмъ признаелъ Гарванова. Всичко уклончиво и забъркано. Азъ разбрахъ само туй,

че Груевъ е отпадналъ духомъ, че е изгубилъ вѣра въ организацията, че го е страхъ отъ В. К. тукъ и отъ Гарванова вжтре, и още, че той е свикналъ вече съ мисълта, че скоро ще се дига въстание. Имаше вече умственъ и мораленъ упадъкъ у Дамета. Причината на това явление се корени не само въ личния отпадъкъ поради умора, но и въ закоравѣлото у него и другаритѣ му понятие, че въ Ц. К. и въ организационната администрация почива всичката сила на организацията, а не въ нейнитѣ единици — околийски комитети и разнитѣ войводи и дейци по мѣстата. А така бѣха заразени и неговитѣ другари Матовъ и пр. Представляваха си организацията като мрежа, която щомъ се разкжса въ срѣдата, ще се разтури, — държавническо понятие. Тѣ въ това отношение не се отличаваха отъ тукашнитѣ офицери, които въ единъ водитель виждаха всичко. Азъ гледахъ инакъ, не давахъ това значение на централизацията. Затова тѣ, щомъ се арестуваха Ц. К. и много други сили покрай него, клекнаха и склониха да предадатъ на Гарванова Ц. К. На мене това събитие силно, много силно ми подействува, азъ се осетихъ ударенъ, но не преставахъ да ги разубеждавамъ. Мирчевъ бѣше въ Братството, сетне заедно съ Гарванова върховистъ. Доказвахъ имъ (и тукъ имахме събрание отъ наши хора), че можемъ да изберемъ новъ Ц. К., че отъ тукъ може да изпратимъ хора и то съ седалище другаде, а не непремѣнно въ Солунъ. Смѣтахъ, че може въ Ц. К. да влѣзатъ и нѣкои нелегални сили, а всички да бждатъ изпитани работници на организацията. Тука, въ нашитѣ събрания решихме да препоржчаме тая мѣрка, но нѣмаше вече тамъ хора да я приложатъ та си остана Гарвановъ и покрай него бѣха въ Ц. К. учитель Мартиновъ и Якимъ Игнатовъ.

Дѣлчевъ, макаръ и да сподѣляше моето мнение, съ своя оптимизъмъ и съ своята отстжпчивость търпѣ-

ше това положение съ Гарванова и бѣше влѣзълъ въ ролята да подкрепи Гарванова, но съ цель да го отдѣли отъ върховиститѣ. И наистина малко по-после, щомъ Гарвановъ се почувствува на положение самостоятелно и щомъ получи довѣрието на Дѣлчева, се отцепи отъ върховиститѣ, като предложи, щото тѣхнитѣ комитети въ Кукушъ и Прилепъ да се слѣятъ съ нашитѣ, а на четитѣ въ Прилепско и Гевгелийско — да се слѣятъ съ градскитѣ организационни чети. По-подире, когато Гарвановъ бѣше дошелъ тукъ, бѣше влѣзълъ въ лична дружба съ Дѣлчева. Азъ стояхъ на страна, докрай не го признавахъ и не го признахъ.

Понеже цончевци бѣха недоволни отъ тѣзи постжпки на Гарванова и понеже четитѣ въ Прилепско и Гевгелийско (и други чети имало вече върховисти) не бѣха го послушали, Гарвановъ се скара вече съ цончевци, и върховиститѣ тогава нарекли Гарванова измѣнникъ и до край не можели да го търпятъ и дя му простятъ. Гарвановъ сетне почна да преследва върховистскитѣ чети, които по-напредъ бѣше крепилъ.

Мене наскоро следъ ареста и следъ освобождението ме интернираха въ Търново (правителството на Даневъ—Каравеловъ). Пръсналъ се бѣше слухъ, че поради това интерниране азъ съмъ искалъ да убивамъ Каравелова и Сарафова. Не знамъ отъ кого е узналъ Гарвановъ това (Сарафовъ му се оплакалъ?), и веднага почна да прави капиталъ отъ това противъ мене. Писалъ писмо на Дѣлчева, на Даме и на разни други, че щѣло да бжде много лошо за организацията та да ме увещаватъ да не правя това. Това усърдие на Гарванова по поводъ на единъ лъжовенъ слухъ доказваше само лишенъ пжть, че Гарвановъ си е въ връзка съ правителството и че винаги се е чувствувалъ като човѣкъ на България.

XV.

Ролята на Г. Петровъ въ аферата на Мисъ Стонъ. — Петровъ интерниранъ въ Търново. — Борбата съ върховиститѣ продължава и се засилва. — Капитанъ Давидовъ отива въ Битолско. — Нападение върху Дѣлчева въ заседание на В. К. — Напразни усилия да се предотврати въстанието, подклаждано отъ Цончева. — Една слабость у Г. Дѣлчевъ.

14 юний 1908.

Още не бѣхъ заминалъ отъ София, когато решихме Дѣлчевъ да води лично борбата тукъ съ цончевиститѣ. То бѣше още преди да лежа въ участъка и да ме интерниратъ въ Търново. Аферата Мисъ Стонъ бѣше вече станала. Залавянето ѝ стана безъ наше знание. Ние знаехме, че се крои да се залови друго лице на Долноджумайския панаиръ,—Сѣрско. Като не сполучихме, разложката чета на чело съ Сандански, на връщане въ Разлогъ, скроила на бързо новъ планъ та заловили Мисъ Стонъ заедно съ Цилка. Като свършили работата, подгонени отъ тамъ, първитѣ дни се бѣха прехвърлили въ България, въ Дупнишко. Свършили работата, а по-нататъкъ оплели концитѣ, не знаятъ, какво да правятъ. Малешевски проводи да дойда въ Дупница, поиска наставления, какъ да постжпватъ по-нататъкъ. Кроехме да се срещна съ тѣхъ, съ Сандански, за да имъ дамъ лични наставления. Тукъ софийската полиция бѣше много се раздвижила за да залови или хората или поне нишкитѣ на работата. Азъ не можахъ поради това да видя тѣхъ, специяленъ полицейски човѣкъ отъ тукъ специално ме следилъ, безъ да зная азъ (Вельо Мариновъ, сегашниятъ полиц. приставъ). Азъ случайно го срещнахъ и на шега му казахъ, че навѣрно той е тръгналъ да лови комити и че навѣрно и мене иска да залови. Той се смути, узнахъ, че е тъй. Ходихме да се черпимъ, понапихме се,

и той ми призна, и азъ на другия день бѣгай назадъ въ София. Правителството бѣше сериозно загрижено да залови Сандански; срамно имъ бѣше, че българското име се позори въ Европа и Америка. Убеждението у правителството бѣше, че интелектуалниятъ виновникъ съмъ азъ та мислили да ме арестуватъ. Караверовъ е ималъ намѣрение мене и Малешевски просто да ни обесятъ чрезъ военененъ сѫдъ за да удовлетворятъ европейскооо общественo мнение. Но полицейскитѣ хора сѫ увѣрявали, че мѫчно ще могатъ изкопчи нѣщо отъ мене по сѫдебенъ редъ. „Отъ тоя дяволъ нищо нѣма да узнаете“— рекли. Да бѣха по-предпазливи, на границата щѣха да ме хванатъ въ клопката. Най-сетне решили да ме интернираатъ въ Куртбунаръ. Азъ протестирахъ предъ градоначалника Кънчевъ, ругаехъ министритѣ. Азъ искахъ, понеже нѣмахъ срѣдства, да ме оставятъ да живѣя въ Търново, гдето имахъ приятели. Съгласиха се, но подъ много строгъ (таенъ) надзоръ, кореспонденцията ми да се преглежда и всѣки да се следи, който би дошелъ при мене и пр. Това научихъ подире. Азъ бѣхъ съсловно докаченъ отъ тая мѣрка. На тръгване казахъ на градоначалника, че тѣ посѣгатъ не на мене, а на организацията. И не трѣбваше тоя пръвъ случай на посегателство организацията да го остави тъй, но за жалость у насъ съсловното честолюбие не е развито, а и Гарвановъ бѣше въ Ц. К., който се радваше затова. Сетне отъ полицейския приставъ въ Търново, съ когото се сприятелихме, узнахъ, колко строги шпионски мѣрки сѫ взели противъ мене. Въпрѣки тая строгость пакъ цѣлата Мисстоновска работа пакъ азъ я свършихъ. Отъ тука, преди да ме интернираатъ, азъ изпратихъ пърното писмо на мисионеритѣ въ Самоковъ, въ което се излагаше сѫдбата на Мисъ Стонъ, намѣрението на заграбването и предложение за откулъ съ

25,000 лири. Имаше и саморжчно нейно писмо. Въ отговоръ дойде секретарьтъ на цариградската американска легация. Идва по-напредъ у мене въ Търново Малешевски, скришомъ, разбира се, за съветъ по борбата съ върховиститѣ и по тая работа. Два пжти идва. Условихме, да дойдатъ въ София двама пратеници отъ Сандански да уговарятъ съ пратеницитѣ на легацията. Дойдоха Чернопѣевъ и Кръстьо Асѣновъ. И тѣ два пжти идваха при мене въ Търново за инструкции. Имахъ косвени предложения отъ правителството да му разкрия работата и да предоставя нему да уреди работата. Ризовъ искаше да си даде значение и искаше той да дойде при мене да преговаряме. Предлагаха ни да се откажемъ отъ откупа, за да направимъ добро впечатление. Нашитѣ нужди бѣха голѣми. Азъ се чудѣхъ на тая намѣса на правителството. При първата среща американскиятъ секретарь се отнесълъ много надмѣнно, казалъ, че той нѣмалъ работа съ разбойници, а искалъ да третира съ правителството. По мои наставления нашитѣ му отговорили, че тѣ не признаватъ правителството, че то е тѣхенъ неприятель, че ако той не иска и ако дръзне да ги издаде, и той нѣма да остане жнвъ и тѣ живи нѣма да се предадатъ. Говорилъ е той, види се, съ правителството, и следъ това бѣше поомекналъ и влѣзълъ въ пазарлъкъ. Пазарлъкътъ му билъ отхвърленъ, почналъ отъ 5,000 лири. Вѣ нѣколко срѣщи преговоритѣ уредени въ общи черти, останало да се довършатъ въ Цариградъ. Подозирахме и съ право, че всичко става въ споразумение съ правителството, намѣрихме за по-умѣстно центърътъ за преговори да се пренесе въ Пловдивъ, а отъ тамъ пратеникъ, български мисионеринъ, ходилъ въ Цариградъ и отъ тамъ преговоритѣ направо сж ставали съ четата

въ Разлога. Понеже четата се бѣше уморила — много се продължи — и понеже върховиститѣ, подекрепени и отъ нашето правителство, съ силни чети преследваха, решихме да отстжпимъ на 14,000 лири.

Паритѣ ги донесоха Сандански, Кръстьо Асѣновъ и Сава Михайловъ, — въ злато, все лири. Въ моята стая ги донесоха. Азъ скришно се бѣхъ върналъ за нѣколко дена отъ Търново. Разпредѣлихме ги на малки части на разни приятели за да ги пазятъ временно. Една часть бѣха оставили въ Костенецъ Баня, една въ Враца по роднини и познати. Пазѣха ги хората като светиня, а имаше и страхъ отзадъ. Хората излѣзнаха вѣрни. На Страшимирова, поета, бѣхъ далъ за пазене 3000 лири, у Биолчевъ — 1000, у единъ докторъ, който живѣе съ роднини, — 2000 лири. Страшимировата жена Стефка ги пазѣше като светиня — не излизаха отъ кжщи, — цѣлъ день очитѣ й тамъ, докато не ни ги предадоха. Като за споменъ не се сѣтихме да дадемъ нѣщо, за възнаграждение, — така честно се запазиха. Паритѣ не се взеха наведнажъ отъ хората, които ги пазѣха, но постепенно, както се харчеха. Дѣлчевъ се извика отъ вжтре и се образува комисия: Дѣлчевъ, Н. Малешевски, Туше Дели Ивановъ и Стефановъ, мисля. Тѣ бѣха натоварени да решаватъ и контролиратъ по харченето на паритѣ, именно на оная часть, която бѣше опредѣлена да се харчи въ България. Една часть бѣше опредѣлена за вжтре и се разпредѣли по окржзитѣ. Повечето пари се похарчиха тука. Никой отъ прямитѣ участници никакво възнаграждение за себе си не взема и никакви промѣни на живота имъ, пъленъ съ лишения, не последва нито се забеляза. Тѣзи пари тукъ, въ общи черти, много помогнаха за повдигане на организацията. Въ най-голѣма часть отидоха паритѣ тука за борба противъ върховизма.

Още като бѣхъ въ участъка тукъ, Борисъ бѣше изпратилъ писмено предложение съ настоятелна молба да го приемемъ въ нашитѣ редове безъ всѣкакви условия. Дѣлчевъ бѣше ходилъ въ затвора при Сарафова и сетне при мене и му се съобщи, че като излѣзе отъ затвора приемаме го да работи съ насъ на общо основание, но съ условие да не шава вече. Вѣтъръ! Може ли живакъ да не шава?! Следъ като го освободиха, Борисъ замина за Европа, — пари имаше дяволътъ. Нѣколко месеца, следъ като бѣхъ вече интерниранъ въ Търново, получихъ писмо отъ Бориса, отъ Пеща мисля, да съмъ отишелъ и азъ тамъ да се срещнемъ за нѣкаква много важна работа по дѣлото. Получихъ още две писма, въ които настоява да отида, защото само съ мене можела да се свърши тая „крупна работа", а ако се откажа, щѣлъ съмъ да извърша голѣмъ грѣхъ спрямо организацията. Макаръ че гледахъ съ особено недовѣрие и макаръ че предполагахъ, че Борисъ ме вика за нѣкоя нечиста сдѣлка, азъ решихъ да ида, даже и паспортъ си бѣхъ извадилъ. Но въ това време се научихъ, че Давидовъ отива по покана на Бориса въ Бѣлградъ за да се споразумяватъ нѣщо съ сръбското правителство и че сжщевременно отъ страна на Цончева отишелъ въ Бѣлградъ и Янковъ. Сѣтихъ се, че за сжщата работа ме вика Борисъ. Посъветвахъ се съ Малешевски и заедно съ него решихме да не ходя, за да не се смѣсваме въ такива афери. После разбрахъ отъ Бориса, че той билъ ужъ наредилъ съ австрийското и съ сръбското правителство да отпуснатъ голѣми суми и че ужъ тѣзи правителства заявили, че тия суми ще ги дадатъ само на вжтрешната организация. Като е знаелъ Борисъ, че на него В. О. не ще даде такъво пълномощно, викалъ е мене съ надежда, че азъ такъво пълномощно мога да си доставя. Забележително е, че и националиститѣ цончевци — и тѣ,

види се, сѫщевременно и независимо отъ Бориса сѫ хлопали на сѫщитѣ чужди врати. Щомъ нѣма моралъ и принципи, национализмътъ е було за да се прикриватъ нечисти цели. За мене е много ясно, че хора, които сѫ прегърнали системата на използуване — складъ отъ мисли за използуване — че сѫ хора съ дюкянджийски спекулативенъ умъ, който нѣма принципи; опортюнизмътъ е лъзгавъ пѫть, разбира се, въ крупнитѣ въпроси. Такива поклонници на опортюнизма бѣха Борисъ, Цончевъ; такива сѫ и Матовъ, Татарчевъ. Дѣлчевъ не бѣше такъвъ, а само отъ добродушие и неразбиране се е подхлъзналъ; той имаше силно развито морално чувство, което го упѫтваше къмъ правия пѫть. И Даме бѣше принципиялень, не опортюнистъ, само че бѣше по-мекъ. Ние винаги сме били въ притѣснено материално положение, понѣкога не сме знаяли изходъ вече, но ни мисъль не ни идваше на умъ да намѣримъ пари съ опуртюнистични действия; по-скоро бѣхме готови да си грабнемъ на сила.

Съ седмици сме спорили съ Матова и Татарчева сетне по тая тема, да стоимъ твърдо на принципна почва, да не се смѣсваме съ тукашнитѣ хора, защото такъво смѣсване предполага жертви. Най-сетне Матовъ и Татарчевъ тръгнаха по пѫтя на опортюнизма. Дѣлчевъ, когато замина, имъ каза: само каквото извършите заедно съ Гьорчета, ще го одобря. Но тѣ съвсемъ се предадоха на тукашното общество и почнаха да се лъзгатъ. Нѣмаше това съзнание за цѣната на принципитѣ — Гьорче бѣше за тѣхъ тоя, който е опоритъ и пр.

Отъ Търново, гдето бѣхъ интерниранъ 6—7 месеца, най-сетне се освободихъ. Презъ туй време Стефановъ и Туше Дели Ивановъ въ споразумение съ Дѣлчева водѣха работитѣ. По идея, дадена отъ Кръбларовъ, който временно бѣше дошелъ отъ Търново, тукъ тогава

се основа вестникъ „Дѣло“, издаванъ въ началото отъ П. Яворова и отъ Страшимирова и др. като органъ на Станишевския комитетъ за борба противъ Цончева. Сѫщата посока държеше и в. „Изгревъ“, издаванъ въ Кюстендилъ отъ Кепова. Малко подиръ връщането ми отъ Търново, поради единъ атентатъ съ бомба (за пари едно наше хлапе, повече Борисовъ човѣкъ, бѣше хвърлило на единъ евреинъ, — и кой виновенъ, пакъ Гьорче) ме разкарваха въ Шуменъ за следствие и отъ тамъ се върнахъ по своя воля въ Търново на почивка 2—3 месеца при Кръбларова. Бѣше ме абониралъ на гостилницата, гдето се хранѣше, а живѣехъ въ неговата квартира. Дѣлчевъ бѣше въ София та имаше кой да ржководи. Докато бѣхъ тамъ, дойде Цончевъ въ Търново да основава дружество. Имаше единъ двама, останали съ него, та съ тѣхъ се опита да превземе сѫществуващето дружество за да признае тѣхния авторитетъ. Събранието се състоя въ читалището. Азъ бѣхъ на галерията. Имаше много хора, освѣтлени вече отъ мене. Цончевъ не можа да превземе дружеството, поставиха го на тѣсно, разбраха, че той говори противъ нашитѣ та го накараха да се извинява, че ужъ уважавалъ мене и пр. Цончевъ биде принуденъ да основе ново дружество съ 14 члена. Тукъ приятели бѣха разбрали, че цончевиститѣ кроятъ да ме убиватъ та бѣха дотърчали наши момчета да ме пазятъ. Не зная, що е имало истина въ тоя слухъ. И отъ наша страна се подигаше често въпросътъ да се посегне върху Цончева, но азъ и Дѣлчевъ винаги бѣхме противъ. На два пѫти и безъ наше знание се е взело решение, но щомъ научехъ това, предвардвахъ. Яневци предъ Рилския конгресъ бѣха вече го скроили, даже и кѫщата му изучили, но предвардихъ. Често и противъ Бориса имаше подобни решения.

Подире се върнахъ въ София. Всичкиятъ животъ тукъ бѣ погълнатъ отъ борбата съ върховиститѣ. Станишевскиятъ комитетъ я водѣше заедно съ Дѣлчева. Върховиститѣ бѣха изпратили вжтре чети, а организацията отъ тукъ купуваше оржжие, взривни вещества и други материяли, и се изпращаха и по другитѣ райони вжтре. Главно се водѣше борбата съ Цончева. Сарафовъ бѣше повече въ странство и бѣше безъ значение; стоеше между два огъня, никой нѣмаше довѣрие въ него. Тогава изпратихме Давидова въ Битолско, просто на разположение на организацията. Давидовъ бѣше чувствителенъ момъкъ; като виждаше неопредѣленото положение, — той бѣше фанатиченъ партизанинъ, човѣкъ на Сарафова противъ Цончева — предложи си услугитѣ самъ да иде вжтре. Честна натура. Бѣше се увлѣкълъ по Бориса; той бѣше съучастникъ въ всички парични шмекерии, луксозно пръскаше и той отъ ония пари. Той и Славчо Ковачевъ за охоленъ животъ си харчеха хубави пари. Давидовъ бѣше слабоуменъ и бѣше капризенъ; цѣлиятъ му животъ — капризи.

Нека спомена за една случка съ Дѣлчева. Характеристична е, че цончевиститѣ се опитаха да биятъ Дѣлчева. Подиръ първия годишенъ конгресъ Цончевитѣ офицери бѣха много надменни (въ време на Сарафовия комитетъ). Саракиновъ влѣзе въ комитета. Тоя дивъ човѣкъ внесе елементъ на грубость въ отношенията. Настроението бѣше противъ Дѣлчева, защото Дѣлчевъ въ обращенията си бѣше по-рѣзъкъ и бѣше явно недоволенъ отъ комитета, особено подиръ Бозуковата работа. Въ едно заседание, въ присжтствие на всички ни въ комитета, стана пререкание между Дѣлчева и Саракинова заради постжпката на единъ тукашенъ младежъ. Въ това пререкание, както Дѣлчевъ се разхождаше въ стаята, Саракиновъ се спусна като котка отъ страна за да го

повали, безъ да се надѣва Дѣлчевъ. Дѣлчевъ бѣше физически силенъ, успѣ да се закрепи и се нахвърли върху му, сборичкаха се. Дѣлчевъ посегна на камата на Саракинова да я вземе за да го прободе. Дѣлчевъ не носѣше оржжие. Азъ видѣхъ това намѣрение, хвърлихъ се на Саракинова, взехъ камата и попрѣчихъ да не стане убийство. Дѣлчевъ напустна комитета съ ругания. Последвахъ го и азъ. После идваха Борисъ и Давидовъ да ни убеждаватъ да не се дава значение на случката. Дѣлчевъ се убеди та потушихме работата, не я съобщихме въ Солунъ. Тая случка не остана безъ значение за сетнешнитѣ отношения на Дѣлчева къмъ комитета и изобщо къмъ офицеритѣ. Той вече не можеше да ги търпи. Но нека се върна къмъ борбата съ върховиститѣ.

Янковъ бѣше заминалъ въ това време вжтре. Станишевъ се споразумяваше съ Стефанова и Туше Дели Ивановъ и Дѣлчева. Цѣлото време до Цончевото въстание азъ се държахъ на страна. Съ Дѣлчева се срѣщахъ, а Станишевци избѣгвахъ. У насъ си бѣше оформено мнението, че Цончевци се крепятъ ту отъ правителството ту отъ двореца. Така се мина времето до лѣтото 1902 г., когато борбата съ Цончевитѣ хора все се продължаваше. Ние знаехме вече, че Цончевъ ще дига въстание. Азъ редактирахъ едно окржжно, което изпратихме отъ мое име и отъ Дѣлчева въ пограничнитѣ околии въ Джумайско, Петричко и пр., съ което имъ обяснихме цельта на въстанието и подканяхме населението да не се увлича. Чини ми се, че Ц. К. — Гарвановъ и С-ie — като знаеха, че сж нови хора и съ малко авторитетъ, ни помолиха ние да пратимъ това окржжно. Гарвановъ бѣше решително противъ Цончевото въстание, макаръ че не бѣше далечъ отъ идеята за въстание. Като комитетъ, Цончевиятъ бѣше по-популяренъ, разполагаше съ срѣдства.

Подиръ Шипченскитѣ тържества Цончевъ подигна въстание, следъ като Цончевиятъ комитетъ успѣ да си образува мѣстни чети на харамийски начала въ пограничнитѣ райони.

Подиръ въстанието останаха въ пограничнитѣ райони и въ Гевгелийско върховистскитѣ чети, които сѫществуваха на харамийски начала. Тукъ въ София се свика отъ Цончева нѣщо като конгресъ. Присѫтствуваха и войводи, а решението имъ е било да крепятъ на първо време своитѣ чети вѫтре, които бѣха останали подиръ въстанието. Бѣха решили да се конституиратъ по образецъ на вѫтрешната организация. Мислили сѫ, че ще могатъ да се наложатъ намъ. Николовъ изпъкна вече като „Централенъ комитетъ" на „вѫтрешнитѣ върховисти". Кѫде края на зимата правителството на Данева разтури Станишевския комитетъ, интернира и Станишева въ Севлиево или Шуменъ, не помня добре, а Карайовева, мисля, въ Търново, Цончева въ Дрѣново. Искали да интернираръ и Михайловски, когото бѣха довели въ участъка, но той помоли министра да му позволи да отиде въ странство. И безъ всѣко основание, просто „на общо основание" и мене интернираха въ Казанлъкъ, мислейки, че и азъ съмъ опасенъ. Мих. Сарафовъ ме преследваше.

Матовъ и Татарчевъ, като дойдоха, вече се явиха като представители на Ц. К. Тѣ веднага показаха, че искатъ да играятъ старата си първенствуеща роля, която сѫ имали въ Солунъ, като че ли сѫ преспали. Гарвановъ въ тѣхнитѣ очи не можеше да имъ бѫде началство; тѣ си продължаваха ролята и затова отношението имъ къмъ Гарванова бѣше друго.

Дѣлчевъ въ тукашнитѣ борби като че ли се бѣше подалъ на слабостьта на нашата организация тогава, на едно временно малодушие, че организацията съ сво-

итѣ слаби сили не ще може да продължи борбата безъ помощь отъ тукъ. И за това бѣше се поприближилъ къмъ тукашиитѣ интелигентни кржгове за да работи съ тѣхна помощь. Резултатъ на тая мисъль у него бѣше Станишевскиятъ комитетъ. Азъ не можехъ съ присърдце да подържамъ тия действия. И въ Ц. К. въ лицето на Гарванова не намирахъ това, що трѣбваше. Тукъ бѣше разслабена работа, — борбата противъ Цончева чрезъ Станишевци и Карайовевци не ми се виждаше сериозна. Знаехъ, че предъ обществото симпатиитѣ за В. Орг. се подигаха, морална печалба, но фактическата борба противъ Цончева не бѣше добре поставена. Тая наша слабость засили върховизма, който твърдо крачеше къмъ цельта си — въстанието. Азъ бѣхъ вече душевно отпадналъ, защото виждахъ всичко, а нѣмаше какъ да се противопоставимъ, нѣмаше твърдо държане. Още тогава се показахме нетактични, когато оставихме на Цончева току тъй да завземе пограничнитѣ пунктове. И Дѣлчевата грѣшка бѣ, че имъ предаде пушкитѣ. Изобщо ние не се опирахме, гдето можехме, и това ме очайваше, защото можехме да се опремъ. Когато заминаха първитѣ тѣхни чети, трѣбваше да се разбиятъ тия чети, но господствуваха елементи, които инакъ гледаха: Гарвановъ вжтре, а тукъ хора умѣрени, меки, а именно Станишевци и Карайовевъ. Сжщо такива бѣха и Стефановъ и Дели Ивановъ. Тѣзи ли хора бѣха за такава люта борба съ цончевиститѣ?! А когато последнитѣ взеха позициитѣ, бѣше вече късно. Скоро отстжпиха да се пренесе борбата вжтре. Трѣбваше енергично съдействие и отъ вжтре и отъ тукъ. Ц. К. се държеше колебливо, както бѣха колебливи и Станишевци, а напротивъ офицеритѣ бѣха много агресивни. И тъй въстанието стана, не можа да се предотврати. Когато бидоха амнистирани отъ султана старитѣ другари отъ Ц. К., веднага

ми светна на очитѣ, като ги мислѣхъ, че сж сжщитѣ, каквито бѣха, и че ще можемъ да продължимъ борбата на старитѣ начала — съ здрава мисъль и по сигуренъ пжть. Но скоро се разочарувахъ.

XVI

Дейностьта на Хр. Матовъ и Д-ръ Хр. Татарчевъ следъ завърщането имъ отъ заточение. — Петровъ интерниранъ въ Казанлъкъ. — Графъ Ламсдорфъ въ София и поведението на представителитѣ на В. О. — Главнитѣ причини да се ускори общото въстание. — Една разпоредба на Гарванова отъ решаваще значение.

15 юний.

Презъ това време азъ вече долавяхъ признаци отъ упадъкъ между нашитѣ дейци. Другаритѣ излѣзоха отъ Подрумъ убити духомъ и хора безъ енергия. Тѣ въ Подрумъ междуособно се бѣха разяли. Пере съ доктора вече отъ тогава не можеха да се търпятъ. Даме и съ Матова и съ доктора бѣ охладнѣлъ до голѣма степень заради дребни работи (пари дошле, единъ иска общность на срѣдствата, други по-голѣма охолность, единъ се показалъ егоистъ и пр.). Тѣ и въ Солунъ бѣха разнородни елементи — по темпераменти, по убеждения, по етика, по всичко. Добриятъ вървежъ на дѣлото въ Солунъ ги крепѣше. Въ затвора нѣма вече общо дѣло, и тамъ се разглобяватъ. Когато се завърнаха отъ затвора, тѣ вече не се показаха енергични, а наклонни бѣха пакъ да поематъ дѣлото въ свои ржце. Даме въ Солунъ не направи даже опитъ да завземе ржководенето на работитѣ. Пере властитѣ го изпратиха въ Битоля и Прилепъ. И той зае очаквателно положение. Имаше упадъкъ вече.

Матовъ и Татарчевъ щѣха да тръгнатъ въ сжщия духъ, а може би още по-назадъ и отъ Дамета и Перета, ако да бѣха въ вжтрешностьта. Но като дойдоха

тукъ, поискаха като че ли да продължатъ предишната си дейность, но тукъ, въ свободна България. Забележилъ съмъ, че колкото пѫти нѣкои отъ ржководнитѣ сили вѫтре отпаднатъ духомъ, щомъ дойдатъ тукъ, пакъ се съживяватъ, но не искатъ вече да се върнатъ. Тукъ има сигурность и по-явна дейность. Азъ бѣхъ направилъ постѫпки въ Солунъ да дойдатъ всички тукъ, та да подкараме работата. Но случи се така, че още по пѫти Матовъ и Татарчевъ сѫ решили направо да дойдатъ тукъ въ София, и, види се, щомъ Даме и Пере разбрали това, заради тѣхъ не искали да дойдатъ тукъ.

Когато Матовъ и Татарчевъ дойдоха въ София, срещнахъ се съ тѣхъ приятелски, съ голѣма надежда, като ги смѣтахъ, че сѫ все ония старитѣ. Съ тѣхъ и съ Дѣлчева ставахме четирма и щѣхме да съставимъ по-силна група. Смѣтахъ, че следъ това ще станатъ излишни другаритѣ на Дѣлчева — Станишевци и Карайовевъ, които бѣха наши искрени приятели, но бѣха елементъ разслабляющи. Дѣлчевъ бѣше по-недовѣрчивъ къмъ Матова и Татарчева. Ние имахме вече сведение за отношенията имъ къмъ Пере и къмъ Даме, които винаги сѫ ни били по-близки. Въ началото Матовъ и Татарчевъ нѣмаха куража лично сами двамата да излѣзатъ мимо насъ и искаха заедно да работимъ. Но скоро се показаха голѣми различия въ възгледитѣ ни относително тактиката спрямо тукашното общество, власти и пр. Тѣ бърже се изравниха въ това отношение съ Станишевъ, Карайовевъ, Ризовъ и пр. Проявиха изведнажъ желание да се влѣзе въ по-близъкъ контактъ и съ обществото и съ правителството тукъ. Искаха да измѣнятъ дотогавашната наша изолираность. Азъ подържахъ становището на ексклузивизъмъ—винаги да стоимъ тукъ като чиста ядка и да не се сливаме. Тѣ прегърнаха пѫтя на използуване, на опор-

тюнизъма по всички линии, на което азъ решително се противѣхъ. По-напредъ ние съ Дѣлчева никога не бѣхме се увличали подиръ политически въпроси отъ чисто дипломатски характеръ, и такава традиция бѣхме създали въ организацията. Тѣ — обратно, по душа си бѣха политикани и тамъ се показаха опортюнисти до крайность. По отношение къмъ върховиститѣ, когато борбата вжтре бѣше още въ разгара си, тѣ тукъ се опитаха да внесатъ разслабване, безъ да се заемаха коренно да уредятъ въпроса, а просто сами да покажатъ, че тѣ не сж крайни като насъ, и пакъ да продължатъ борбата си. Тѣ пригърнаха другъ приемъ — ето какъ изпъква характерътъ въ борбата! — по-умѣренитѣ сили отъ върховиститѣ да привлѣчемъ, та съ това хемъ да ослабимъ върховизма, хемъ да усилимъ себе си. Тази тактика на хитрость азъ нарекохъ подла, следъ като се бѣ толкова кръвь пролѣла и толкова другари бѣха изхабили толкова енергия. Защо бѣше Мисъ-Стоновата афера?! Господа Матовъ и Татарчевъ дохождатъ и мимо насъ се препоржчватъ за благоразумни, а насъ прогласяватъ за крайни, и съ това надменно ни отстраняватъ сѣкашъ като мѣродавни фактори въ тия борби и поставятъ себе си за такива фактори. Държането на Матова и Татарчева бѣше егоистично въ най-долна степень. Азъ и Дѣлчевъ, като видѣхме всичко туй, решихме да извикаме Перета и Дамета, за да балансираме малко това влияние на Матова и Татарчева, да образуваме сериозна група и да направимъ тукъ комитетитѣ излишни. Даме отговори, че не желае да дойде. Ние обаче знаехме мотива. После, когато се срещнахме, Даме ми обясни, че той знаелъ, че съ Матова и Татарчева не може да се работи. Пере отъ Прилепъ дойде и образувахме тѣло петимата съ Матова и Татарчева заедно. Предъ насъ последнитѣ не минаваха за нѣ-

какви представители на Ц. К., никакво пълномощно не вадѣха. Бѣхме другари на равни начала. Понеже тѣ бѣха по-нови тукъ и незамѣсени до тамъ тукъ, ние ги тикахме тѣ да излизатъ повече на лице.

Тогава презъ зимата 1902 год. изпъкна опитътъ за помирение съ Цончева, въ който участвувахте и Вие. Азъ съмъ билъ винаги за споразумения, и въ тоя случай азъ щѣхъ да излѣза да се миря, стига да бѣхъ дошелъ до убеждение, че може да стане, и нѣмаше нужда отъ странични фактори да ни помиряватъ. Азъ нѣмахъ лични дертове. Спогодителни комисии иматъ смисълъ само при лични дертове или пъкъ, ако ние сами не можемъ да си уяснимъ, какъ да стане това помирение, та да дойдемъ при Васъ, при Георговъ и пр. и да питаме за съветъ. Следъ толкова опити за помирение можеха господа Матовъ и Татарчевъ — да оставимъ сега насъ, — направо да се отнесатъ до Цончева за помирение. Тѣ не го направиха, а се стремѣха да отстранятъ насъ, безъ да ви освѣтлятъ Васъ по истинското положение на работитѣ. Въ този пѫть тѣ вървѣха.

Подиръ малко Дѣлчевъ се разочарува отъ тая групировка и си замина вѫтре. Скоро се разочарува и Пере и презъ пролѣтьта съ единъ кираджия хайде въ Прилепъ. Мене ме интернира Даневъ въ Казанлъкъ (презъ януарий или началото на февруарий). Матовъ и Татарчевъ останаха господари на положението. Стефановъ и Дели Ивановъ, скромни, бидоха оставени на страна.

Ламсдорфъ дойде. Азъ бѣхъ категорично противъ всѣкакви срещи съ княза, у Данева. Даневъ бѣше направилъ постѫпки чрезъ Станишева и Карайовева предъ насъ, да се срещнемъ съ всички македонствующи тукъ, да се разбере, кои сѫ минималнитѣ искания изъ реалния животъ на Македония, които да могатъ да бѫдатъ приети отъ Ламсдорфа и отъ султана, та да могатъ да

бѫдатъ реализирани. Ние, като хора на вѫтрешностьта, като узнаемъ тия искания и ги формулираме, да ги представимъ на Ламсдорфъ. Даневъ бѣше изказалъ това като решение на правителството, именно да излѣземъ предъ Ламсдорфа съ минимална програма. Даневъ изказалъ желание и отъ страна на княза да бѫдатъ освѣтлени отъ насъ.

Въ това време Матовъ и Татарчевъ вече бѣха партизани на предстоящето въстание, за което се вече мълвѣше, а отъ друга страна приемаха да третиратъ съ правителството, резултатъ на което можеше да бѫде само да се предотврати въстанието. Приеха да се срещне Татарчевъ съ княза у Данева. Азъ бѣхъ противъ тая срѣща, както и противъ срещата съ Ламсдорфа, защото минималнитѣ реформи, „пѫдарскитѣ" сетне ние не можехме да представимъ като наше искане. Ламсдорфъ идѣше, уведоменъ отъ рапортитѣ на рускитѣ консули, че ще става въстание, за да предотврати това въстание. Българското правителство и българскиятъ князъ искаха въ тая посока да услужатъ на Ламсдорфа, искаха да предотвратятъ въстанието, а насъ да ни подхлъзнатъ да станемъ агенти на правителството за тая цель. Азъ, като знаехъ това, бѣхъ противъ. Но Матовъ и Татарчевъ настояваха да се иде, макаръ и да не се съгласимъ на нищо. Изработи се една „Pro memoria", въ която азъ прокарахъ главнитѣ пасажи по-остри. По-сетне, следъ въстанието, въ конгреса въ Сѣрско както и въ Струмишкия и Прилепския конгресъ всичкитѣ тия постѫпки отъ дипломатиченъ характеръ на Матова и Татарчева се осѫдиха протоколирано; не се одобриха тѣхнитѣ сношения съ българското правителство, съ Ламсдорфа, княза, правени на своя глава, безъ да взематъ съгласието на организацията. Отъ тамъ се яви вече и отношението на организацията противъ Матова и Татар-

чева. Войводитѣ следъ въстанието тукъ (Чернопѣевъ, Сандански особено остро) съсипаха Матова и Татарчева. Разцепленнето на организацията следъ въстанието се корени тукъ. Матовъ, Татарчевъ, Павелъ Христовъ отъ Битоля, Петъръ Ацевъ въ Прилепъ, Чаулевъ въ Охридъ, Аце Доревъ отъ Битоля, Чучковъ (Щипъ), Тодоръ Александровъ (Щипско)—това сж хората, съ които сега се крепи партията на Матова, по-преди и на Гарванова. Тѣ сж останки и отъ Сарафовитѣ хора. Войводищата като Тане Николовъ и пр. сж отъ другъ типъ. Всички тия хора сж безъ идеалъ, истискани лимони, безжизнени. Всички буйни, жизнени елементи сега не могатъ да търпятъ Матовци. И азъ не ги считамъ годни за работа, освенъ Чучкава. Годни сж сега само да партизанствуватъ, да водятъ партийна борба. Съюзиха се съ Сарафовци, направиха конгресъ сега (1908 г.). Имаха на конгреса трима ужъ одрински делегати (Катерински, студентъ Шапкаревъ — синъ на Кузманъ Т. Шапкаревъ, и още единъ. Такива имъ бѣха и делегатитѣ отъ Солунъ. Тамъ има едно охридчанче, което държи печата на Ц. К. Матовъ му пратилъ бланки да впише, когото иска отъ тукашнитѣ. Отъ Скопско дойдоха нелегални. Отъ Битоля — по-редовни, все избрани. Изобщо скърпена работа. Задъ гърба имъ стоеше Ляпчевъ, чини ми се, за да се опитатъ да привлѣкатъ Чернопѣева и др., но не успѣха. Конгресътъ формално не бѣше конгресъ, морално се провали. Партизанството въ организацията се узакони, сжщо и шмекерство — по изкуственъ партизански начинъ да се създава болшинство.

Цончевското въстание даде силенъ тласъкъ на идеята за въстание, нашироко взето като идея. Подиръ Цончевото въстание настжпиха репресалии отъ турска страна въ Щипско и Струмишко, а тѣ поизостриха положението и немалко подействуваха да се

втикне въ главитѣ на Славчо Ковачевъ и даже и на Чернопѣевъ да се подигне въстание по съображения: „ако не стане, всичко е изгубено“. И въ Битолско бѣха се позаострили работитѣ; аферитѣ бѣха позачестили. Опастностьта, че турскитѣ власти ще приберать оржжието, се усили и се почувствува по-вечко въ Македония. Нетърпението бѣше по-усилено, особено въ Битолско. Това бѣше по-широката подкладка и това бѣха мотивитѣ, съ които се оправдаваше въстанието.

Истинската причина бѣ въ туй, че войводскитѣ сили и особено ржководнитѣ бѣха се вече уморили и много отъ тѣхъ бѣха станали нетърпеливи. Личниятъ елементъ изигра голѣма роля, и той е може би главниять виновникъ за въстанието. Имено въ две посоки: едни отъ старитѣ дейци, както се каза, отъ умора и нетърпение, а други просто отъ славолюбие тикнаха работитѣ къмъ въстание. Даме бѣше отъ първитѣ, Гарвановъ отъ вторитѣ. Имаше сѣнка отъ партийни убеждения отъ тѣсногрждъ характеръ: Гарвановъ отъ Солунъ съ писмо, а Славчо Ковачевъ тукъ въ едно събрение устно лансираха леката мисъль, че понеже Цончевци подигнаха есеньта въстание, трѣбвало и ние веднага презъ пролѣтьта да подигнемъ въстание, за да не останемъ позадъ отъ тѣхъ и да не речели хората, че ние не сме способни да дигнемъ въстание. Трети мотивъ: хората, нашитѣ, се уплашиха отъ размѣритѣ, които взема собствената имъ рожба, нѣмаха вѣра въ населението, че то не ще се уплаши отъ разнитѣ афери и че нѣма да пропадне всичко. Малка паника бѣше обхванала всички ржководители, ако се продължи по-дълго работата, та поне нѣщо да се извърши преди туй. Несъстоятелни умове бѣха.

Напразно обвиняваха правителството на Рачо Петрова и др., че тѣ ускорили въстанието. И върховиститѣ бѣха въ душата си стреснати, и тѣ не форсираха.

Цончевото въстание се предизвика съ подръжката на княза съ две цели: да се пусне единъ фишекъ, да се използува дипломатически, а друго чрезъ това преждевременно въстание да се парализира широкото, готвено отъ организацията въстание, което князътъ и българскитѣ правителства никога не сѫ го искали; въ това съмъ дълбоко убеденъ. И Радославовото правителство гледаше леко, то искаше да привлѣче патриотичния елементъ на своя страна и партийно да използува дѣлото, безъ да е мислило и то, че едно сериозно въстание е възможно.

Фактическото начало на въстанието, което най-много го наложи, бѣше едно разпореждане на Гарвановa, взето по лично негово съображение съ умисълъ да стане въстанието, докато е той на чето на Ц. К., защото той е знаелъ, че е доста компромитиранъ та скоро ще го арестуватъ. Рано-рано, веднага подиръ върховистското въстание, Гарвановъ разпраща окржжно щото всички гурбетчии да се прибератъ по домоветѣ си, защото въстание ще става. И агенти е разпращалъ, дойдоха и тука. После въ съгласие съ Дамета и Лозанчева дава специално въ Битолско едно нареждане: всички гурбетчии, които сѫ дошли, да стоятъ, и тия, които мислятъ да идатъ, да останатъ, защото тая година не се позволява да отиватъ на гурбетъ. Лозанчевъ ржководѣше комитета въ Битоля, а Даме за това е билъ съгласенъ. Единъ пѫть така скроено, Матовъ и Татарчевъ даватъ съгласие. Отъ мене и отъ Дѣлчева това се криеше.

XVII.

Влиянието на Гарванова и на Лозанчева за да се ускори въстанието. — Непреклонна опозиция на Г. Петровъ. Резолюция на събранието на вѫтрешнитѣ дейци въ София противъ тъкменото общо въстание.—Б. Сарафовъ съ съдействието на сръбскитѣ власти препраща въ Македония четата на Глигора. — Вѫтрешни дейци негодуватъ противъ тая постѫпка на Сарафова. Сарафовъ се оправдава. — Сношения на Йор. Тренковъ въ Прилепъ съ войводата Глигоръ.

17 юний.

Презъ есеньта Гарвановъ предпазливо взима решение за въстание, като предпазливо се съвещава съ хора, за които е билъ сигуренъ, че ще склонятъ, та сетне да го представи като решение на окрѫга. Сондиралъ Лозанчева въ Битоля и Дамета, види се. А подиръ това и друго, що е имало, не зная. Разширяватъ този крѫгъ на сондажъ и въ Битолско, особено въ Костурско и найподиръ прогласяватъ, че солунскиятъ окрѫгъ се произнесълъ за въстание, а битолскиятъ че налѣга за него. Презъ зимата 1902 г. Лозанчевъ билъ повиканъ въ Солунъ, като представитель отъ Битолско, формално да се съвещаватъ по тоя въпросъ. Безъ предварителенъ конгресъ въ Битолско, Лозанчевъ просто си дава мнението, че като пълномощникъ на битолския окрѫгъ заявява, че въстанието трѣбва да стане и че, ако не стане, сами ще го направятъ. Това всичко въ съгласие и по наущение на Гарванова. И Гарвановъ изказва подобно свое лично мнение, и то пакъ, като че ли окрѫгътъ има това мнение. Славчо Ковачевъ отъ Щипъ сериозно се бѣше уплашилъ отъ щипската афера заради оржжието въ щипската околия, което турското правителство напираше да прибере отъ населението. Въ сѫщото положение е билъ и Чернопѣевъ въ Струмишко, все заради оржжието. Въ тая паника и Славчо и Чернопѣевъ ни писаха тукъ за своето положение и плахо запитваха, ако

бждатъ принудени всичко да загубятъ, не би ли било по-добре въ такъвъ случай да дигнатъ знамето въ своитѣ околии. Това писали и на Ц. К. Гарвановъ и тѣзи писма показалъ въ съвещанието съ Лозанчева и др., за доказателство, че и скопскиятъ и струмишкиятъ окржгъ желаятъ това. Заключение е било въ съвещанието тамъ, че се взело решение чутъ ли не отъ името на цѣлата страна да се обяви въстание, и тогава решаватъ да ни съобщатъ въ София. Матовъ и Татарчевъ частно се споразумявали и сж били въ течение на тѣзи работи, но тукъ криеха отъ насъ. Съ официално писмо отъ Солунъ Ц. К. ни съобщава своего решение, взето въ Солунъ, и искатъ нашето съгласие, а не мнение. Имаше и частни писма и отъ Лозанчева до нѣкои отъ насъ, въ които се казваше, който не е съгласенъ съ въстанието, той е предатель, цѣлъ народъ е на кракъ; който е страхливецъ, нека не го последва и пр. Това се получи презъ праздницитѣ презъ зимата, трѣбва да е било въ началото на януарий. Мотивитѣ на тѣхното решение (бѣше дълго писмо) бѣха, че войводи и население въ Битолско не можели да търпятъ положението и на всѣка минута били готови да избухнатъ. А за да не излѣзе частично движение, което веднага да се смаже, предпочтително било организацията да дигне общо въстание и да изпревари това избухване. Пресилено се опитваха въ писмото да представятъ така запалено полежението въ цѣлата страна, като си служеха съ писмата на Славчо и на Чернопѣева. Другъ мотивъ: ако не стане избухване, организацията рискува да се залови отъ турското правителство всичкото оржжие и въстанието би станало невъзможно. Така си тълкували тѣзи приятели положението. За подкрепление на идеята за въстание оптимистически представляваха положението въ страната съ фалшиви данни, както сетне разбрахме, за материялната подго-

товка за въстание въ окржзитѣ. После, като бѣхъ въ Битолско и се срещнахъ съ повечето отъ съучастницитѣ въ Смилевския конгресъ, тамъ ме увѣряваха, Лазаръ попъ Трайковъ — че Ц. К. пишелъ писма въ Битолско, преди още да се вземе решение за въстание, щото всички окржзи отсамъ Вардара да сж готови, че ще въставатъ та „гледайте да не останете назадъ". Така Гарвановъ е мамилъ съ подобни писма всички окржзи.

За да разискваме предложението на Ц. К., ние се събирахме тукъ въ София на заседания на брой около 20 души, видни организационни сили. Участвуваха: Матовъ, Татарчевъ, азъ, Пере, Борисъ Сарафовъ, Славко Ковачевъ, Давидовъ, Дѣлчевъ, Силяновъ, Гирджиковъ, Вълчо Андоновъ отъ Охридско, Сава Михайловъ, Пушкаровъ, Хаджи Николовъ и др. Събирахме се нѣколко пжти отъ 16 до 24 души.

Матовъ и Татарчевъ прочитватъ писмото и скоро се изказватъ въ духъ на съгласие. Голѣмо болшинство отъ събранието подкрепва идеята за въстание — Силяновъ, Борисъ, Гирджиковъ, Давидовъ, Славчо, се изказватъ съгласни безъ сериозни мотиви и все възъ основа на мотивитѣ въ писмото, съ парафраза на тия мотиви, подкрепяйки ги съ известни отдѣлни факти. Нови мотиви се дадоха като Славчевия мотивъ: „Понеже върховиститѣ направиха въстание, да не останемъ поназадъ, та да кажатъ хората, че не сме способни да правимъ въстание, че не сме революционери". Другъ мотивъ бѣше едно смотолевено изложение на политическото положение въ благоприятенъ смисълъ. Противъ въстанието категорично въставахме само азъ и Дѣлчевъ. Пере не се произнесе, съ извинение, че е новъ дошелъ отъ затвора, че не е добре освѣтленъ върху истинското положение тукъ и вжтре, а интимната мисъль му е била противъ въстанието. Той е вече намислилъ

тогава да избѣга вжтре и тамъ да се разправя по тоя въпросъ. На Смилевския конгресъ се бѣше произнесълъ противъ и бѣше избѣгалъ отъ конгреса.

Дѣлчевъ се опита да обори мненията, той нѣмаше даръ слова, изказа се категориченъ противникъ на таково въстание, каквото го проектиратъ, а е за въстание, каквото азъ съ него си го бѣхме скроили. Дѣлчевъ се запали, изпоти се, разфуча се.

Азъ станахъ и говорихъ тогава речь, която трая шесть часа. Както ми се признаха тѣ, разбихъ убеждението на тия, които се произнесоха за въстание, и мнозина станаха отъ тѣхъ (Силяновъ, Гирджиковъ и пр.) и ми признаха: „Ти си необоримъ въ твоето мнение". Азъ разкрихъ изкуственитѣ приеми за подигане въстание. Матовъ, Татарчевъ протестираха. Знаешъ, какъ докторътъ се разпалва. Фактитѣ, които привеждаха тѣ, че щѣло да има избухване на населението, единъ по единъ оборихъ по признанието на самитѣ, които сж били въ ония мѣста. Фактътъ напр., че селянитѣ излѣзли съ оржжието въ гората, не е още признакъ за въстание, а само да избѣгнатъ да не имъ взематъ турцитѣ оржжието и лично да не пострадатъ. Когато сетне се срещнахъ съ костурци, — съ Попова и съ Лазаръ попъ Трайковъ — тѣ ми признаха, че не е истина че не е било възможно да се одържи положението, признаха, че изкуствено Ц. К. ги е заблуждавалъ, че ужъ всички сж готови та да бързатъ.

Точкитѣ относително опасността, че ще пропадне оржжието, оборвахъ тъй сжщо: опасността не е тъй голѣма; увѣрявахъ събранието, че не трѣбва никога да се боимъ, че една околия, която е подготвена за въстание, ще предаде оржжието си, а напротивъ, ако едно население е готово да предаде оржжието си, че то не е подготвено за въстание.

По фактическата подготовка съ положителни данни, известни менъ повече отколкото на самия Ц. К., имъ доказахъ, че можемъ да смѣтаме за колко-годе подготвени само 7 околии: костурска, леринска, битолска, демирхисарска, кичевската — въ Битолско; въ Солунско кукушката само и то доста слаба; въ Струмишко само струмишката околия и то съ негодни пушки, кримки, и въ Скопско само щипската околия — съ кримки и мартини.

После, въ време на въстанието, излѣзоха приготвени и охридската и преспанската околия, но тѣ се подготвиха едвамъ преди въстанието. Прилепската околия остана и презъ въстанието невъоржжена, едвамъ успѣха да въоржжатъ 150 души. Въ велешката околия не можаха да въоржжатъ за въстанието нито една чета отъ 50—60 души. Щипско хичъ не пошавна презъ въстанието. Въ Струмишко силата бѣше само въ четитѣ, които нахлуха отъ България подъ водителството на Чернопѣева. Въ Кукушко се образува една голѣма чета, криха се въ гьола, не можаха да нападнатъ града и най-сетне, заобиколени, избѣгаха въ гевгелийскитѣ Пазарски планини, безъ сражение, безъ формално въстание. Значи това, което предсказвахъ тогава въ заседанието, се доказа сетне. Увѣрявахъ събранието, че ако прогласимъ това въстание, ще подбиемъ идеята за всенародно въстание за дълго време, защото само въ нѣколко околии ще въстанатъ. Увѣрявахъ, че сега всенародно въстание е невъзможно, защото нѣма още подготовка нито нуждитѣ материяли. За отсамъ вардарската часть предсказвахъ имъ, че ние ще работимъ противъ себе си, защото ще повторимъ 1905 година — съ въстание само съ чети изъ България, което ще бжде противъ основнитѣ задачи на организацията, както тогава сме ги разбирали.

Въ резултатъ съ подавляюще болшинство се реши да се съобщи въ Солунъ отъ името на всички присѫтствуващи, че сме противъ взетото решение за въстание. Борисъ и Славчо нагледъ се съгласиха (гласуваха противъ). Останаха само Матовъ, Татарчевъ, Х. Николовъ и още единъ двама, които гласуваха за въстанието. Бидохме натоварени азъ и Матовъ да пишемъ писмото. Азъ поискахъ той и азъ да съставимъ по отдѣлно проекта за отговора. Въ събранието моята редакция, попряма и по-решителна, се прие и се изпроводи въ Солунъ като мнение на тукашнитѣ представители на организацията. Забележително е, че най-много бѣха за въстанието тѣзи, които не мислѣха да вематъ и не взеха участие въ въстанието. И въ Смилевския конгресъ бѣха за въстание най-много тия околии, които сетне не взеха участие, солунската напримѣръ, макаръ че въ Солунъ се изигра най-важната роля за провъзгласяване въстанието.

18 юний.

Тукъ ще направя едно отклонение. Подиръ битолското въстание Матовъ и Татарчевъ бѣха изпратили свои хора въ Бѣлградъ, свое представителство (консулство) — Сава Михайловъ и Константиновъ Михаилъ. Борисъ конкурираше на Матовци и изпроважда Матей Герова. Отишелъ бѣше по това време и Янковъ отъ страна на Цончева (втори пѫть). Не може да се разбере още, какво сѫ вършили. По онова време Борисъ тукъ бѣше устроилъ отдѣленъ комитетъ съ Славчо Ковачевъ, Чакаларовъ и Апостолъ Димитровъ (тоя, който е сега съ Матова въ представителството). Това пращане на хора бѣше веднага подиръ въстанието. Въ сѫщото време Цончевъ Борисъ и Матовци тукъ въ София се надваряха предъ българското министерство на външнитѣ дѣла. Бѣха се разочарували отъ българското правител-

ство и всѣка фракция е гледала да намѣри пари, где да е.

Глигоръ войвода съ пушки отъ Сърбия и съ чета потегли въ Македония. Уговорено е било съ Сарафова да спомогне да се прекара Глигоръ презъ Скопско. Учителтъ Карамановъ, ржководитель въ Куманово, по заповѣдь на Тодоръ Павловъ, ржководитель отъ Борисовата партия въ Скопье, и то по заповѣдь отъ София, ходилъ до сръбската граница да се споразумява, за да посочи на Глигора канала да мине въ Скопско. При село Пчиня (Шиваровъ, войвода, е билъ тамъ и сега разправя, той всичко е видѣлъ), въ Кумановско, тамъ Бобевъ (войвода, човѣкъ на Сарафова) пресрѣща Глигора съ четата му (20 души), прекарва ги презъ Скопско въ село Рудникъ на границата между Велешко и Скопско. Четата я посрѣщатъ Андонъ Димовъ и Крумъ Зографовъ (тогава ржководители въ Велесъ на Сарафовата партия, сега Андонъ Димовъ е тукъ) и по разпореждане пакъ отъ тукъ и въ споразумение съ Скопье я посрѣщатъ, за да я преведатъ презъ Вардаръ. Понеже мжчно било преминаването, Глигоръ се споразумява съ мулязима при моста при Зелениково и мулязимътъ една вечеръ срещу 150 лири си оттегля войницитѣ. Представилъ се като сръбска чета, но предъ селянитѣ минавали за българска чета, толкова повече, че Бобевъ билъ съ тѣхъ та четата минала по моста, отъ тамъ презъ Стълпъ надъ Нежилово пристигнала въ мѣстностьта Азотъ въ Велешко, а отъ тамъ се прехвърлила въ Поречье въ село Крапа, сърбоманско село. Боби тамъ оставилъ Глигора и се завърналъ назадъ въ Скопско. Д-ръ Кушевъ, който е сега заточенъ, тукъ въ София бѣше запитвалъ наши хора, Попъ Арсова, какво е било това разпореждане на Бориса да се приеме и да се препрати Глигоръ. Въ Рилския конгресъ Сандански обвиняваше Бориса по нѣколко точки, вземени отъ Сѣрския

конгресъ и между тия точки бѣше, че Борисъ е приелъ и парични срѣдства отъ сръбското правителство. Борисъ по тоя въпросъ отговори: „Обвинявате ме, но азъ това сторихъ безъ какъвто да е ангажментъ; мислѣхъ, че и сърбитѣ ще влѣзатъ въ правия пѫть и че ще допуснатъ наши чети да отиватъ, но щомъ тѣ сега пращатъ сръбски чети, азъ съмъ противъ тѣхъ и имъ отворихъ война".

Подиръ въстанието нашитѣ извършиха голѣми глупости. Както казахъ, тѣ изпратиха въ Сърбия хора, отъ които сръбскитѣ власти, Симичъ особено, много добре сѫ узнали нашитѣ раздори, нашата слабость. Янковъ и Савата и Константиновъ не сѫ били, споредъ мене, тъй недобросъвестни като Геровъ. Симичъ е разбралъ всичко и избралъ Бориса като най-смѣлъ, безъ много скрупули човѣкъ, и сполучва отъ него съдействие да пратятъ първата чета въ Македония. Борисъ си е мислилъ: „Да взема азъ паритѣ, да надвия тукъ противницитѣ си, а че сетне ще видимъ".

Въ Прилепъ Йорданъ Тренковъ бѣше отдавна човѣкъ на върховиститѣ. Въ време на въстанието бѣше се споразумѣлъ съ Петъръ Ацевъ да влѣзе въ управително горско тѣло. Въ душата си обаче оставаше противникъ на Ацева и върховистъ. Подиръ въстанието раздорътъ между него и Ацева въ града и въ селата пакъ си личеше. Когато бѣхъ азъ тамъ подиръ въстанието въ Прилепъ, самъ Йорд. Тренковъ предъ мене призна, че е билъ въ кореспонденция съ Глигора, още когато Глигоръ е билъ въ Сърбия. Тренковъ чете и две писма отъ отъ Глигора отъ Сърбия, въ които Глигоръ му съобщава, че намѣрява да мине съ чета въ Прилепско и то не като сърбинъ, ами като българинъ; пушки намѣрилъ въ Сърбия и ги взелъ. Тренковъ чете тѣзи писма да докаже, че той е въ кореспонденция съ Гли-

гора, но че Глигоръ не е сърбоманъ. Ацевъ обвиняваше Тренкова заради тия му сношения съ Глигора. Види се, че Глигоръ си е готвилъ почва и за Прилепско. И наистина Глигоръ отъ Крапа слиза въ прилепскитѣ села и го посрѣщатъ хората на Тренкова като войвода въ Прилепско. Самиятъ Тренковъ се срѣща съ него и го подържа противъ своя неприятель, Петъръ Ацевъ. Значи дало се е съдействие на Глигора и отъ тая страна, и чудно ли е, че първиятъ опитъ на Сърбия е успѣлъ, — нашитѣ недоразумѣния сж криви. Излиза, че Симичъ е далъ наставление на Глигора първото време да не излиза като сръбски войвода. Види се, че нито Глигоръ нито Симичъ не сж се надѣвали отъ начало, че ще иматъ успѣхъ въ Прилепско. Тренковъ сега е студентъ въ нашия тукъ университетъ. Глигоръ бѣше старъ върховистъ, та може би Тренковъ въ борбата си съ П. Ацевъ е мислилъ да използува Глигора за да завладѣе селата въ Прилепско и Прилепъ.

XVIII.

Гарвановъ агитира въ полза на взетото решение за въстание. Гьорче Петровъ и Дѣлчевъ се противятъ; Пере Тошевъ нерешителенъ. — Сарафовъ заминава съ чета за вжтрешностьта. — Дѣлчевъ въ Солунъ се обяснява съ Груева по въпроса за въстанието. — Настроение у Дѣлчева за атентаторство.

19 юний.

Сега нека продължимъ по въпроса за въстанието. Нашиятъ отговоръ бѣше произвелъ въ Солунъ тревога, а сжщо и въ Битоля, защото не имъ се искало тамъ, не се решавали лесно да приематъ въстание безъ пълно наше съгласие. Пакъ обвинения противъ мене! Почватъ да се опитватъ да склонятъ Перета и Дѣлчева и да ги отдѣлятъ отъ мене. Нѣколко време подиръ това, презъ януарий 1903 год., струва ми се, Думевъ и Гарвановъ

дойдоха съ специална мисия тукъ да развалятъ нашето решение. Азъ нито се срѣщахъ съ тѣхъ и по-нататъкъ нито говорихъ нѣщо по този въпросъ съ компанията имъ, защото криеха отъ мене, що вършатъ. Пере все ги остави безъ отговоръ. Дѣлчевъ остана на мнението си противъ въстанието, но не взема позиция да противодействува — той е мекъ веднага. Впечатлението и на трима ни бѣше, че макаръ и да сж се разшавали по тоя въпросъ, не вѣрвахме, че ще се решатъ, че ще дойде до въстание, широко и категорично, както тѣ го кроеха. И трима смѣтахме да си влѣземъ вжтре, понеже вече тукъ неохотно ни се работѣше съ Татарчевци. Сжщо така и Борисъ се готвѣше да замине. Предполагахме, че като се пръснемъ тамъ по разни краища, че ще повлияемъ. Азъ и Дѣлчевъ особено оставахме на старата програма. Пере оставаше нерешителенъ. Положението бѣше сериозно и изострено. Ние препоржчвахме да се измѣни тактиката на действие на четитѣ и на терористичнитѣ елементи въ градоветѣ: отъ пасивно, чисто подготовително държане, да се мине къмъ една по-голѣма активность, да се почне активно действуване, което да се доближава вече до въстание, за да се подготвятъ и калятъ по-вечко работници за сжщинското въстание. До тогава организацията на четитѣ бѣше запретила да се вършатъ работи, които могатъ да излагатъ мѣстнитѣ организации на катастрофи. При този духъ на дейность, като се прибавятъ и нерешителностьта и непредприемчивостьта на легалнитѣ сили въ градоветѣ, които диктуваха, управляваха, организацията се бѣше ограничила само съ вжтрешна организационна дейность. Почти никакви мѣроприятия, никаква инициатива срещу турцитѣ не се забелязваше. Една затвореность. На четитѣ бѣше заповѣдано, не само да избѣгватъ срещи съ турскитѣ власти, но даже да прикриватъ сжществуването си въ око-

лията. И до тоя моментъ, за който говоримъ, все така си бѣше по традиция. Ако се срѣщаха тукъ-таме чети съ войската и станѣше сражение, винаги то е бивало предизвикано отъ турска страна, или по предателство, или по случайно разкритие. И въ такива случаи даже четитѣ бѣха усвоили тактиката да отстжпватъ. Само въ безизходъ, нападнати, четитѣ даваха сражение. Ако презъ това време се чуваше тукъ често за сблъсквания между чети и аскеръ, то бѣше, че вече работата кипѣше вжтре и случайнитѣ конфликти между чети и аскера зачестиха въпрѣки казаната тактика. Градскитѣ активни елементи, на които ужъ най-много се разчиташе за презъ време на въстанието, не бѣха изпитани и калени въ никаква борба срещу турцитѣ. Защото въ градоветѣ още по-строго действуваха тайно; ни сѣнка отъ инициатива, а само крайна предпазливость. Изобщо духътъ бѣше чисто конспиративенъ — робската тактика. Срѣщитѣ на градски работници съ чети, за да видятъ пушка, нѣмаше ги много. Малцина отъ тѣхъ бѣха успѣли да вематъ пушка въ ржка и да се упражнятъ съ нея. Това бѣше положението—чисто пасивна политика на организацията, когато вниманието на нейнитѣ хора още бѣше обърнато изключително къмъ уредбата на организацията и къмъ материялното й повдигане. Широката маса съвсемъ не бѣше подготвена да излиза гржди срещу гржди съ турцитѣ, не бѣше подготвена чрезъ събития отъ тоя родъ, за да може открито да ги пресрѣща.

Като излизахъ отъ тия съображения, азъ настоявахъ, че ако положението вече се е изострило въ страната и ако фазисътъ на пасивната дейность на организацията е вече миналъ, да развържемъ по-вече ржцетѣ на четитѣ и на градскитѣ ржководители, да се почнатъ частни акции, за да възпитаваме четницитѣ и др. къмъ пушката, къмъ безстрашието, да добиятъ опитъ за

нападение. Подобна тактика на частична активность, ако добиеше развой по цѣлата страна, по моето разбиране щѣше да представлява страната въ перманентно въстание, безъ да е обявено формално въстание. Ние така можехме нѣколко години да тормозимъ страната, безъ да може Турция да каже, че има открито въстание. Ако бѣше позволено на четитѣ открито да преследватъ турски разбойнически чети, да наказватъ лоши полицейски и пр., селянитѣ да се разправятъ съ кехаитѣ и разнитѣ други арнаутишча, които ги съсипватъ по чифлицитѣ, ние щѣхме да имаме толкова афери наведнажъ, че щѣхме да възбудимъ общо внимание и Турция да изморимъ. А ние се боехме: „сакънъ да не стане нѣкоя афера!“ За мене подобна една борба е не отъ по-малка важность отколкото едно прокламирано въстание, защото такава борба може дълго време да трае. Съ тия доводи азъ убедихъ другаритѣ си, именно че по този начинъ ще се ускори въстанието по естественъ пѫть, ще се дойде до крупната борба, която ще бѫде краятъ. Това становище азъ винаги подържахъ, че въстанието е мощно срѣдство на организацията, но само докато то е идеалъ, къмъ който се стремимъ. Бѣхъ убеденъ, че стане ли това „реалъ,“ веднага подиръ въстанието ще се яви разочарование. И наистина така излѣзе.

Тази програма искахме съ Дѣлчева вѫтре да я разгласимъ и не вѣрвахме, че Гарвановци ще сполучатъ. Но Гарвановъ, като дойде тукъ, съ Матова, Татарчева и съдружие скришно се съвещавали безъ насъ и пращатъ контра-писмо, подписано отъ Матова и Татарчева, като мнение на всички тукъ съ изключение само на нѣкои, така че въ Солунъ замълчаватъ нашето писмо и си продължаватъ агитацията. Бѣха кроили въстанието презъ пролѣтьта рано, сетне на Гюрговъ день, после на св. Кирилъ и Методия, а най-после на

Смилевския конгресъ се опредѣля за 20 юлий — Илиндень. Тѣ бѣха разпредѣлили страната на боеви окржзи за въстанието. Груевъ вече всичко е одобрявалъ, Гарвановъ и Думевъ дойдоха съ негово знание. Бѣха разпредѣлили вече въ проектъ и главнокомандующи по боевитѣ окржзи.

Въ началото на пролѣтьта Борисъ замина безъ да е билъ поканенъ. Той изказа желание и не му се отказа. Той самъ си приготви четата. Приказката бѣше да остане отсамъ Вардаръ. И той ужъ бѣше по-съгласенъ съ нашето гледище, но излѣзна, че и тукъ той билъ неискренъ спрямо насъ, защото вече отъ тукъ той си скроилъ да иде въ Битолско, за гдето е знаялъ, че тамъ ще има по-голѣма слава. Той и тукъ си е билъ все съ желанието да се ускори въстанието. Той и Давидова и Славчета е наострилъ да проповѣдватъ въстание. Всѣкжде, гдето той е миналъ вжтре, е проповѣдвалъ въстание. Насъ все ни е считалъ той баби, които вѣчно ще забавяме деня на любимата му мечта— въстанието. Малко да бѣше човѣкъ сериозенъ, той можеше да види отъ подготовката на населението презъ Малешъ—Струмица—Радовишъ—Тиквешъ, че въстанието не е назрѣло. Въпрѣки туй на Смилевския конгресъ той излѣзълъ вързлъ партизанинъ на въстанието. Малко подиръ него замина и Дѣлчевъ. Бѣше настаналъ единъ превратъ у него. Той тукъ окончателно се бѣше разочарувалъ отъ Матова и Татарчева и на тръгване настоятелно ме молѣше да задържамъ Перета та заедно да ги въздържаме да не отиватъ много далечъ. Тѣмъ заяви, че ще смѣта за решения ония, които ще бждатъ взети съвмѣстно съ мене и съ Перета. Бѣше се разочарувалъ и отъ солунскитѣ дейци въ срещитѣ си съ Гарванова. Дѣлчевъ тръгна съ силно желание да види Груева, да размѣни мисли съ него; у него му бѣше

още надеждата, но отиде загриженъ за организацията. Той стигналъ въ Солунъ. Онѣзи хитро го оставили само съ Дамета, който 2—3 дена го държалъ въ една стая при себе си и се мжчилъ дв му разбие убеждението противъ въстанието. Даме е сполучилъ съ това само да му нанесе последния ударъ на разочарование, както се бѣше изповѣдалъ предъ Пере Яворова и други, съ които се бѣше срещналъ сетне въ Сѣрско. Тоя духъ на отчаяние личи и въ едно писмо до мене, въ което той ми казваше, че нищо не може да се направи и че отива въ Сѣрско, „да сложи главата си". Въ Солунъ му бѣха възложили мисията да убеди другаритѣ въ Сѣрско за въстание и да го организира тамъ. Дѣлчевъ се бѣше разпоредилъ да се свикатъ на конгресъ воеводитѣ. Яне Сандански бѣше пратилъ чета да го посрещне въ Сѣрското поле и да го отведе въ планината.

Важното е, че Дѣлчевъ е билъ подушенъ отъ Солунъ, следенъ е билъ до Сѣръ. Бивши български офицеръ, помакъ, Тефиковъ, неговъ другаръ отъ военното училище въ София, тогава началникъ на жандармерията въ Драмско, е билъ натоваренъ съ мисия отъ Солунъ, той, като познавалъ лично Дѣлчева, да го посрещне и да го убие. Щомъ Дѣлчавъ е излѣзълъ отъ града Сѣръ, веднага го е подушилъ. Селото Баница е часъ и половина отъ Сѣръ. Види се, че въ Солунъ не сж успѣли да го заловятъ, сжщо и въ Сѣръ. Трѣбва да сж знаели, че той ще отива въ Сѣрско. Въ Солунъ е имало нѣкой шпионинъ, близъкъ до нашитѣ хора. Това се заключава отъ следното. Взиматъ въ Солунъ решение за въстание. Гарвановъ и Думевъ ще дойдатъ тукъ, а единъ министъръ тукъ (не помня кой) ми съобщи, че отъ турски източникъ, отъ турското комисарство знаели, че Гарвановъ и Думевъ ще дойдатъ, и тѣ наистина дой-

доха. Допускамъ затова, че шпионството за Дѣлчевъ да е било отъ Солунъ.

Азъ бѣхъ тукъ, кога се чу за смъртьта на Дѣлчева. Ужасно бѣхъ поразенъ. Криехме смъртьта му известно време.

У Дѣлчева, преди да загине, бѣше се явило едно настроение за атентаторство. Азъ го тълкувамъ като резултатъ отъ отчаянието му за бѫдещето на организацията. Той съ своето влияние, съ своето лично обаяние веднага създаде силно настроение въ тая посока. Толкова силно, че Матовъ, Татарчевъ и Сіе, макаръ и да бѣха противъ, не можеха да се противятъ, а трѣбваше да съдействуватъ. И азъ не му одобрявахъ това, като предоставяхъ атентатитѣ за сетне, когато ще стане въстанието. Дѣлчевъ бѣше неудържимо увлѣченъ въ тоя пѫть, като смѣташе атентатитѣ за едно отъ срѣдствата на нашата програма. Главно бѣше се въодушевилъ за атентатъ противъ желѣзници и мостове. Подъ това влияние тогава заминаха нѣколко чети съ взривни вещества. Освенъ Дѣлчевата чета, друга замина въ Одринско, друга Савовата, друта съ Пушкарова въ Скопско. И станаха нѣколко опита, колкото да докажемъ, че не е по нашитѣ способности тая работа. Грамадно бѣше количеството на внесения материялъ отъ бомби и динамитъ, а резултатитѣ нищожни. Указахме се просто неспособни.

Подиръ смъртьта на Дѣлчева и у мене се бѣше зародила мисъльта да замина вѫтре, едно че се бѣхъ разочарувалъ тукъ, а друго и бѣхме говорили съ Дѣлчева. Матовъ и Татарчевъ ми отказаха подръжка, а сѫщо така и подкрепа да отида съ по-голѣма чета. Препоржчваха ми да отида самъ, съ друга нѣкоя чета, чужда. Докато така съ тѣхъ се разбирахме, азъ бидохъ интерниранъ отъ кабинета Даневъ—Сарафовъ. Тогава

гукъ унищожаваха комитетитѣ, интернираха Цончева въ Дрѣново, Станишева и Карайовева, а мене пъкъ въ Казанлъкъ. Много се ядосахъ. Едвамъ съ триста молби следъ единъ-два месеца Матовъ и Татарчевъ ми проводиха до стотина лева. Стояхъ въ Казанлъкъ два месеца и нѣщо. Не бѣхъ вече въ течението на работитѣ, но бѣше ясно, че решение за въстание безвъзвратно е взето.

Когато се върнахъ отъ интернирането, понеже въпросътъ за въстанието бѣше вече свършенъ, отказахъ се тукъ отъ всичко и съ лични усилия се мжчехъ да си въоржжа чета и да замина вжтре. Тогава бѣха тукъ Яне и Чернопѣевъ, въоржжаваха се. Малвѣше се, че ще се въстава. Ние не знаехме, какъ да се държимъ, всички бѣхме ни ракъ, ни риба. Подготовката на четата се продължи много. Най-сетне наредихъ една чета до 138 души.

Интерниранъ бѣхъ презъ февруарий, а се върнахъ презъ априлъ месецъ. На 1 май изпратихъ Пере, той си замина съ кираджии.

XIX.

Гьорчо Петровъ потегля съ чета за Битолско. — Мжчнотии при преминаването границата. — Следъ голѣми усилия четата минава Вардара. — Настроението и подготовката за въстание у населението отсамъ Вардара.

Понеже се продължи подготовката и понеже се разгласи, че въстанието ще се прогласи на Илиндень, нарочно отложихъ отиването си до деня на въстанието, за да снема и всѣка отговорность отъ себе си.

Вечерьта на Илиндень потеглихъ отъ тукъ съ файтонъ до Кюстендилъ заедно съ запасния поручикъ Лука Ивановъ, който загина въ Воденско сетне, следъ въстанието. И четата си бѣхъ изпратилъ по-напредъ въ Кюстендилско. Помощникъ ми бѣше Лука Ивановъ, и за

случай на сраженяе на него най-много разчитвахъ. Имаше въ четата и единъ запасенъ подпоручикъ, Георгиевъ; съ насъ бѣше и черногорецътъ Исво Ивановичъ, порядъченъ човѣкъ, чистосърдеченъ, будала-клепало, лекъ и простъ човѣкъ, който мисли, че много знае. На Андонъ Кьосето, старъ нашъ войвода, предоставяхъ чисто войводската работа за пѫтуването. Имаше двама войводи дебрани — Тале (тукъ е) и другъ единъ (забравихъ му името, убиха го после). Повечето момчета бѣха тамкашни — отъ Дебъръ (до 25 души); отъ Демирхисарско, Охридско, Кичевско (до 40 души), нѣколко битолчанчета и повече прилепчанчета.

Цельта ми бѣше да завлѣка съ себе си стари наши войводски сили и военни сили. Отъ представителството получихъ малко срѣдства; 100-тина наполеона получихъ отъ Прилепско; много отъ четницитѣ сами се въоръжиха и внесоха.

Тукъ се разиграха комедии съ четата, която бѣше изпратена въ Кюстендилъ. Ужъ азъ и Луката ще отидемъ последни въ Кюстендилъ та още сѫщата вечерь да минемъ презъ границата, за да не ни осѣтятъ въ Кюстендилъ. Тамъ намѣрихме нѣкои работи недотъкмени, а не бѣха наредили хубаво канала, та 3—4 дена постояхме за да дотъкмимъ. Бѣхме близу до едно село, при политѣ на планината. Марко Секулички (кратовецъ, живѣе въ Кюстендилъ) се нагърби да ни преведе презъ границата и да уреди канала. Проектираше да заминемъ откѫде Паланечко, но презъ това време властитѣ въ Кюстендилъ и въ София подушиха, че сме тамъ. Приятель отъ София дойде нарочно въ Кюстендилъ за да ми каже да бързамъ да мина презъ границата, защото турскиятъ комитетъ билъ далъ специална нота за моето заминаване съ точни указания, где сме въ Кюстендилъ и съставътъ на четата. Българското правителство отказвало това, но

турскиятъ консулъ, подкрепенъ отъ французкия консулъ, поискалъ бърза консулска анкета на мѣстото за да докажелъ истината. Ускорихме заминаването. Марко изпраща съобщение въ ближно мѣсто задъ границата да пратятъ куриеръ и да готвятъ мѣсто. Куриеръ не дойде. Въ сѫщото време дойде пограничниятъ офицеръ капитанъ Кузмановъ (отъ Крушово, цинцаринъ по произхождение), и ми прочете две телеграми отъ своя пограниченъ генералъ Христовъ („Каналията" — така го викатъ), въ които подробно му се указваше мѣстото, гдето съмъ, и числото на хората, и строго му се заповѣдваше подъ заплашване на лична отговорность да обезоржжи четата ми, като му се препоржчваше да поиска военна помощь отъ Кюстендилъ, ако се смѣта слабъ съ своитѣ войници да свърши тая работа. Въ Кюстендилъ бѣха дошли нѣкои офицери върховисти нарочно да следятъ диритѣ ми та да спомогнатъ на военнитѣ власти да ме обезоржжатъ, за да ме върнатъ и да ме омаскарятъ. Въ сѫщото време Славчо Ковачевъ съ своя подпоручикъ Сотиръ Атанасовъ искаше да остана въ Щипско, понеже знаеха, че имамъ съ себе си доста материялъ. И тѣ бѣха въ София и искаха да ги чакамъ, а като не се съгласихъ, бѣха дошли въ Кюстендилъ да бъркатъ на заминаването ми.

Като дойде Кузмановъ, докато споримъ съ него, пратихме другъ куриеръ въ селото задъ границата да се види, що стана това. Узнахме, че отъ Паланка дошелъ аскеръ въ селото, събралъ всичкитѣ селяни и ги задържалъ при себе си; прибралъ всичкия добитъкъ и се настанилъ на лагеръ тъкмо на мѣстото при Дурачката рѣка, презъ кждето Марко е смѣталъ да ни преведе. Останахъ между два огъня. Кузмановъ не искаше да ми пакости, но трѣбваше да стори нѣщо. Азъ пъкъ не бѣхъ никакъ наклоненъ да отстжпя, но ме застра-

шаваше, че ще дойде войска отъ Кюстендилъ. Свикахъ всичкитѣ момчета и поединично поискахъ мнението имъ, какво да правимъ въ случай, че ни нападне българска войска и поиска да ни обезоржжи. Отъ всички само 20-тина момчета заявиха да се биемъ, а другитѣ заявиха, че ще предадатъ оржжието.

Кузмановъ ми предложи да му отстжпя около 30 момчета да ги обезоржжи, да ги изпрати въ Кюстендилъ (азъ да избера по-негоднитѣ, съ по-лошо оржжие). Не се съгласихъ, ами го замолихъ да наредимъ нѣкакъ и той да не пострада и ние да заминемъ, като го заплашихъ, че ще се биемъ. Скроихме я най-подиръ, — той да докладва, че четата е заминала преди да се получи телеграмата, а докато заминемъ, да се криемъ строго, да не ни разбератъ въ Кюстендилъ. Още сжщия день, като разбрахме за аскера, измѣстихме се по линията да влѣземъ по другъ пунктъ, по другъ каналъ съ куриери отъ Кюстендилъ. Докато да стигнемъ до другия пунктъ за Кратовско, момчетата се измориха. Всѣки носѣше до 25—30 кила товаръ. Нѣмаше конье още. Носѣхме динамитъ 130 кила, всѣко момче по 1 кило, около 200 бомби, електрически машини 8 (две европейски и 6 тукашна направа), адски машини (часовници) до 6 или 8 бѣха; патрони носѣхме въ изобилие. Много отъ четницитѣ носѣха патрони за своитѣ тамъ (за братъ и пр). Отъ пушкитѣ само 22 бѣха манлихери, а други бердани, мартини. Носѣхме брашно, два пжти препечено съ бъбречна лой, на момче по $1^1/_2$ кило и пр.

Кузмановъ вървѣше съ насъ. Той бѣше наредилъ, войницитѣ по границата да следятъ движението на турската войска. Спрѣхме се при границата въ единъ долъ (границата бѣше по билото). Добре, че се спрѣхме, отъ умора. На зарaньта Кузмановъ ни съобщи, че оттатъкъ имало засада и ние щѣли сме да попаднемъ право въ

засадата. Излѣзе, че имало заповѣдь въ Паланка 150 души войска да излѣзе по границата, да усили кордона, да хване пунктоветѣ, да ме начака и да ме разбие. Рѣшихме съ Кузманова и Марко Секулички да взememъ още по-налѣво, да се изкачимъ до най-високия пунктъ при върха Руянъ (Руянъ, най-високиятъ пунктъ на Осоговската планина). Тамъ на тоя пунктъ само нощемъ вървѣхме и се принудихме да стоимъ три цѣли дни, подъ границата въ Българско. Войницитѣ ни съобщиха, че и тамъ придошла турска войска и че всѣка вечерь туряли засади. На третата вечерь се рѣшихме по всѣки начинъ да минемъ, като взехме ужъ предпазителни мѣрки да минаваме отдѣление по отдѣление. Минахме благополучно безъ да ни забележатъ (?). Турска работа.

Азъ бѣхъ твърдо решенъ отъ тука да премина Вардара и да сложа главата си, ако стане нужда, въ Битолско, гдето съмъ посѣялъ първото семе. Всички момчета желаеха сѫщото, защото си бѣха отъ тамъ. До Вардара гледахъ, какъ да е да избѣгна сражение. Реченото желание караше четницитѣ да търпятъ строгитѣ ми заповѣди. Голѣма предпазливость и съобразителность ме спасиха. Пѫтътъ бѣше опасенъ, тежъкъ, и само азъ можахъ благополучно да избѣгна мѫчнотиитѣ.

Първиятъ бивакъ, който Марко Секулички (едно време харамия въ Кратовско) бѣше означилъ на куриера, бѣше Маркова скала. Той бѣше далъ маршрутъ на куриера до Щипско. Азъ строго се придържахъ о тоя маршрутъ, който и селянитѣ одобряваха, придържахъ се о тѣхния практически умъ. Като доближихме до бивака на 40 разкрача (кория), виждаме чадъри, войска (нощемъ). Ние продължихме пѫтя си до страната на Паланечката рѣка, Дурачка. Една дълбока пропасть — рѣката долу — стръмнината до $1^1/_2$ часъ слизане

презъ гѫсталакъ; много стръмно — съсипахме се. Тамъ бѣ първата почивка. Три височини наоколо, и на тритѣ имаше турски постове, които виждахме. За да не ни забележатъ, бѣхме принудени всѣки да седи цѣлия день задъ единъ пѫтъ безъ да шавне. Много строги мѣрки вземахъ. Мѫка за вода. Куриерътъ питаше, дали да спремъ или да ходимъ до първото мѣсто още три часа. Решихъ да останемъ тукъ. Кьосето бѣше противъ, защото въ тая кория можели да ни избиятъ. Тукъ изядохме препеченото брашно. Единъ часъ преди мръкване слѣзнахме до рѣката и на мръкнало почнахме да се изкачваме по склона на Султан-тепе (висока планина, трѣва, лъзга се, а ние не бѣхме упражнени). Говорѣха ни, че по билото на Султан-тепе имало много постове, зесади. Тамъ е като втора граница, опасна. Минахме благополучно и още въ тъмно пристигнахме въ мѣстностьта Емирица, до село Емирица, безъ да се обадимъ на нѣкой селянинъ. И тукъ се хранѣхме съ това, що имаше още всѣки съ себе си.

Приквечерь на тоя день куриерътъ намѣри овчарь отъ селцето и поиска сведения за кратовската чета Узна отъ него, че тя е въ планината надъ селото Ямишта. Вечерьта се упѫтихме за тамъ и срещнахме кратовската чета съ войводата Атанасъ Бабата, дългогодишенъ работникъ, четникъ, скоро бѣше станалъ войвода, вербуванъ и изпратенъ отъ мене отъ тукъ. Идваше да ме вземе, да ме съпровожда. Тѣ бѣха твърдѣ живи хора, които срещнахме, и азъ пръвъ пѫть видѣхъ наша чета съ оржжие въ турска територия. Първото ми впечатление не бѣше хубаво. Азъ си въобразявахъ инакъ; села на близу, а то скрито, уединено мѣсто, хубаво, та азъ извикахъ: „А, това ли е комитлъкътъ, що го правите тукъ? Че азъ тукъ 25 години мога да стоя съ чета!“ За почивка стояхме два дена. Нахранихa ни първъ

пѫть съ месо, но най-накрай неприятно бѣхъ изненаданъ, когато мѣстниятъ войвода ми намекна, че трѣбва да заплатимъ козитѣ; тѣ бѣха вземени отъ власитѣ — тамъ има влашки колиби. Тѣ за себе си взимали отъ тия власи, а за четитѣ, които минаватъ, искали имъ пари. Тамъ пръвъ пѫть се срещнахъ съ селяни отъ Ямишта, два-трима хора, които станали нелегални, ходятъ съ четата безъ оржжие, но сѫщевременно си работятъ и земята, въ кѫщи си живѣятъ, а като видятъ аскеръ, бѣгатъ въ четата. Направи ми впечатление, че тѣ сѫ безъ пушки, защото отъ България за скопския край сѫ препратени маса пушки. Като отидохме по-нататъкъ, видѣхъ, че оржжието се изгубило кой знае какъ, нѣмаше оржжие (аферитѣ, страхъ). Тука пръвъ пѫть вземахме и конье за да улеснимъ товара на четницитѣ. Пѫтьтъ ни бѣше за с. Луково (Кратовско). Практиката бѣше — на половинъ пѫть съ ямишки конье, ще ни пресрещнатъ луковски конье та да могатъ ония да се върнатъ въ Ямишта още презъ нощьта. На следнята вечерь Атанасъ Бабата само съ 5—6 момчета отъ своята чета потегли съ насъ. Кюстендилскитѣ си куриери не ги върнахме, защото Марко имъ бѣше поржчалъ чакъ до края на Кратовско да ни изнесатъ. Пѫтьтъ води по странитѣ на Злетовската рѣка, голѣми каменяци. Слѣзохме въ рѣката, а после се възкачваме по каменисти мѣста за до с. Луково. Дечевъ, велешкиятъ войвода, на това мѣсто бѣше загиналъ. Мѣстото е голо и открито, а отъ среща по височинитѣ отъ 3—4 мѣста позиции на аскеръ, отъ които съ бинокълъ може ясно да се види човѣкъ и да се познае даже. Понеже много закъснѣхме по пѫтя и се опасявахъ до Луково да не ни дочака зора, и понеже мѣстото, голо, канаристо, отъ всѣкждѣ се вижда, решихъ се да се отбиемъ малко въ дѣсно, въ с. Койково, по-запазено мѣ-

сто, та измѣнихме маршрута. Тамъ първъ пѫть срещнахъ повече селяни. Впечатлението ми бѣше, че тѣ сѫ много далече отъ положението за въстание. Агитацията, подготовката по тия села сѫ били съвършено слаби. Запитани за пушки, отговориха, че нѣматъ, — чакали отъ България. И тамъ си платихъ храната (хлѣбъ даваха безъ пари, хлѣбъ отъ просо, ечмикъ, царевица, ржжъ, размѣсенъ, боже пази). Отъ тамъ следната вечерь презъ Луково се упѫтихме по-нататъкъ. Бивуакътъ ни бѣ предвиденъ въ Плавица планина, надъ самия градъ Кратово — подъ краката ни — въ една дупка. Преди 2—3 седмици въ Луково подпоручикъ Атанасовъ (съ Ковачевъ Славчо) билъ откритъ отъ аскера и билъ ангажиранъ въ рисковано сражение, отъ което четата се спасила по едно чудо. Въ София Атанасовъ бѣше ми казалъ, че Луковци го прѣдали, бѣше ми внушилъ да се пазя отъ селото, а самъ се заканваше да ги накаже, когато влѣзе вѫтре. Но трѣбваше да се мине тукъ — единственъ пѫть. Обаче излѣзе инакъ, азъ тамъ намѣрихъ първия радушенъ приемъ. Много селяни съ жени, деца, моми излѣзоха подъ селото да посрещнатъ четата и всѣки донесълъ, кой какво можелъ, по обичай хлѣбъ, сирене, мѫтеница и пр. Тамъ ми обясниха селянитѣ, че Атанасовъ непредпазливо денемъ се е движилъ около тѣхното село та сѫ го видѣли турскитѣ пѫдари, заканили се на селяннтѣ, че ще го предадатъ, и действително потеглили къмъ града. Селянитѣ съобразили и по другъ пѫть изпреварили и отишли въ града и казали тѣ, а на Атанасова съобщили, че е откритъ да се махне отъ мѣстото. Но той не искалъ да знае. „Нека дойдатъ, ще се биемъ“ — казалъ той съ една псувня противъ турцитѣ. Но турцитѣ дошли. Разбралъ работата. После вече нѣмаше случай за предателство. При сѫщото мѣсто сетне покойниятъ Дечевъ, велешки

войвода, отъ несъобразителность се движилъ по голо мѣсто и го видѣли турцитѣ.

Въ Койково и въ Луково азъ добихъ сведения за движението на войсковитѣ патраулни отдѣления, които ежедневно отъ Кратово излизатъ и кръстосватъ. Азъ нагаждахъ пѫтуването така, че тѣ, като заминѣха, азъ продължавахъ пѫтя. Отъ Луково до Кратово пѫтьтъ бѣше положително рискованъ. Трѣбваше да се мине Щипско презъ кратовския друмъ, който е много работенъ, а гдето сѫ възможни случайни срещи съ пѫтници. Презъ друма минахме „задгъзъмъ", за да заблуждаватъ диритѣ отъ обувкитѣ (това четитѣ често правятъ). Отъ друма пѫтьтъ води по голия склонъ на Плавица. Движимъ се между три турски поста — двата бѣха на 150 разкрача, а ние минахме между двата поста тъкмо на пѫтеката, която тѣ именно пазѣха, защото нѣмаше другъ пѫть. Напредъ върви преденъ патраулъ отъ трима-четирима, сетне момчета въ „редъ" единъ по единъ, и сетне иде заденъ патраулъ. Промъкнахме се незабелязано. Взимахъ строги мѣрки да се пази голѣма тишина, това не всички чети сѫ пазили. Деня прекарахме на върха Плавица, въ единъ слабъ лещакъ, та трѣбваше повечето време да лежимъ, всѣки скритъ задъ нѣкоя леска, защото отъ долу е открито и се виждаше, а наблизу имаше и пѫть. Презъ деня никой не смѣеше съ по-високъ гласъ да говори, да се изкашлюва. Мѫка имахме за вода, пекъ голѣмъ. Имахме нѣколко мѣхове съ насъ, напълнени презъ нощьта, съ тѣхъ крепимъ душа.

26 юний.

Въ този районъ до Кратово (той е планинската часть на кратовската околия) се е предвиждало, че ще бѫде планинскиятъ базисъ на въстаническитѣ чети, понеже се предвиждаше, че въ полето като се дигнатъ,

за 2—3 седмици ще ги изринатъ. Азъ видѣхъ само туй, че сѫ дотолкова тукъ революционери, че знаятъ да приематъ и да препращатъ чети безъ рискъ даже за себе си. Това имъ бѣше революционерството. Въ тѣзи мѣста сѫ ставали доста сражения между чети и аскеръ, минавали сѫ много чети за скопския районъ, но следи не сѫ оставяли, минавали сѫ преходно само. Разбрахъ добре, че тукъ организация, подготовка нѣма, че всички чакатъ пушки отъ България. Отъ Кюстендилъ сѫ ги лъгали, че пушки ще получатъ, когато дойде време за въстание, но пушки не получиха никакъ. Нѣмаше тукъ сѫщинско революционерство и мнението ми, че не е добре подготвено въстанието, особено тукъ се потвърди.

Пѫтьтъ ни отъ тукъ до Вардаръ повече избикаляше по хълмисти мѣста, защото на югъ отъ тамъ се простира св. Николското поле, а презъ него да вървишъ бѣше опасно, за това взехме северозападна посока по склоноветѣ и минахме Гюгянци и Сакулица (кратовска каза). Понеже бѣше време на вършидба, почти въ всичкитѣ села едновременно имаше и турци. Ние въ село не влизахме, а се спирахме все вънъ отъ селата, въ низки корийки (все сѫ голи мѣста), трудно прекарвахме. Трѣбваше да се криемъ задъ скали и дребни шубраци при силна горещина. Пѫтувахме все въ зиг-загъ, да се прикриваме отъ спахиитѣ турци. Правѣхме отъ 3 до 5 часа пѫть вечерно време, но денуването ни бѣше мѫчно. При Гюришкия манастиръ при Гюрище (хълмъ) въ кратовска каза (на предѣла на Кратовско-Кумановско и на скопската каза) престояхме два дена. Влѣзохме въ манастира три дена следъ сражение на Пушкарова съ аскеръ. Чуваше се, че аскеръ ще дойде, а трѣбваше да влѣземъ вѫтре, и затова арестувахме манастирскитѣ хора, докато бѣхме вѫтре. Четата

на Пушкарова следъ сражението си презъ Кумановско и Паланечко избѣгва въ България. Пушкаровъ бѣше ми обещалъ да ми даде каналъ, а той далъ сражение. Ние бѣхме отъ три страни обиколени отъ аскеръ и очаквахме сражение на всѣка минута. Подъ насъ отъ северозападна страна на чуката гледахме какъ се укрепяватъ турски войници. Не ни докараха конье вечерьта заради вършидба та стояхме два дена. Държахъ 7—8 души селяни залогъ за всѣки случай. Вардаръ бѣше близу — по права линия 8 часа. Ако бѣхме дали сражение, болшинството отъ четата щѣше да се върне въ България. До Плавица нѣкои отъ четата азъ държахъ подъ стража, за които се съмнявахъ, че ще се върнатъ за България. Отъ Гюрище най-после взехме пѫть край сръбоманското село Рудникъ, минахме покрай него скришно, дойдохме въ скопското село Брѣзово. По цѣлия пѫть презъ кратовска и кумановска каза останахъ съ впечатлението, че тукъ нѣма никаква организация и просто трѣбваше да си пробиваме пѫть презъ селата. Тѣ само не издаваха и всичката имъ задача бѣше да ни посрѣщатъ и изпращатъ. Всички очакваха отъ България. Амбицията ми бѣше още тукъ да мина Вардара въ Битолско, а като видѣхме, какво е тукъ, отсамъ Вардара, още повече щѣхъ да го считамъ за нещастие да ми се случеше тукъ да бѫда откритъ. При с. Брѣзово се скрихме въ единъ лещакъ и едвамъ можахме да извикаме ржководителя. По пѫтя срещнахме трима четници отъ скопската чета, Ращановъ съ двама учители, излѣзли изъ Скопско и други. После турцитѣ бѣха хванали Ращанова и бѣха го довели въ Скопье. Скопскитѣ ни намѣриха та ни донесоха хлѣбъ отъ селото. Мислѣхме да минаваме Вардара при с. Козлье (Скопско), — тамъ Вардаръ е по-плитъкъ. Понеже Пушкаровъ преди неколко дена бѣше далъ сражение, аскерътъ бѣше

образувалъ верига тамъ. Не оставаше пѫть освенъ да минемъ Вардара покрай Велесъ, защото всичкитѣ пунктове бѣха заловени подиръ опита на Пушкарова да дигне съ динамитъ единъ мостъ. Бѣхъ писалъ въ Велесъ да приготвятъ за минаването ни презъ Вардара. Въ Брѣзово се решихме на личенъ рискъ да преминемъ Вардара при Велесъ безъ конье: четницитѣ на ново се натовариха и съ усиленъ маршъ прехвърлихме Вардара. Отъ Брѣзово до Велесъ обикновенъ пѫть е 5 часа, а ние го взехме за 7 часа и още 3 часа ходихме до село Ореовецъ — въ корията надъ селото, — вече въ зори. Въ селото имаше спахии и бѣха ни видѣли. По пѫтя отъ Брѣзово до Вардаръ ни посрещнаха пратеници отъ едната партия въ Велесъ — Антонъ Димовъ, учитель, — отъ по младитѣ. Той ни окуражи да минемъ сѫщия пѫть, който и ние мислѣхме, — покрай самата станция. И по пѫтя до Вардаръ минавахме на две мѣста между войски.

Прегазихме Вардара благополучно. Мене Темелко ме пренесе и продължихме пѫтя презъ велешкитѣ лозя по шосето между Оризари (турски села), минахме я Бабуна на мостътъ. Прѣко Бабуна имаше мѣстна четичка отъ 8 души, та съ нея въ Ореовичката кория се установихме. Цѣлата чета бѣше много весела, че сме вече въ нашия районъ. Азъ бѣхъ много доволенъ, че минахъ Вардара. Разпустнахме се, ядохме, пихме. Донесоха казани, готвихме. Първъ пѫть тамъ не ни вземаха пари, тукъ почувствувахъ, че сме въ организация. Излѣзоха отъ града 7—8 души въоржжени да се срещнатъ съ насъ и ни изпратиха. Почувствувахме, че сме въ организационна територия. Но за това пъкъ бѣхъ разочарованъ, че въ Велесъ намѣрихъ спокойна работа, а азъ си въобразявахъ, че кръвь се лѣе. Обясняваха ми, че тамъ не може да става приказка за въстание. Докато

сѫ очаквали тамъ пушки отъ вси страни, останали най-сетне безъ орѫжие. Прогласеното въстание въ Битолско бѣше само знакъ да се организиратъ въ боево отношение, но тѣ това не бѣха го направили.

Тогава за първъ пѫть почувствувахъ грозотията на партизански разправии въ организацията. Бѣхъ подканенъ отъ странитѣ да имъ уреждамъ партиитѣ. Понеже ние бѣхме тръгнали за гдето кръвь се лѣе, решихъ да взема тѣхната чета докато минемъ въ Прилепско та да ги върнемъ. И тамъ бѣше таково положението, че не може да става и 'дума за организирано въстание. Планътъ ни бѣше, щомъ минемъ Вардара, да се обадимъ съ нѣкой атентатъ та да ни се чуе името и въ Битолско и въ България. Организацията бѣше изгубила нишкитѣ: и въ Велесъ не можахме да разберемъ, що става отвѫде въ Прилепско.

Забележихме голѣма разлика между населението отсамъ и оттатъкъ Вардара, въ общото му настроение, при все че за въстаническо брожение нито дума не можеше да става.

Отъ тамъ минахме село Краинци. Следъ 19 дена пѫть първъ пѫть влѣзохме денемъ въ село. И тамъ бѣхме едновременно съ спахиитѣ — ние въ едната, тѣ въ другата махала. Четата бѣше още цѣла. Минахме и презъ Хвойница за Краинци. Бѣше се разгласилъ слухъ, че азъ ще мина съ голѣма чета. Отъ тамъ — въ село Владиловци, велешко село, неподатливо за организацията — неподатливи селяни. Задъ селото въ единъ храсталакъ стояхме цѣлъ день като мишки. Донесоха ни ядене вечерьта. Нарочно ни препоръчаха да се отбиемъ въ това село, за да го организираме за първъ пѫть.

Отъ Владиловци стигнахме въ с. Степанци, на предѣла на велешка и прилепска каза. Тамъ се спрѣхме надъ селото на една чука, съ кория, мѣстность добра и

за сражение. Извикахме отъ селото мѣстния селянинъ Темелко, мѣстенъ ржководитель, всецѣло преданъ на организацията, единъ отъ рѣдкитѣ типове, който и сега продължава да е преданъ.

Тамъ за първъ пжть направихме почивка, бѣхме сигурни. Нахранихме се хубаво. Имаше стада на близу. Следъ 20-дневно пжтуване за първъ пжть си хубаво отпочинахме, два дена. Тамъ се срещнахме съ прилепската чета на Петъръ Ацевъ, която бѣше потеглила да ни посрещне. Имахъ съ себе си много четници отъ западна Македония (Дебъръ, Кичевско, Демирхисарско). Тамъ се раздѣлиха всички отъ мене и презъ Азотъ потеглиха за роднитѣ си мѣста. Азъ останахъ съ около 45—46 души и се движехъ заедно съ прилепската чета.

Въ Степанци добихъ първитѣ сведения за положението въ въстаналия край и разбрахъ, че работата не е тъй възхитителна, както се мѣркаше въ въображението ми. Представлявахъ си, че линията между Прилепъ и Велесъ е границата, че на западъ е мъгла, кръвь, война. Когато отъ Степанци потеглихъ, ми се видѣ прилепското поле ясно и тихо. Драго ми бѣше, че виждамъ родното си мѣсто, но отъ друга страна ми бѣше тежко поради разочарованието.

Отъ Степанци заминахме за село Орѣховецъ (Прилепско), надъ самия Прилепъ, — тамъ ни бѣше пжтьтъ. Разположихме се въ село по квартири на части. Посрещнаха ни добре. Почувствувахме, че сме на гости. Въстанало население не намѣрихме въ Прилепско, но борческиятъ духъ бѣше доста събуденъ, имаше напреднало съзнание, безстрашие почти. Първъ пжть се почувствувахъ въ своя срѣда. Тамъ първъ пжть си видѣхъ и роднини. Дотичаха при мене, крака ми цѣлуватъ. Силно бѣше впечатлението. Тамъ се спрѣхме за повече време, тамъ добихме сведения за положе-

нието на въстанието. Хората още не бѣха изгубили надежда, че ще може нѣщо да се направи. Азъ се хранѣхъ съ надежда, че ще може да се направи единъ опитъ да се събератъ младежи, по-активнитѣ сили въ града Прилепъ. Носѣхъ много материяли и мислѣхъ, че ще можемъ да направимъ нѣщо въ Прилепско.

XX

Слабости въ организацията въ Прилепско. — Голѣми жертви на четата на П. Ацева въ сражение съ турцитѣ при „Студенецъ". — Останки отъ четата на Г. Петровъ се събиратъ съ разбита костурска чета на Л. Попъ Трайковъ и Иванъ Поповъ и на тиквешката чета на Геле. — Осуетенъ планъ на Г. Петровъ да се разруши желѣзницата отъ Леринъ до Воденъ. При село Чанища четитѣ, нападнати, отчаяно се сражаватъ и успяватъ да си пробиятъ пѫть. — Ненадейна среща съ Б. Сарафовъ.

28 юний.

Хората като че ли се надѣваха на вънкашна опора. Тамъ се срещнахме и съ Пере въ селата; той бѣше тамъ съ чета — въ прилепската чета. Самъ Пере ми обрисува положението, че е несериозна цѣлата работа, и останахме тамъ, заедно ходихме, сновѣхме по селата. Просто безизходно положение и не знаехме, какво да правимъ. Тълкувахме си причинитѣ на това и ги намѣрихме у Дамета, у Лозанчева и пр. Момчетата се отчаяха. Опитахъ се чрезъ войводата Петъръ Ацевъ да съберемъ една горска сила, която да дигнемъ та да изглежда поне като на въстание. А то излѣзе, че околийската организация е просто разнебитена, не се знаеше, где и колко оржжие иматъ, не можеха да въоржжатъ 70 души. Въ града изпратихъ хора отъ моята чета, да сондиратъ, може ли да се произведе нѣкоя акция въ града, накарахъ съ тая цель и войводата Петъръ Ацевъ да влѣзе въ Прилѣпъ да нареди нѣкоя акция въ града.

Идваха по моя покана отъ града тамошни ржководители. Впечатлението ми бѣше, че и да би могло да се направи нѣщо въ града, тѣ за свое лично самосъхранение ще го парализуватъ. Ржководителството въ Прилепъ бѣше изпаднало въ ржце повече отъ егоистични, бѣха граждани младежи. Викахъ всичкитѣ. Впечатлението ми бѣше, че въ града не се е работило на чисто революционна нога. Имало е елементъ въ града, запаленъ и готовъ за работа, но водителитѣ, граждани и нѣкои учители, сж излѣзли просто синове отъ малката буржуазия, шмекери, които почнали, щомъ дошло до въстание, да се измъкватъ по разни измислени причини. Нѣмало кой да поведе истинскитѣ работници. Нѣколко по-предани ржководители като Тале Христовъ съ нѣколко честни работници до 20—30 души напуснали града и излѣзли съ чета и се присъединяватъ къмъ прилепската чета на чело съ Петъръ Ацевъ. Наскоро следъ излизането аскерътъ близу до града ги напада, става сражение при Студенецъ. Четата е била до 87 души; аскерътъ само патрулъ отъ 35—36 души ги напада и ги избива. Четата е била на единъ върхъ, „Студенецъ". Вмѣсто да биятъ отъ върха, Петъръ Ацевъ предлага да отстжпятъ, войската взема тѣхната позиция, тѣ оставатъ на по-низка, избиватъ ги, новитѣ 30-тина души загинватъ, пръсватъ се, измиратъ мнозина отъ жега и гладъ. Това стресна гражданитѣ и никой не посмѣя да въстава. Ние съ четата останахме безцѣлно да сновемъ по селата. Сжщото време се обадихъ на Дамета, че съмъ пристигналъ и да му чуя мнението за тамкашнитѣ работи. Отговоръ отъ него получихъ късно. До неговия отговоръ сведенията ми отъ Битоля вървятъ къмъ пропадане, къмъ своя край. И Даме описваше положението безнадежно.

Стигнахъ въ Прилепско около 10. августъ — на 14—15 августъ най-късно на 20. августъ се обадихъ на Дамета, а бѣше вече късно, септември, когато чрезъ Битоля ми дойде хаберъ отъ Даме. Бѣха вече разбити въ Демирхисаръ, въ Охридско имаше вече реакция и пр. Азъ продължавахъ съ четата заедно съ Пере и Петъръ Ацевъ да отиваме по селата. Предприемахме дребни работи — нападение на нѣкой чифликъ, нѣкоя кула — дребна, мизерна работа. Но тукъ агитирахме, че тамъ ще вършимъ всички работи, а тамъ никаква работа не вършехме. Четницитѣ останаха безъ дрехи и цървули. Отъ Прилепъ не ни се достави нищо. А тамкашната чета не ни посрещна добре. Разочарование пълно. Нѣкои момчета буквално ходѣха боси. Страшно разочарувани, повечето пожелаха да ме оставятъ, да се върнатъ въ България. Съ тѣхъ бѣше Кьосето, войводата, съ $^{3}/_{4}$ отъ моята чета (около 25—26 души) и отъ прилепската (около 20 души). Останаха съ мене 14 момчета.

Азъ бѣхъ решенъ да оставя Битолско, но не исках да се връщамъ, бѣхъ се зарекълъ да не се връщамъ живъ въ София, отъ гдето тръгнахъ много огорченъ, оскърбенъ поради туй, че ми измѣниха най-близкитѣ. И тамъ вжтре се разочарувахъ отъ много нѣща, намѣрихъ егоизъмъ. Около единъ месецъ се лутахме. По това време дойде отъ Костуръ една чета начело съ Лазаръ попъ Трайковъ и Иванъ Поповъ на чело съ 130 души. Тѣ бѣха разбити въ Костурско, като сж били въ източната половина на Костурско, подгонени, бѣха дошли презъ Леринско—Битолско—Морихово за да се запазятъ. Презъ Воденско, подгонени отъ гладъ, стигатъ въ Прилепско съ намѣрение за да отидатъ въ България. Грозно впечатление ми направиха, че всичкитѣ бѣха опърпани, голи, боси, като цигани, и на всѣкжде гонени

отъ войската, изгладнѣли бѣха като вълци. Отъ 300—400 души, тръгнали отъ Костурско, бѣха останали до 130 души, а другитѣ на групи се отдѣляли и си отивали въ роднитѣ си мѣста. Но спрямо прилепскитѣ четници предизвикаха възхищение у насъ. Сравнението бѣше, че бѣха герои спрямо нашитѣ баби. Ентузиязмътъ у тѣхъ не бѣше убитъ. Съ тѣхъ ходихме 10-тина дена, тѣ съ разбити надежди и съ намѣрение за България, азъ съ разбита вѣра и съвършено отчаянъ отъ Битолско, но съвсемъ ненаклоненъ да се връщамъ назадъ въ България. Смѣтахъ, че азъ подействувахъ на Лазаръ попъ Трайковъ, намѣсто да идатъ въ България, да се върнемъ назадъ, не съ цель да се биемъ съ аскеръ, ами съ новъ планъ: моитѣ материяли, взривни вещества да ги употрѣбимъ за работа, та тѣхнитѣ съ моитѣ хора да ги поведемъ и да разрушимъ линията отъ Леринъ до Воденъ. Наши четници заедно съ костурцитѣ се събираха около 130—140 души. Смѣтахме, че въ Мориовско, Битолско и Леринско ще съберемъ още чети, прибрали се, та ще станемъ до 400—500 души (имаше битолска чета до 150 души и леринска чета и пр.). Въ сѫщо време азъ и Попъ Трайковъ писахме писма на щаба, на Дамета, скришно даже отъ Перета и отъ прилепскитѣ чети. Излагахме своя проектъ на Дамета и го канихме той да се разпореди въ Костурско, щото костурскитѣ и леринскитѣ чети да потеглятъ едновременно съ насъ та да се срещнемъ кѫде линията между Воденъ и Леринъ около село Суровичъ и тамъ да дадемъ голѣмо сражение, ние на лѣво отъ линията съ 400—500 души, тѣ на дѣсно съ 500—600 души, за да ангажираме аскера, а въ туй време да отдѣлимъ атентаторски отряди, които да разрушаватъ линията до самия Воденъ. Сѫщото време се разпоредихъ съ писмо въ Гевгелийско, Ениджевардарско и Воденско, като имъ съобщавахъ своя планъ,

подканяхъ тамъ Савата и др. да предприематъ и тѣ подобни акции. Имаха и тѣ взривни материяли. Тѣ получили писмото и бѣха се изсмѣли. Забележително е, че въ сѫщото време, тъкмо тогава бѣше дошло въ ума на Дамета и Бориса — резултатъ на разочарование отъ четнишката способность да се биятъ — да прибѣгнатъ къмъ терористични действия, та и тѣ писали намъ сѫщото. Решили Борисъ да отиде презъ Битолско-Леринско и Костурско та да свършимъ тая работа тамъ. Докато той да потегли, нови обстоятелства за тѣхъ се явили и въ името на щаба вематъ решение, навсѣкѫде да разформируватъ четитѣ, да прибератъ четнишкото орѫжие въ складове и да препорѫчатъ на четницитѣ да се предадатъ вече на властитѣ. Отъ Битоля консулитѣ сѫ обещавали амнистия Зима идѣше, хората отчаяни предъ суровата зима. Четитѣ на групи-групи се отдѣляха и намаляваха четницитѣ.

Ние съ казаната цель потеглихме отъ Прилепско, като се раздѣлихме отъ прилепската чета, което бѣше много неприятно. Упѫтихме се за цельта презъ Мориково. Въ село Годяково (мориковска околия) срещнахме се съ тиквешката чета на селския войвода Геле, отъ когото узнахме, че и въ Тиквешко положението не е било за въстание. Геле бѣше дошелъ отъ тамъ на прикритие, силно гоненъ отъ Тиквешко. Въ синора на село Дунье пренощувахме безъ помощьта на мѣстната организация. Презъ село Чанища (все въ Мориковско) мислѣхме да се упѫтимъ презъ мориковската гора и презъ нея къмъ цельта — Суровичъ. Ала тамъ селянитѣ бѣха предали четата и бѣхме принудени да дадемъ сражение. Костурската чета на идване въ Прилепско минала презъ това село и по екзекутивенъ начинъ бѣше взела десетина глави добитъкъ безъ да плати. Това следъ време бѣше дошло до знанието на турскитѣ власти

преди да стигнемъ ние нѣколко дена та нѣколко селяни сж били бити, заплашени, станалъ голѣмъ обиръ на селото, турцитѣ заграбили чорапи, антерии, хранителни припаси, всичко обрали турцитѣ-голаци. Ние отиваме въ селото безъ предварително известие почти като чужда чета, макаръ и да имаше 7—8 момчета отъ прилепската чета. Селянитѣ бѣха сплашени, че пакъ ще си пострадатъ. Лазаръ Попъ Трайковъ завзе една чука, единъ часъ до селото, а азъ съ 6 момчета влѣзахъ въ селото да наредя за провизия, да взема куриери, да съобща на мориовската чета и пр. Като влѣзохъ въ селото едвамъ съ сила можахъ да изтръгна отъ кжщи селския войвода, който дойде при насъ и ни заяви, че не ни приема. Събра селянитѣ да решаватъ, що да правятъ. Уговорихме се да не стоимъ въ селото по тѣхно желание, като ни обещаха да пратятъ сутриньта нѣколко овци и хлѣбъ за храна. Мислѣхме да потеглимъ за Суровичъ. Сутриньта рано турски войници, скрити до тогава, нападнаха нашата застава на чуката, гдето бѣхме 20 до 23 души. Тамъ бѣше Йово Ивановичъ, началникъ на заставата. Той бѣше взелъ хубави мѣрки, би се тамъ и тамъ изгуби окото си. Селянитѣ вечерьта, просто за да спасятъ селото, отъ страхъ предъ турцитѣ решаватъ да ни предадатъ на турцитѣ. Вече имаше четници отъ прилепската чета предали се. Селянитѣ вематъ това решение, пращатъ до аскера известие и аскерътъ тихомъ презъ нощьта се промъква. Ако не бѣше заставата, ние бѣхме съсипани. Още рано войската ни нападна. За сражението ви е разправялъ Поповъ. Бѣхме съвсемъ изненадани. Ако не бѣше заставата, ако не бѣха силни момчетата въ заставата и ако не бѣха разпоредбитѣ на Йово, не щѣхме да можемъ се спаси. Турцитѣ първомъ се спуснаха противъ заставата, отъ гдето ни се даде знакъ съ кърпи, че сме нападнати.

Ние, докато приберемъ багажа — моитѣ материали натоварихме на 7—8 мъски и ги повлѣкохме нагоре,— сражението се бѣше завързало. Материялитѣ се измъкнаха нагоре. Имаше една друга чука на единъ часъ разстояние. Искахме да заловимъ тази чука. Имахме 20 манлихерки и 14 маузерки, другитѣ бѣха гръцки пушки. Материялитѣ отидоха съ отдѣлението, което отиде да заеме тая чука. Циле Кономладски, войвода, бързъ, съ 20 момчета изпревари войската и почти на юрушъ зае чуката. Трета чука имаше да се заеме и две момчета успѣха да я вематъ, но за кратко време. Сражението потрая цѣлия день. Атакитѣ на турцитѣ до пладне бѣха силни и всичкитѣ ги отбихме. Въ това време отъ вси страни се сгжсти войска, не по-малко отъ 4—5 хиляди души. До пладне нашитѣ момчета добре се държаха. Поповъ лудешки се държеше. После пладне турцитѣ като че ли се отчаяха отъ първия си планъ на юрушъ да ни вематъ. Скроили новъ планъ, и дветѣ чуки да ги обградятъ и съ една продължителна генерална атака да се нахвърлятъ най-сетне на щикъ срещу насъ. Отъ 7 часа по турски до късно атаката бѣше непрекжсната — честа стрелба, куршумитѣ около ушитѣ ни свирѣха. До мръкване турцитѣ успѣха да се доближатъ до чуката безъ да смѣятъ да вематъ позициитѣ ни, съ надежда, че следния день ще да се нахвърлятъ на щикъ. На следния день щѣха да дойдатъ и топове. На мръкване вземахме си сбогомъ съ единъ новъ взривъ, съ едно кило динамитъ и съ общо ура — па после тихо и незабелязано отстжпихме, прегазихме рѣка Църна и на срещния брѣгъ се скрихме въ едно търло, гдето лежахме цѣлъ день. Кърлежи щѣха да ни изядатъ. Бѣхме смазани, съсипани, гладни, следъ като 10 часа бѣхме пжтували презъ нощьта, а 64 часа не бѣхме яли. И патронитѣ ни се бѣха свършили. Бѣхме въ ужасно положение. Мѣстото ни бѣше неудобно, а по-удобно

вече не можахме да застигнемъ. Лежахме на слънце. Съ насъ имахме 7—8 ранени, между които Лазаръ Попъ Трайковъ и Ивановичъ (въ окото). Убити оставихме на чуката четирма и по-преди двама. Щастие бѣше, че аскерътъ не ни последва. После разбрахме отъ селянитѣ, че аскерътъ обискиралъ чукитѣ, че два дена събирали убити и ранени. Тежко раненитѣ ги изпратили въ болницата, убититѣ погребали въ ниви, а трѣбва да сж били, по сведения отъ селянитѣ, прѣко 200 души. Позицията много ни помогна. Турцитѣ въ атакитѣ много се излагаха.

Вечерьта намѣрихме пждарь отъ едно съседно село, Грумища, и притиснати отъ гладъ му се довѣрихме да го изпратимъ въ селото да ни донесе хлѣбъ. Не се върна. Той отишелъ въ селото, забралъ рждоводителя и срещналъ другата чета на Циле и обадилъ, где сме ние, та се срещнахме съ тая чета, застигнахме Мориовската планина и тамъ се срещнахме съ тиквешката чета на Толе-паша. Престояхме единъ день, нахранихме се и потеглихме за една мѣстность, Лжката, и отъ тамъ за село Будимирци да се срещнемъ съ битолскитѣ и леринскитѣ чети, които трѣбваше да заберемъ съ насъ. Въ една кула надъ селото Будимирци се срещнахме съ околнитѣ войводи (битолски, лерински, прилепски). Узнахме, че отъ битолскитѣ чети въ Мориховско останали само малки останки — до 30—40 души (отъ 180 души); другитѣ се пръснали. Четитѣ вече бѣха изгубени и главниятъ имъ войвода Тодоръ Златковъ бѣше избѣгалъ въ Битоля. Сжщата участь бѣше и съ леринскитѣ чети въ Мориховско та отъ всичкитѣ чети уцѣлѣлитѣ се отказаха да ни последватъ. Тѣ били прави, защото около Суровичъ имало до 14 хиляди войска по линията. Щѣхме да бждемъ всички просто като кучета претрепани, понеже мѣстата сж голи. Успѣхме да вземемъ съ себе си

само единъ отъ войводитѣ. Сѫщата вечерь се получи сведение, че въ околнитѣ села дохажда аскеръ та ние сѫщата вечерь се упѫтихме къмъ върха на Нидже планина за прикритие и за пребѣгване оттатъкъ. Съвършено неочаквано, за голѣма наша изненада, сѫщата вечерь и на сѫщото мѣсто съ 14—15 души пристига и Сарафовъ, който е бѣгалъ откѫде Костурско. Сарафовъ ми съобщи за решението на щаба да се разформируватъ четитѣ, защото въстанието пропада, четитѣ се разпадатъ та да спасимъ поне оръжието. И за амнистия имало надежда.

Не одобрихъ само разформирувaнето на четитѣ.

XXI.

Разформирувaнето на четитѣ и лошитѣ отъ това морални последствия. — Г. Петровъ, останалъ самичъкъ, се присъединява къмъ четата на Толе-паша. — Петровъ се укрива въ Битоля. — Отъ тукъ Петровъ, горчиво разочарованъ, се прибира въ Прилепъ и следъ това се укрива въ Велесъ. — Два партизански лагера у дейцитѣ въ Велесъ; Петровъ се намѣсва за да ги примири. — Новодошла чета въ Велесъ. — Среща съ Тодоръ Лазаровъ. — Петровъ, отъ вси страни пренебрегнатъ и дълбоко обиденъ, решава да се завърне въ България.

29 юний.

Това разформируване по заповѣдь, по решение на началството, което е водило четитѣ на борба, ми се видѣ неморално. Бихъ стоялъ до край, но самъ не бихъ ги съветвалъ да си идатъ по домоветѣ, особено когато началствующитѣ лица си бѣха решили да идатъ въ България. Това нѣщо доведе до страшенъ мораленъ крахъ, населението се смѣташе изиграно. Трѣбваше и Борисъ и всички да останатъ вѫтре, да теглятъ. Само азъ, Даме и Пере останахме въ страната. Пере остана само съ двама по горитѣ въ Прилепско, Даме се крие-

ше като вълкъ по пещери въ Демирхисарско. Останахъ самъ, следъ като всички водители напуснаха страната и отидоха въ България. Тѣ, които съветваха населението да се предава, сами не се предадоха, ами избѣгаха въ странство. Всичкитѣ ржководни сили трѣбваше да останатъ и да страдатъ съ населението. Повечето отъ селянитѣ войводи останаха въ страната, а всичкитѣ по-интелигентни избѣгаха. Страшна агитация развиха селскитѣ войводи противъ интелигенцията. Толе-паша ходѣше отъ село на село: „Ето ти ги даскалитѣ, докато ги хранѣхме тукъ, докато имаше да се пѫчатъ" и пр. и пр.. Проститѣ войводи станаха господари на положението. Въ всѣка околия имаше по 5—6 четички, четникъ съ 2—3 души, прогласилъ се за войвода. Тѣ се изродиха въ самозвани банди, удариха го по селата на своеволия. Апостолъ войвода се задържа, не стана отцепникъ, но за това и той си въобрази: „Биринджията чета е моята", е казвалъ. Грозно стана. Всичко туй дискредитира организацията. Въ Охридско, следъ като водителитѣ заминаха въ България, щѣше да се яви грозна анархия, ако не бѣше покойниятъ Узуновъ крепилъ малко положението. Сѫщо въ Костурско, следъ като Чакаларовъ и другаритѣ му избѣгаха, остана околията въ ржцетѣ на прости хора, селски войводи. Изобщо въ цѣлия въстаналъ край отъ пò на лице хора останахме само азъ, Пере, Даме, Павелъ Христовъ, Петъръ Ацевъ, Мих. Узуновъ, Георги Сугаревъ и Дяконъ Евстатий. Съ Дамета като другарь остана и Лозанчевъ. Всички други ржководни сили, по-интелигентни войводи градски и др., до 150 души, дойдоха тукъ.

Следъ като Борисъ съобщи на момчетата, че е решено да се разформируватъ четитѣ, костурци веднага се оттеглиха заедно съ Попова и Циле Кономладски (убиха го на четвъртия день, следъ като се раздѣли отъ насъ),

а азъ и Борисъ останахме още два дена (съ мене бѣха 13—14 момчета, а съ Бориса 12—13) гладни, изложени на снѣга и мокри, а бѣхме на върха на Нидже планина, до 2000 метра височина. Стояхме тамъ докато да видимъ движението на турскитѣ войски. После слѣзохме доле пакъ въ Морихово, въ селата Грумища и Будимирци. Слѣзнахме да се срещнемъ съ мориховскитѣ войводи Анте и Толе-паша. Борисъ бѣше на пѫть за България. Наредихме му канала. Последнитѣ, останали съ мене момчета на чело съ Лука Ивановъ, Ивановичъ, Георги Ивановъ предоставяха сждбата си на мене, — питаха ме, а съветваха ме да се върна въ България. Азъ имъ заявихъ, че нѣма да се върна, а за тѣхъ не можехъ да взема отговорность, — чузди хора. За себе си казахъ, че азъ за себе си лесно ще се погрижа, имамъ познати. И така заминаха тѣ съ Бориса. Сѫщо тъй и отъ мѣстната прилепска чета нѣколцина се присъединиха къмъ Борисовата чета за България. Азъ останахъ при Толе-паша съ 20-тина негови момчета. Както всичкитѣ други така и тая чета вървѣше вече къмъ разлагането си: момчетата напускаха четата единъ по единъ и двама по двама и се предаваха на властитѣ. Само 8 момчета не можеха да се предадатъ, защото имаха кръвни престѫпления, но готови бѣха при първа пушка да избѣгатъ. Още сѫщата вечерь, когато потегли Борисъ, Мориховската планина биде обискирана отъ нѣколко хиляди турска войска въ верига, на грамадно пространство, та всѣки храстъ се разглежда. Следъ нѣколко дена обискираха и селата. Голѣмъ напливъ отъ войска, изпратена да преследва Бориса, защото четницитѣ се предаваха и дори съ нѣкои си служеше войската да открива четитѣ. Четата вече мѫчно се криеше. По селата вече почнаха да ни внушаватъ да не влизаме въ селата, защото не можели да гарантиратъ за насъ; нѣкои селяни се съмняваха.

Толе-паша, съвсемъ замисленъ 4—5 дена, взе да ме съветва да си замина, защото не можелъ да се крие добре, когато съмъ съ него, а не искалъ да загина въ неговата чета та затова да ида въ градъ. Писахъ въ Битоля да наредятъ да мога да замина въ града и да уредятъ тамъ квартира. Отговориха ми, че положеното било рисковано, да почакамъ малко. Безъ да чакамъ, единъ пазаренъ день слѣзохъ въ село Градешница, довѣрилъ се на двама тамъ, хвърлихъ си комитскитѣ дрехи. Оставихъ имъ въ замѣна дрехитѣ си, револверъ, кама, бинокълъ и пушка, всичко. Толе-паша сетне ги облѣкълъ моитѣ дрехи и всичко взелъ. На другото лѣто Толе-паша го убиха въ тия дрехи, сетне ги продали на битпазарь въ Битоля и, струва ми се, нѣкои приятели ги купили и ги пазятъ. Съ новитѣ си дрехи и две магарета, натоварени съ дъски, известенъ само на двама отъ селянитѣ, заедно съ пазарджиитѣ изтресохъ се въ Битоля. По пѫтя на три мѣста минахме презъ аскеръ, който ни гонѣше. Селянитѣ, които знаеха, треперѣха; азъ пазѣхъ присѫтствие на духа. Въ Битоля си влѣзохъ, изъ чаршията си ходихъ. Селскитѣ прийоми и езикътъ добре ме маскираха. Отидохъ въ приятелска кѫща, у баба Фания Хаджи Велкова, въ гръцката махала. Тя ми е позната още като бѣхъ учитель въ Битоля, бѣхъ приятелъ съ сина ѝ. Тя ме обичаше и не можеше да ми откаже, макаръ че силно се боеше. Седѣхъ около единъ месецъ вѫтре въ стаитѣ, безъ да излѣза нѣкѫдѣ и безъ да ме види нѣкой. Аце Доревъ бѣше касиеръ на комитета въ града та ми пращаше по малко пари. Фания готвѣше. Само нему и на Павелъ Христовъ се обадихъ. Павелъ Христовъ бѣше нелегаленъ, а Аце Доревъ си бѣше книжаръ. Най-силно се разочарувахъ тамъ, моитѣ понятия за братство, приятелство и солидарность получиха най-силенъ ударъ. Нашитѣ другари се показаха

обладани отъ силенъ, тѣсногрждъ егоизъмъ. Докато стояхъ въ Битоля, на разположение на комитета се вика, и имъ дадохъ да разбератъ, че искамъ да се установя въ Битоля, тѣ, Павелъ Христовъ, Лозанчевъ, дори и съ знанието на Дамета, систематически странѣха, не ме държаха въ течение на работитѣ и даваха ми да разбера, че могатъ и безъ мене. Поканихъ Пав. Христовъ и Лозанчевъ, стари приятели, да дойдатъ да се видимъ, но не приеха да дойдатъ при мене. Най-сетне почти натрапено отидохъ въ кжщата, гдето Лозанчевъ се криеше (7—8 години не бѣхме се видѣли). Впечатлението отъ срещата бѣше, че имъ е досадно моето стоене тамъ (да не би да имъ вземемъ положението на шефове?). Влѣзохъ въ преписка съ Даме и го канѣхъ да дойде да се срещнемъ и да поразмислимъ върху положението и мѣркитѣ. Той не се съгласи да дойде (страхъ го било), а после ми съобщи, че заминава въ Прилепско да се срещне съ Перета (искаше да каже: „ако искашъ ела ти тукъ"). Аце Доревъ тогава ми съобщава, че не могатъ да гарантиратъ за моето стоене въ Битоля и ме съветва да съмъ отидѣлъ въ Прилепско, ужъ за по-сигурно. Азъ бѣхъ решенъ да остана за винаги въ Битоля, макаръ и въпрѣки туй. За да ме заставятъ, прекжснаха ми храната, прекжснаха срещи. Доревъ често пращаше брата си да ми напомня да съмъ си заминѣлъ. Виждаше се, че това е било въ споразумение съ Дамета. Моята идея бѣше, ние трима — азъ, Пере и Даме да се пръснемъ на три мѣста (азъ да остана въ Битоля като новъ, Даме — въ Солунско — Пере въ Скопско). Това, види се, не се харесало на Даме, кой знае какъ си го изтълкувалъ та скроиль да ме махне.

Огорченъ силно, напуснахъ Битоля и си заминахъ за Прилепъ. Не се съгласихъ съ Дамета да тръгна заедно съ него по селски каналъ, ами въ цивилни дрехи

съ файтонъ заминахъ за Прилепъ, влѣзохъ въ града, гдето пакъ се криехъ по частни, приятелски кжщи. Тогава Пере съ двама четници се движеше по селата и не се решаваше да влѣзе въ града като не вѣрваше на гражданитѣ. Азъ не се решавахъ да ида въ село при него и Дамета (тѣ бѣха се срещнали), защото не вѣрвахъ на селянитѣ. Най-сетне се срещнахме въ село Селце ($^1/_2$ часъ отъ града). Пръвъ пжтъ се срещнахъ съ Дамета подиръ 4—5 години. Той не можà да ме познае (отидохъ съ прилепска антерия, съ кюркъ, бѣше зимата). Тамъ останахме два дена, прекарани въ резмѣняване на мисли. Само се разправяхме. Азъ му изказахъ своето огорчение заради отношението на Пав. Христовъ и др. въ Битоля спрямо мене, а Даме мълчи. Разбрахъ, че и Даме е съгласенъ, че и той е противъ туй да ида въ Битоля. Пере и Даме отидоха въ Битоля, азъ останахъ въ Прилепъ, като видѣхъ, че не имъ е приятно да ида тамъ. Пере бѣше съ мене, той ми казваше, че Даме хитрува и ме спираше да му говоря. Срещата излѣзе безсмислена. Азъ се видѣхъ отбѣгванъ като конкурентъ. Тамъ въ Битоля за пръвъ пжть, безъ даже да ме сондиратъ, Пав. Христовъ, Лозанчевъ, Пере и Даме решили да прогласятъ, че сжществува окржжниятъ битолски комитетъ и да почнатъ да функциониратъ като окржженъ комитетъ.

30 юний 1908.

Пръвъ пжть тамъ решаватъ окржжниятъ комитетъ въ името на организацията да се разпореди до битолскитѣ войводи да обърнатъ гъркоманскитѣ села въ български като отпоръ на проявенитѣ тенденции на гръцкитѣ владици и консули да използуватъ катастрофата въ полза на гръцката пропаганда. Мотивътъ на окржжното бѣше да се предприеме контра-действие за да

се парализува ужъ, а въ сѫщность то бѣше вече упадъкъ на революционната дейность и наклонность, безсъзнателна може би, у Дамета да бѫде приятенъ на официялния български свѣтъ. Едно отъ писмата въ тоя смисълъ попадна въ ржцетѣ на властитѣ, стана достояние на консулитѣ и общо известно та служеше като силно оржжие въ ржцетѣ на гърцитѣ противъ „лицемѣрието" на организацията. Почнаха гърцитѣ още по-систематично противодействие, а туй роди усиления гръцки четнишки курсъ, послу жи като оправдание на четнишка пропаганда.

Пере се върна въ Прилепъ и отъ него научихъ тия работи. Пере е националистъ по гледище. Но егоизма на Дамета лично да държи положението той го схващаше и го осжждаше, не искаше само да му се противопостави.

Останахъ въ Прилепъ месецъ и половина да чакамъ нѣкакво разяснение на положението та да си опредѣля бѫдеща линия на поведение. Прилепъ въ това време и околията се терзаеха отъ два враждебни лагера на ржководителнитѣ сили въ града, а че отъ тамъ и въ селата, които далечъ не даваха надежда, куражъ, да се заеме човѣкъ даже съ мѣстна революционна работа въ града. Защото нелегаленъ бидейки, не можеше да излѣзешъ открито да работишъ мимо тѣхъ, а само ако се замѣсишъ въ партийна борба. Борѣха се Тренковъ и Ацевъ вече на мѣстна почва. Решихъ се да напустна битолския окржгъ и да замина за солунския окржгъ. Опитахъ се да си пробия каналъ презъ Тиквешъ, единственъ тогава пѫть за Солунско. Просто отъ страхъ и отъ несъстоятелность тиквешкитѣ ржководители отказаха ми съдействието си да ми наредятъ каналъ. Тогава се решихъ да опитамъ почвата въ Скопско. По частенъ пѫть наредихъ съ каналъ и заминахъ за Велесъ (въ началото на марта), предрешенъ въ ве-

лешки селски дрехи, съ кираджии, влѣзохъ си открито въ Велесъ на конь, презъ казармитѣ, безъ да знамъ положението въ Велесъ. Сѫщиятъ учитель, който ме посрещна, когато минавахъ отъ България, Анте Димовъ, учитель (велешанецъ), сѫ сѫщия се бѣхъ споразумѣлъ. Той ми прати велешки дрехи, кѫси чакшири и плетена фута. Язвата на партизанството въ Велесъ я намѣрихъ въ по-страшни размѣри, отколкото въ Прилепъ. Два самозвани комитета на чело съ хора, които претендираха по традиция да бѫдатъ началници на комитета, водѣха открита, чисто партийна агитация въ града и селата за да завладѣятъ положението. Въ едната група бѣха по-консервативни елементи на чело съ Дерменджиевъ (търговецъ), Бано Кушевъ (директоръ на училищата), Дяконъ Давче Наковъ (сега архиерейски намѣстникъ въ Куманово), Илия Кирковъ (търговецъ). Отъ другата партия повечето бѣха млади учителчета на чело съ моя приятель Анте Димовъ. Борбата се водѣше, кой има право да ржководи организацията, и бѣха я докарали до тамъ, че на публични събрания, на митингъ въ училищния дворъ рѣзко се разправяли, а по улицитѣ сбивания и заканвания съ револвери отъ младитѣ отъ двата лагера бѣха чести. На еднитѣ и на другитѣ бѣха надеждитѣ на нѣкоя чета отъ България, която да ги подкрепи за да съсипятъ противницитѣ си. Едни противъ други интригуваха въ София, Солунъ и Скопье, кой да скомпромитира противницитѣ си, да добие официално потвърждение на своята партия отъ окржжния комитетъ въ Скопье или отъ номиналния централенъ (самозванъ, състоящъ се отъ попъ Коцевъ). Основната ми идея, че не трѣбва ни единъ отъ насъ да остане вънка имено бѣше зарадъ туй, че единъ да остане съ пари и други срѣдства лесно може да образува вжтре партия. Скопскиятъ окржженъ комитетъ бѣше се отказалъ да реши

този въпросъ, защото го бѣше признялъ за неразрешимъ. Попъ Коцевъ (комуто Даме бѣше признялъ да се разпорежда) отъ Солунъ съ всичката си лекость на темперамента далъ правото на по-консервативнитѣ елементи и съ това бѣше пререшилъ въпроса. Другитѣ станаха Борисови хора — партия на Сарафовъ и му останаха най-вѣрни до день днешенъ. Тѣ не познаваха даже Бориса. Сарафовъ минаваше като представитель на противницитѣ на самозвания централенъ комитетъ и на Матовци и Татарчевци тукъ. И двете страни се обърнаха къмъ мене за съдействие. Случайно попаднялъ въ едната партия, криятъ ме само при свои приятели, а другитѣ ме следятъ, где съмъ. Стояхъ около 20 дена па пожелахъ да ида и при другитѣ и седѣхъ и тамъ, по тѣхни кжщи. Не искахъ да мина за партизанинъ. Еднитѣ ме предупредяваха отначало, че другитѣ ме подушили и че можели да ме предадатъ. Поискахъ разрешение отъ скопския комитетъ и отъ Попъ Коцевъ въ Солунъ да ми дадатъ правото, да ми позволятъ, като се намирамъ като зритель въ Велесъ, да наредя нѣщо тукъ. Отъ Скопье се дегажираха отъ въпроса, а отъ Солунъ нито ми отговориха. По частенъ пжть разбрахъ, че намѣсата въ тамкашнитѣ имъ работи тѣ смѣтатъ като нарушение на свои права. Попъ Арсовъ бѣше въ Солунъ, но бѣше оттегленъ отъ работа, не се бъркаше. Не можехъ да не се намѣся, като се нъмѣрихъ въ такава срѣда. Събрахъ и двете страни, защото по-годнитѣ отъ старитѣ работници отъ двете групи влизаха въ двете партии, а покрай тѣхъ имаше и шмекери. Съ тѣхно съгласие опредѣлихъ временень комитетъ отъ трима души отъ двете партии — Анте Димовъ, Бано Кушевъ (касиеръ — Анте Димовъ ; Кушевъ—ржководството на селската организация, а третиятъ, не помня кой бѣше, — ржководство

на дружинитѣ въ града). Начело предвидѣхъ Андрей Георги Христовъ (сега въ Станимака учитель), току що бѣше дошелъ въ Велесъ да живѣе, единъ видъ интерниранъ, бившъ учитель въ Крушово (бѣше изгубилъ право да живѣе въ Битолско). Него го турихъ на чело на комитета (той бѣше свършилъ висшето училище въ София) съ право да се брои 'господарь на положението и да прѣчи на всичко, що носи партиенъ характеръ. Бѣхъ имъ написалъ и правилникъ за уредбата на мѣстния комитетъ въ града и околията и за разпредѣление на работата между заинтересованитѣ лица, за да се избѣгнатъ поводи за стълкновения и недоразумения. Тая наредба всичкитѣ приеха, но, както подире излѣзе, партизанството не се изкорени.

Скоро пристигна Стефанъ Димитровъ, интелигентенъ момъкъ, съ чета отъ София, предназначена за Велешко и изпратена отъ Матова и Татарчева. Срещнаха го заедно съ мене хора и отъ двата лагера при село Орѣховецъ. Дойде съ 12—14 души, четата бѣха му я разбили предъ Радовишко. Дадохме му преписъ отъ съгласителното, обяснихме му всичко, възложихъ му да гледа съ Андрей Георги Христовъ да унищожи партизанството, което бѣше почнало да прониква и по селата. Викахъ отъ Щипъ Тодоръ Лазаровъ за да се освѣтля върху работитѣ въ тѣхния край. Освенъ за Щипъ за другитѣ околии нѣмаше нищо насърдчително въ неговитѣ освѣтления. Опитахъ се да замина за Скопье съ кираджии, за да си опитамъ щастието тамъ, и бѣхъ наредилъ даже кираджии да заминавамъ. Учительтъ Стояновъ (тамкашенъ първоначаленъ учитель, тетовецъ), и учителкитѣ Кънефчева и Славка Чакърова, единственитѣ останали по-свѣстни сили въ Скопье, предизвестени, че ще дохождамъ, побързаха категорично да ми запретятъ да идвамъ, че то било явно рисковано за мене, понеже по-

лицейскитѣ мѣрки били много строги. Дойдоха въ Велесъ и тритѣ на съвещание (бѣха ми познати отъ тука). Нищо утешително. Положението не само въ Скопье, но и на ржководството въ Скопско напълно бѣше разклатено та не ми дадоха надежда, че ще мога да се установя въ Скопье. На край взехъ решение да си замина за България, и съ съдействие на приятели отъ Велесъ редѣхме вече канала за да замина презъ Сърбия, като по-лесно за мене. Бѣше наредено всичко. Разочаруванъ бѣхъ най-много отъ ржководителството. Такъвъ егоизъмъ, такъвъ педантизъмъ! Особено бѣше обидно за мене, който бѣхъ отишелъ за да работя, че не ме приематъ за туй, защото всѣки се бои, че му вземашъ мѣстото.

XXII

Недоволство у останалитѣ въ Битолско дейци отъ централизаторскитѣ планове на Груева. — Петровъ заминава въ Прилепско на организационенъ окржженъ конгресъ. — Конгресътъ става подвиженъ, мѣстейки се отъ село на село. — Проектъ за децентрализация въ организационната уредба. — Груевъ се противи и предлага свой проектъ. И двата проекта се приематъ за проучване отъ другитѣ окржзи. — Петровъ въ Воденско и въ Ениджевардарско. — Реформаторски идеи у Петрова противъ традиционнитѣ похвати въ В. О. — Петровъ по селата въ Прилепско. — Отъ никжде не срещналъ съчувствие, Петровъ заминава въ Струмишко.

Презъ това време въ Битолско между останалитѣ тамъ сили се бѣше появило силно недоволство отъ Дамевата тенденция да възстанови старото положение, като централизира работата така въ свои ржце, че да си кара по старому, всичко облѣчено въ мистериозность. И мимо Дамета, други — Узуновъ, Сугаревъ и още нѣкои взели инициятивата да свикатъ останалитѣ на събрание, въ което да се опредѣли, какво поведение да държи въ бждеще организацията,—единъ видъ противъ

Дамевото желание да централизува. Даме не можа да разбере, че вече не сме свето евангелие. Тая инициятива Пере я бѣше одобрилъ и подкрепилъ. Даме, като смѣталъ, че си уздравилъ положението на върховенъ водитель въ Битоля, заминалъ за Солунско. Обиколилъ Воденско, Гевгелийско та презъ Тиквешъ пакъ се върна въ Прилепско, гдето се срещнахме. Между туй, докато Даме обикалялъ, онова събрание се нагласявало, а когато се върна, събранието стана. Въ Велесъ получихъ две писма по внушение отъ Перета (чини ми се отъ Пѣшкова), че желанието на другитѣ сили е да присѫтствувамъ и азъ въ събранието, та ме викаха да се върна назадъ, като отхвърляха всѣка отговорность отъ себе си за станалата обида спрямо мене. Азъ два пѫти имъ отказахъ. Третата, настоятелна покана приехъ и се отказахъ отъ плана да замина за България. Чини ми се бѣше на 18 априлъ, отъ Велесъ въ цивилни дрехи излѣзохъ при новодошлата чета въ с. Орѣховецъ и после презъ село Хвойница (гдето наредихме партийнитѣ работи) минахъ въ с. Краинци, гдето се срещнахъ съ тиквешкия войвода Юруковъ, който бѣше дошелъ тамъ на почивка. Огъ тамъ намѣрихъ едни четнишки дрехи, въоръжихъ се съ пушка и съ тиквешката чета потеглихъ за Прилепско. Презъ с. Попадия влѣзохме въ Прилепско при с. Топлица, гдето се предполагаше да ни чака прилепската чета (Ацевъ), но четата я нѣмаше, а тиквешката чета се върна назадъ. Азъ останахъ самъ, въ четнишки дрехи, та съ единъ невъоръженъ селянинъ тръгнахъ да търся прилепската чета. Презъ Трояци и Плетваръ застигнахъ Ацева въ с. Орѣховецъ (Прилепско, родното село на Ацевъ). Указа се, че делегатитѣ отъ разнитѣ околии още не сѫ дошли и че датата на конгреса се отложила за неопредѣлено време.

Около 10—15 дена обиколихме съ Ацева селата въ Прилепско да съживяваме и уреждаме организацията. Уреждахме селскитѣ работи на старо основание (организация, сждебни работи). После въ Плетваръ пристигнаха по-голѣмата часть делегати само отъ Битолско и заминахме за село Бѣловодица, гдето се почнаха редовнитѣ разисквания. Два дена чакахме Дамета. Присѫтствувахме: азъ, Пере, Даме, Петъръ Ацевъ, Сугаревъ (отъ Демирхисарско), Узуновъ (Охридско), Стефанъ Димитровъ (войводата отъ Велесъ); отъ Тиквешъ поканихме легални сили както и отъ Велесъ, но не дойдоха. Юруковъ бѣше проводилъ отъ Тиквешъ Пешо войвода, свой другарь. Отъ Прилепъ бѣха Тренковъ Юрданъ (противникътъ на П. Ацевъ) и Георги Пѣшковъ. Отъ София бѣше пристигналъ съ чета наново Георги попъ Христовъ, бивши членъ въ окрѫжното управление въ Битоля, леренски войвода въ време на въстанието. Павелъ Христовъ и Лозанчевъ не искали да дойдатъ, защото сѫ смѣтали, че това събрание е противъ тѣхъ, а нѣмали съгласието на Дамета. Самиятъ Даме съвсемъ неохотно посрещна събранието. Въ първитѣ срещи даже се отказваше да вземе участие въ разискванията, понеже безъ негово съгласие билъ свиканъ конгресътъ. Това му бѣше мотивътъ, а въ сѫщность конгресътъ му бѣше неприятенъ. Съ усилие го убедихме да се откаже отъ тая обида на окрѫжния комитетъ. Даме най-подире отстѫпи и се състоя така нареченията П р и л е п с к и к о н г р е с ъ. Продължиха се разискванията около 15 дена. Конгреса го направихме подвиженъ, движехме се като чета по селата. Почнахме съ Бѣловодица — после въ Дрѣнъ, Смолани, Царевикь, Топлица, Трояци, Плетваръ, Орѣховецъ, Кръстецъ и свършихме въ планината Борула. Въ заседанието въ Борула ни пратиха отъ Битоля вилаетския вестникъ въ Солунъ, въ който се казваше, че ржково-

дителнитѣ сили на вилаета се събрали въ с. Бѣловодица за да размислятъ за поведението си въ бждеще. Решенията, които сж вземали, скоро ще можели да се съобщатъ. Значи бѣше се разчуло, властитѣ сж знаели, но не вземали строги мѣрки. Бѣше изпроводена малка потера, но ние хитро я избѣгвахме. На конгреса говорихъ противъ централизацията и пр. Председатель нѣмаше, имаше характеръ на другарско събрание. Реши се, размѣненитѣ мисли да се оформятъ и да се направятъ достояние на цѣлата организация за подготовка на единъ общъ конгресъ.

Пере Тошевъ бѣше опредѣлилъ нѣколко точки по въпроситѣ на деня въ организацията; главно върху тая основа се въртѣха разисквания и то само за битолския окржгъ. Решенията ни щѣха да бждатъ за битолския окржгъ, а на другитѣ ще ги препратимъ само за сведение. Изработи се цѣлъ правилникъ по уредбата на организацията, който го напечата Борисъ (той имаше пари, азъ му дадохъ копието). Радикалната промѣна бѣше, че мистериозната централизация се отхвърляше като се почне отъ Ц. К. та до селата, а вмѣсто нея — широка децентрализация. Сложенъ механизъмъ въ висшитѣ ржководни учреждения се предвидѣ, за да могатъ всички по-видни сили на организацията да вематъ участие въ дѣлата на организацията. Това отговаряше на настроението: никой вече не искаше да чуе за старата централизация. Даме се противѣше, но почти никой отъ по-виднитѣ не го подържаше. Оформихме и Дамевото мнение като втори проектъ. Заедно съ Дамета изработихме и неговия проектъ (печатани сж отъ Бориса и двата проекта). И вториятъ проектъ, Дамевиятъ, не бѣше въ основата си друго освенъ първия проектъ само въ по-умѣрена форма. Даме много отстжпи, нѣмаше какво да прави; старата наредба бѣше из-

губила всѣки авторитетъ. Но Даме вѫтрешно си остана съ потайната мисъль да парализира всичко при първа възможность. Предоставено бѣше нему, той да се погрижи сетне въ Битоля отъ името на окрѫжния комитетъ да разпрати въ преписъ решенията въ околиитѣ и по другитѣ окрѫзи. Даме искаше да се зачете комитетътъ, та отъ негово име да излѣзе. Отстѫпихме му. Силна препирня имаше съ Пере по националния въпросъ, и понеже не се разбрахме, оставихме го висещъ. Пере искаше безъ колебание да се даде националенъ колоритъ на организацията; Даме шикалкавѣше; азъ бѣхъ противъ — по тактически съображения: знаехъ, че ако на нашитѣ хора отворишъ вратата на национализма, че тамъ всички ще се натикатъ, че ще си създадемъ една язва и ще захвърлимъ революционната идея, както и стана. Това бѣше настроението,—ослабналъ революционенъ духъ, това чакаха аслѫ. Но Пере не се разубеди, а особено защото сръбската и гръцка пропаганда действуваха. Азъ искахъ да бѫда по-далновиденъ и подържахъ, че ако се увлѣчемъ въ тая борба, не ще можемъ да издържимъ, слаби бѣхме, изтощени. А ако се прибѣгне до срѣдства отъ правителствени източници, тогава вече революционната идея пропада. Така напр. не одобрявахъ решението да се преобръщатъ гъркоманскитѣ села и пр. Изобщо подържахъ, че организацията може да се подържа сама за себе си и сама чрезъ себе си, като се придържа, докато не стане силна, само въ рамкитѣ на чисто революционната борба.

Отъ тамъ азъ се решихъ да си замина въ Воденско при Лука Ивановъ, мой добъръ приятель, който наскоро бѣше дошелъ отъ България съ чета (Матовъ го бѣше пратилъ), за да видя положението въ Солунско, да си опитамъ щастието и тамъ. Матовци—Татарчевци пъкъ по свое усмотрение отъ тукъ въпрѣки на-

шитѣ решеная тамъ бѣха предрешили бждещата система на организационната дейность: въ всѣка околия да има околийски началникъ, нелегаленъ войвода, на когото да се подчинятъ градскитѣ и селскитѣ легални ржководители въ околиитѣ. Съгласно съ товаа решение бѣха почнали да изпращатъ такива началници въ отдѣлнитѣ околии: Стефанъ Димитровъ въ Велешко, Лука Ивановъ въ Воденско, Андонъ Кьосето въ Гевгелийско, Георги Христовъ въ Леринско бѣха изпратени съгласно съ това решение за такива началници. Въ Мориховско се раздѣлихме вече: Даме си замина за Битоля, Пере за Прилепъ, а пъкъ азъ останахъ тамъ съ П.Ацевъ нѣколко дена докато да наредимъ заминаването ми за Воденско. Подиръ нѣкой день съ П. Ацевъ презъ Морихово прѣко Ниджe планина съ 8 момчета се отзовахме въ с. Пожарско, въ Мегленията. П. Ацевъ съ четата се върна назадъ, а азъ самъ саменичъкъ останахъ въ селото да чакамъ Лука съ четата. Указа се, че Луката заминалъ чакъ въ Нѣгушко да преследва разбойници та трѣбваше да го чакамъ въ Пожарско и въ с. Саракиново цѣли 10 дена. Самъ ходя по селото, по кръчми, аскеръ минава, рискъ голѣмъ. Най-сетне се срещнахме съ Луката. Следъ размѣнения на мисли съ Луката решихме да подложимъ на разискване прилепскитѣ проекти или въ по-голѣмо събрание отъ окржга, или поне въ частни събрания по околии въ мое присжтствие, за да мога да имъ дамъ по-широки освѣтления върху основнитѣ нововъведения. Понеже не ми бѣше възможно да стоя въ Воденъ поради взетитѣ мѣрки на властитѣ противъ Лука, поканихъ градскитѣ ржководители да дойдатъ да се срещнемъ въ Саракиново, за да се съветваме, какво може да се направи за околийско или общо събрание. Повече отъ страхъ не имъ се идваше да се видимъ, а пъкъ за конгресъ мълчаливо отказаха, понеже бѣха отишли два-

ма отъ тѣхъ въ Солунъ при попъ Коцевъ, а той ги посъветвалъ да откажатъ.

Отъ Воденско съ Луката се прехвърлихме въ Ениджевардарско при Апостолъ. Въ Воденско дойдоха мнозина граждани да се видимъ, особено младежи. Въ срещата съ Лука Ивановъ отъ него разбрахъ, че въ Воденъ има много жива и способна за активна работа младежь, но ржководнитѣ сили сж запазили архаизмитѣ още отъ първитѣ години на организацията — традиции. Отъ изпитванията си личеше, че е твърде възможна съвмѣстна работа отъ еснафа между двата лагера — екзархисти и гъркомани. Но корифеитѣ не сж допускали, по стара вражда, мисъль за съвмѣстна работа. Партийнитѣ ежби и тамъ бѣха силни и неразрешеми. Преди мене влизали въ града и Даме единъ пѫть и Лука Ивановъ два пѫти, но нищо не успѣли да изгладятъ. Между младитѣ четници на Лука имаше силно настроение да влѣзатъ въ града и да избиятъ ржководителитѣ та да започнатъ наново организирането на града. Градскитѣ младежи, които се срещнаха съ насъ, охотно посрещнаха тази мисъль. Впечатлението отъ това фактическо положение въ Воденъ бѣше, че стари ржководни сили и дейци, отпаднали духомъ, безъ вѣра и ентусиазъмъ, завлѣчени въ партизанство по агитации, които съ тѣзи си качества и съ своята страхливость сж спъвали и преди въстанието, спъваха и следъ него развоя на организацията и засилването на революционния духъ въ градоветѣ, като използуваха положението на таинственото началство и правото му никой нищо да не работи безъ негова заповѣдь, макаръ че никаква заповѣдь нѣма. Избѣгваха всѣка дейность въ градоветѣ, а всичко се възлага на четата (по-удобно), а между туй личеше и тукъ, както и другаде, широкъ кржгъ отъ много активни сили между еснафитѣ и младежьта, които търсятъ просторъ за ра-

бота, а не го намиратъ споредъ тогавашния строй. Друго нѣщо, което още по-силно ме удари въ очи и което бѣха забелязали въ Битолско, Прилепско и Велешко, то бѣше озлоблението на селянитѣ противъ гражданитѣ, защото въ градоветѣ нищо не вършатъ, а отъ селата всичко искатъ, защото не само селянитѣ трѣбва да издържатъ четата, но още имъ се искатъ пари за града, а главно че презъ време на въстанието гражданитѣ се изхитриха да го избѣгнатъ, а оставиха цѣлия товаръ върху селата. Подъ тия впечатления въ с. Саракиново написахъ правилничето за градскитѣ и селскитѣ организации и за взаимнитѣ имъ отношения (печатано заедно съ проектитѣ). Матовъ — Груевъ бѣха силно противъ, но потайно. Даме не изпрати отъ Битоля въ Воденско никакви проекти, — бѣше ги забравилъ.

Заминахъ за Енидже-вардарско при Апостола. Тамъ стояхме 15—20 дена съ Лука Ивановъ, чакахме известие отъ Гевгелийско — отъ Андонъ Кьосето. Бѣхъ изпратилъ писмо и до попъ Коцевъ въ Солунъ за да се разпореди, ако е възможно, да стане конгресътъ въ мое присѫтствие и да изпрати отъ проектитѣ, ако ги е получилъ отъ Дамета. Попъ Коцевъ не отговори, — никой не се обади. Проектирахъ азъ да замина за Гевгелия при Андонъ Кьосето, да се запозная съ Гевгелийско и отъ тамъ да си опредѣля по нататашния маршрутъ. Презъ това време получихме известие, че Христо Чернопѣевъ отъ Кукушко прехвърлилъ Вардара и се установилъ въ Енидже-вардарския гьолъ съ четата си. Понеже той не можеше да дойде при насъ по селата — очаквалъ нѣкаква поржчка за дрехи, — съ едно отдѣление отъ Апостоловата чета отидохъ при него въ гьола, гдето прекарахме 4—5 дена ужасенъ животъ (облаци комари — спи се завитъ съ платно). Чернопѣевъ, вижда се, бѣше миналъ презъ Кукушко да преурежда околия-

та, и отъ тамъ съ сжщата цель, види се, се бѣше прехвърлилъ въ Солунско, въ Енидже-вардарско съ намѣрение да ходи и въ Гевгелийско. И двамата дойдохме до убеждение, че трудътъ ни ще бжде напразенъ, поне за скоро време, защото не намѣрихме тамъ никаква опорна точка освенъ Лука Ивановъ, който бѣше въ тоя край новъ. Този край ми направи впечатлението, че въ организационно отношение е останалъ въ първия фазисъ на организацията, — спрѣно било да се развива. Още едно разочаруване отъ измамата на върховиститѣ за въстание въ тоя край 1902 (бѣха измамили 5—6 села) и отъ несполучливото държане на ржководнитѣ войводски сили презъ въстанието 1903 година. Цѣла класа отъ около 100—120 души мѣстни стари четници, възпитаници на прости войводи, бѣха подиръ въстанието господари на положението, а легалнитѣ организации въ градоветѣ бѣха умрѣли.

При туй положение безнадежно ми се видѣ безъ внушителна сила да се заемаме съ бързото реорганизиране на организациитѣ въ тия околии. Направихме опитъ заедно съ Чернопѣева да слѣземъ въ Солунъ, въ града, на съвещание съ Попъ Коцевъ, Попъ Арсовъ и други, останали тамъ сили. Собствено Чернопѣевъ бѣше скроилъ това за себе си и бѣше вече наредилъ да замине въ селски дрехи съ пазарджиитѣ, а азъ се присъединихъ да ида и азъ съ него. Но въ това време по нѣкакви слухове, че отъ България дошли въ Солунъ атентатори, полицията бѣше взела изключителни мѣрки, и Попъ Арсовъ и Попъ Коцевъ бидоха интернирани въ роднитѣ си мѣста заедно съ други нѣколцина та нѣмаше вече смисълъ да идемъ въ Солунъ. Като обиколихме заедно съ Апостола и съ Лука Ивановъ по нѣколко полски села отъ енидже-вардарската и отъ солунската околия, прехвърлихме съ лодка Вардара за да

си заминемъ за Струмишко, гдето очакваха Черноѣева за окржженъ конгресъ на струмишкия окржгъ. По инициатива на струмишкитѣ водители бѣха се разпратили покани не само въ Струмишко но и въ Солунско да направятъ общъ конгресъ въ опредѣленъ срокъ. Струмишкитѣ водители трѣбваше да разпратятъ поканитѣ, а Черноѣевъ бѣше тръгналъ да агитира за делегати, да понареди околиитѣ и пр.

Когато заминахме за Струмица, срокътъ на конгреса наближаваше. То бѣ презъ лѣтото 1904 год. (августъ ?).

Сканирано за:

www.strumski.com

Библиотека „Струмски”
е създадена в памет на
загиналите за Родината.

Voivode Dimiter Madjarov before the remains of two comrades in arms killed in the battle of Ferres